This is a reproduction of a lib
by Google as part of an ongo
information in books and mal

Google bo

https://books.google.com

Balkanološki Institut
Posebna Izdanja Balkanološkog Instituta
Beograd

МИЛЕНА ДУШАНИЋ

ГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКИ ЕКСКУРСИ У ДЕЛУ АМИЈАНА МАРЦЕЛИНА

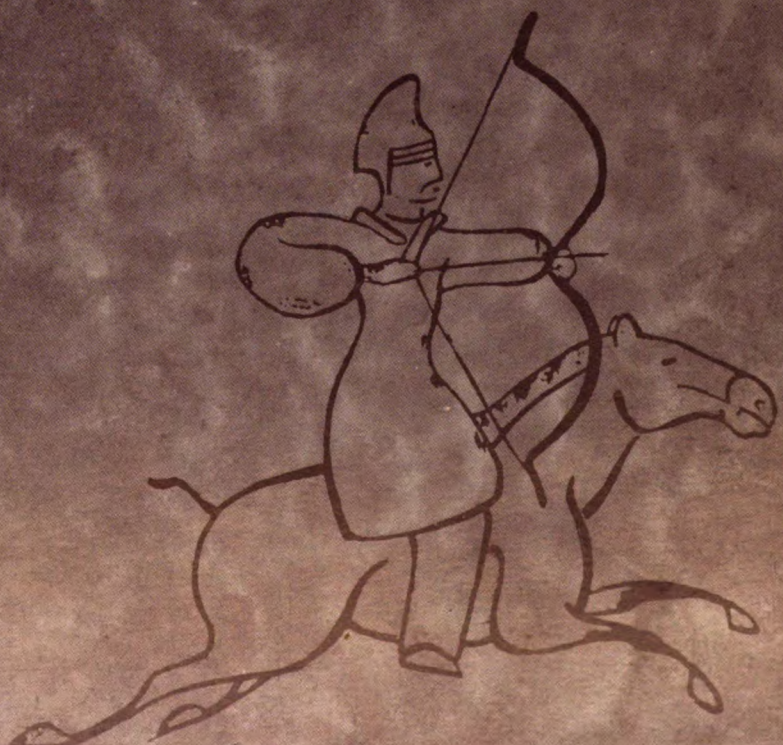

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

Примљено на I седници Научног већа
Балканолошког института САНУ која је
одржана 31. марта 1986. године

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ — Нови Сад

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Београд
ПОСЕБНА ИЗДАЊА — 27

ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Академик **РАДОВАН САМАРЏИЋ**
Директор Балканолошког института САНУ

Проф. **КАЛМАН ЧЕХАК**
Директор Института за историју
Филозофског факултета у Новом Саду

УРЕДНИК

НИКОЛА ТАСИЋ

РЕДАКЦИЈА

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, БОГДАН БРУКНЕР
ДИНКО ДАВИДОВ, ДАНИЦА ДИМИТРИЈЕВИЋ,
ДУШАНКА ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ

РЕЦЕНЗЕНТИ

Академик ФАНУЛА ПАПАЗОГЛУ
Проф. МИРОСЛАВА МИРКОВИЋ

милена душанић

Dušanić, Milena

ГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКИ ЕКСКУРСИ У ДЕЛУ АМИЈАНА МАРЦЕЛИНА

Београд 1986

milena dušanić

DG
207
.A523
D97
1986

THE GEOGRAPHIC-ETHNOGRAPHIC EXCURSUS IN THE WORK OF AMMIANUS MARCELLINUS

GL
K-1730
2.1.87

САДРЖАЈ

I УВОД 9
II О ЕКСКУРСУ У АНТИЧКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ 15
III ГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКИ ЕКСКУРСИ У RES GESTAE 25
1. Упади Сарацена и њихови обичаји (XIV 4) 25
2. Опис источних провинција (XIV 8) 26
3. Боденско језеро (XV 4, 2—6) 31
4. Галија (XV 9—12) 32
5. Превој Суки (XXI 10,2) 40
6. Опис Тракије и Црног мора, области и народа око њега (XXII 8, 1—48) 42
7. Опис Египта. О Нилу, крокодилу, ибису и пирамидама (XXII 15—16) 50
8. Опис осамнаест већих провинција Персијског царства и градова сваке од њих и народних обичаја (XXIII 6) 59
9. Опис народа и шест провинција Тракије и славних градова сваке од њих (XXVII 4) 75
10. О постојбини и обичајима Хуна, Алана и других племена азијске Скитије (XXXI 2) 79
IV ИСТОРИОГРАФСКА ПИТАЊА 87
1. Концепција и функција екскурса у Res gestae 87
2. Екскурси и главно излагање: избор података 91
3. Однос према изворима 93
4. Грци, Римљани, варвари 97
V ЗАКЉУЧАК 101
ИЗВОРИ 105
СКРАЋЕНИЦЕ 108
СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ 109
SUMMARY 115
ИНДЕКС АНТИЧКИХ ИМЕНА 125
ИНДЕКС ИМЕНА САВРЕМЕНИХ АУТОРА 129
СПИСАК КАРАТА 131

Превод: *Борка Томљеновић*

Корице: *Снежана Лазаревић-Бекрић*

Коректура: *Кранислав Вранић*

Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи коју су обезбедиле Републичка заједница науке СР Србије, Београд, и Самоуправна интересна заједница за научни рад, Нови Сад.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Ова књига представља исправљену и допуњену докторску дисертацију одбрањену 3.9.1983. г. на Филозофском факултету у Новом Саду. Веома сам захвална академику Фанули Папазоглу, као и др Мирослави Мирковић, професору Филозофског факултета у Београду и др Ксенији Марицки Гаћански, професору Филозофског факултета у Новом Саду, на њиховом учешћу у комисији за одбрану тезе, као и на примедбама и сугестијама за поправљање рукописа које сам од њих добила. Посебно ме је обавезала проф. М. Мирковић, која је у својству ментора при изради тезе прегледала поглавља, како су настајала, и усмеравала мој даљи рад.

Такође радо и са задовољством помињем предусретљивост Мирославе Ћирковић, библиотекара Семинара за историју старог века и Јевросиме Бошњак, библиотекара у пензији Одељења за класичне науке Филозофског факултета у Београду.

Не мање сам захвална др Николи Тасићу из Балканолошког института САНУ, чијим живим залагањем је ова дисертација угледала светло дана, као и колегиници Даници Димитријевић, која ми је љубазно помогла у уређењу књиге и изабрала највећи број илустрација за њу.

Нарочиту захвалност дугујем др Слободану Душанићу, професору Филозофског факултета у Београду, који је од почетка до краја пратио мој рад на Амијановим екскурсима.

М. Д.

I УВОД

Историја Амијана Марцелина приказује, у осамнаест до данас сачуваних књига, догађаје у Римској империји у раздобљу од 353—378. г. н.е. Дело је носило наслов *Rerum gestarum libri*, а како видимо из закључних речи самог аутора, почињало је чак од владавине цара Нерве (96. г.н.е.). Јасно је, према томе, да је дуги период од краја првог до средине четвртог века — коме је било посвећено првих тринаест књига — морао бити сумарно обрађен.

Сачувани текст *Res gestae* познат нам је првенствено из рукописа codex Fuldensis, из деветог века, који се чува у Ватиканској библиотеци. Од другог рукописа, тзв. Hersfeldensis, из истог столећа, данас постоји само шест листова. Сви остали манускрипти (њих 14) потичу тек из петнаестог века и служе као допуна наведеним. Критичко издање C. Clarka из 1910, служило је истраживачима антике скоро седам деценија. Тек 1978. добили смо ново критичко издање W. Seyfartha. У међувремену је светло дана угледало више коментарисаних и преведених издања. Од њих се студиозним коментаром истиче француска едиција, која је још у току излажења[1].

Живот нашег историографа може се, у главним потезима, реконструисати из самих *Res gestae*[2]. Пореклом Грк из угледне породице у Антиохији, једном од најсјајнијих градова Блиског истока, Амијан је рођен око 330. г., судећи по томе што се већ 350. налазио у војној служби. Прецизније речено, он је припадао трупама царске гарде, protectores domestici. Његов надређени био је Урсицинус, magister peditum, тј. командант римске пешадије на Истоку; о њему и његовим акцијама Амијан детаљно — и с наклоношћу — говори. Нарочито је драматичан приказ опсаде града Амиде (18,9; 19,2—19,8) после чијег пада су и Урсицин и његов млади војник једва успели да спасу животе. Но, овај догађај (360. г.) им је обојици пресекао каријеру[3]. Наш писац је наредне три године ипак остао при војном штабу у Антиохији, можда у административној служби. Одатле је — опет не знамо у ком звању — пратио 363. г. цара Јулијана на његовом последњем, трагичном, походу на Исток. Након тога почиње живот Амијана као историчара. Он је путовао у Египат, Грчку, по Тракији и Малој Азији и, сме се претпоставити, скупљао и сређивао грађу за своју књигу. У Рим је стигао вероватно крајем седамдесетих година. По успутним напоменама у делу видимо да је у престоници успео да стекне публику која је слушала читање *Res gestae*. До нас су допрли и неки од њених коментара[4]. Кад се говори о Амијановом боравку у Риму, обично се спомиње и једно писмо антиохијског учитеља реторике Либанија упућено његовом млађем суграђанину[5]. Писмо потиче из 392. г., а из њега следи да је наш историчар већ дуже време у Риму и да су вести о успеху *Res gestae* допрли до његовог завичаја. Ни о датуму завршетка дела и живота антиохијског аутора нисмо обавештени; закључује се да је то морало бити последњих година четвртог века.

У решавању хронологије *Res gestae* помажу поједини подаци из самог дела, као и компаративна анализа *Историје* и неколицине других књига из истог периода. Најбољи пример детаља који даје terminus ante quem настанка одговарајуће књиге, јесте помен александријског храма Серапејона (XXII 16,12) за који се зна да је страдао 391. г. Та-

које се из увода у двадесетшесту књигу види да је Амијан између ове и претходне књиге начинио дужу временску паузу; он је, заправо, првобитно намеравао да дело и заврши двадесетпетом књигом, описом смрти цара Јулијана, јунака *Res gestae*. Последња књига *Историје* морала је, по општем схватању, бити завршена између 392—395. г. У прилог томе говори и спис св. Хијеронима, *Adversus Iovinianum*, који је настао 393. г. у Палестини и у коме се, између осталог, налази и опис Хуна сличан Амијановом (31,2). Није сигурно да ли је стилска блискост ова два приказа последица Хијеронимовог угледања на антиохијског писца. Како сматра R. Syme[6], то није морао бити случај. Сајмова суптилна анализа карактеристичних стварних и стилских подударности између Амијана и *Historia Augusta* указује на то да су *Res gestae* завршене између 393. и 395. г., чак ближе другом датуму.

Извори Амијанове обавештености су двојаки: за период другог и трећег века, то су списи ранијих историографа, за догађаје чији је савременик био, то су различита документа из јавних архива, сведочанства очевидаца, понекад и самог аутора. Неке од својих претходника антиохијски историчар сам наводи у делу, док је за друге анализом одговарајућих одломака утврђено да их је познавао и користио. Иако питање Амијанових извора у науци није до краја решено, могу се као сигурно употребљени навести списи Касија Диона, Салустија, Херодијана, Дексипа[7]. Разумљиво, тешко је утврдити обим коришћења ових дела у изгубљеним књигама *Res gestae*. У сачуваним — посвећеним, како рекосмо, догађајима чији је савременик био сам аутор — тај обим морао је бити још ужи и од мањег значаја. Извори за дигресије постављају посебне проблеме и о њима ће бити речи даље у току нашег рада.

Слика Римског царства друге половине четвртог века дата је врло детаљно и потпуно. Прате се војне акције — нарочито оне које води сам цар — на широком фронту од Британије до Персије. Одвојено је место и за догађаје у Риму, а свакодневни живот и културна клима у престоници предмет су двају критичких приказа писца-придошлице (14,6 и 28,4). Поред тога спомињу се, према пишчевој обавештености и нахођењу, и догађаји од локалног значаја. Специфичност дела представљају и бројне дигресије на природословне, социјалне и етно-географске теме. Овако обимна и разнородна садржина тражила је и одговарајућу композицију. Централно место у излагању заузима историја успона и кратке владавине Јулијана Апостате. Ове књиге, 15—25, и сам писац је издвојио од осталих; довољно је подсетити да петнаесту књигу почиње Вергилијевим цитатом *„maius opus moveo"*. Опис Јулијанове смрти следи оцена његове личности; тај поступак Амијан — према античкој биографској традицији — примењује и у другим, сличним, случајевима у *Историју*. Не сувише често, наш аутор оживљава излагање и говорима главних личности. Поред дигресија, главно казивање проткано је и различитим анегдотама, као и изрекама познатих људи. Сви ови орнаменти ипак не замагљују архитектонску целину *Res gestae*, нити њихову главну идеју. А циљ антиохијског историчара очевидно је целовит, одговоран приказ римске државе. Ауторова тежња за утврђивањем истине и за објективношћу, његов књижевни дар и, посебно, његова способност за психолошко портретисање главних јунака, елементи су који у многом доприносе остварењу тако амбициозно конципираног историјског дела. При том треба подвући неспорну чињеницу да је аутор *Res gestae* усамљен међу својим минорним савременицима. Стога је и разумљиво што ово дело скреће на себе толику пажњу научника.

У протекле три деценије, научно испитивање Амијана Марцелина — као и позне антике, чији је он значајни хроничар — приметно се појачало и добило је на сложености. Разноврсни истраживачки приступи осветљавају *Res gestae* и доприносе потпунијем разумевању како њиховог творца, тако и предмета његовог дела. Треба нарочито истаћи промену става који студије о Амијану показују према традиционалној Quellenforschung. Напори научника деветнаестог и раног двадесетог века ишли су првенствено за тим да се пронађу и утврде извори којима се Амијан користио. Тако су формулисане хипотезе о главним изворима — или извору — на основу којих је настала цела *Историја* а у описима појединих догађаја тражене су Амијанове позајмице — готово дословне — од старијих писаца. Било је опште прихваћено мишљење O. Seecka, изложено у поузданој *Realencyclopädie*[8], да су главни основ за *Res gestae* Магно из Кара — чији спис је само у незнатним одломцима стигао до нас и неки непознати, несачувани историчар који је описао догађаје у римској држави све до проглашења Валентинијана за цара. У целини, упркос значаја који има његова *Историја*, Амијан би био неоригиналан писац; једино у цртању карактера Seeck му признаје „Meisterschaft" равну најбољим античким ауторима. Нема потребе да се наглашавају последице које овако екстремни суд о Амијановој несамосталности може имати

код укупне анализе његовог дела; већина историографских облика Амијанових *Res gestae*, укључујући и проблем екскурса, морала би се пројектовати у нешто ранији, још слабије познати период постконстантиновске књижевности и практично деперсонализовати — ван контекста Амијановог времена, образовања и живота, она би за данашњу науку остала и ван домашаја дубљег тумачења.

Како обично бива, еволуцију једне несавршене опште концепције олакшали су радови посвећени појединачним питањима. Од ранијих таквих чланака за нашу тему посебно су важни они који се баве географским стварима. V. Gardthausen *(Die geographischen Quellen Ammians*, 1872/73)[9] утврђује схему гео-етнографских дигресија, а потом писце којим се, директно или индиректно, ту користио аутор *Res gestae*. Гартхаузенова темељна анализа односних података добрим делом се и данас може прихватити, мада нису обрађени сви подаци из појединих дигресија. Његова основна поставка је да је Амијан своје екскурсе радио према *једној* схематизованој географији света, користећи је истовремено као модел и као извор. Разлике у схеми које постоје међу појединим екскурсима *Историје* тумаче се повременим одступањем од претпостављене опште географије и узимају се као потврда тезе да наш аутор није сам створио концепцију екскурса која би, у томе случају, била јединствена и доследно спроведена[10]. Нема сумње, међутим, да се поменуте разлике могу објаснити другачије, а претпоставку о једном несачуваном земљопису оповргао је већ Th. Mommsen. У чланку *Ammians Geographica* (1881)[11] велики историчар указује на околност да ниједна античка географија не одговара Амијановој концепцији екскурса, те долази до закључка да је наш писац сам створио план за географске одељке, иако их је радио на основу више географских списа. Ипак, Амијан је, по Момзеновом мишљењу, врло немаран у коришћењу својих извора, прави различите грешке и нема поузданог критерија у избору података.

Разумевању Амијанових историографских и животних ставова веома много је допринео W. Ensslin својом познатом студијом *Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus* (1923)[12]. Иако прихвата мишљење О. Зека о Амијановим изворима и полази од данас напуштене претпоставке о блискости нашег историографа сенаторском сталежу у Риму, овај научник темељно анализира Амијанов однос према држави, владару, према религији — посебно хришћанству — као и схватање судбине, астрологије и магије. Енслин тачно уочава Амијанов монотеизам, али и верност старим култовима и, с друге стране, толерантан однос према хришћанству, објашњавајући овакав став учењем неоплатоничара, којима је припадао и цар Јулијан, јунак Амијанове *Историје*. Очигледно је да је лична Амијанова заинтересованост, а не заинтересованост његовог хипотетичног предлошка, за низ религијско-окултних феномена довела до тога да се један екскурс *Res gestae* посвети дивинацији и магији (XXI 1,7—14).

Нову епоху у проучавању Амијановог дела отвара књига E. A. Thompsona, *The Histor.cal Work of Ammianus Marcellinus* (1947). Заслуга енглеског научника је најпре у другачијем и, како сматрамо, правилнијем приступу проучавању извора за *Res gestae*. Уместо да прихвати претпоставку о Магну и о некој историји изгубљеној без трага — код анализе одговарајућих делова из Амијана и Зосима, чији је вероватни један од извора био Магно, опажају се значајне разлике — Томпсон закључује да је наш писац стварао сачуване књиге на основу различитих савремених наративних извора и докумената, као и на основу казивања сведока, користећи при том и своје успомене и белешке. Такав закључак Томпсон поткрепљује и одговарајућим изјавама самог писца на више места у делу, изјавама којима се раније није поклањало потребно поверење[13]. У даљим поглављима Томпсон процењује начин на који су представљени главни јунаци дела — Урсицин, Гал, Јулијан, Теодосије и Максимин. Иако га у целини сматра објективнијим од историчара претходног периода, Томпсон открива доста пристрасности о слици коју нам Амијан даје о побројаним личностима. И у овој тачки се показао утицај Амијанове индивидуалности на структуру *Res gestae*.

После Томпсона, многи научници су се посветили раду на Амијановом делу, придајући више пажње личности аутора. Нарочито се радо пише о Јулијану, испитују историографска схватања Амијана и његова припадност римској односно грчкој култури[14], па Амијанови квалитети војног историчара и сродна питања појединачног реда. Обиље те продукције указало је на потребу нове синтезе. Амијанов поступак при грађењу дела и његов начин излагања испитује у најновије време опсежна, свеобухватна књига G. Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin* (1978). У поглављу о теорији историографије, где се разматра однос нашег писца према претходницима и савременицима, Саба изражава мишљење да се Амијан надовезао на грчку исто-

риографску традицију, посебно на Полибија[15]. Ово гледиште заслужује пажњу и касније ћемо подробније размотрити питање који су грчки историографи и у чему могли утицати на Амијана. Анализирајући Амијанов став према изворима, документима, сведоцима, потом технику аргументације, естетско деловање књиге и сличне теме, Саба закључује да је *Историја* једна брижљиво организована целина у којој и избор градива и начин саопштавања стоје у служби ауторове концепције дела: утврђивању историјске истине и њеном морално-васпитном деловању на читаоца.

Карактеристично је за спорост којом се наука приближава комплексном разумевању Амијана и његове *Историје* да обрада екскурса досад није нашла правог места у синтетичким *studia Ammianea*. Ипак, приличан број расправа посвећен је појединим дигресијама; у њима се углавном утврђују извори и, зависно од тога фактографска вредност ових одељака. Већина филолога оцењује Амијанове дигресије као полуучене и у целини испод каквоће осталог текста *Историје*,[16] док их сматрају умесним и оправданим само A. Solari, H. Cichocka и G. Crump[17].

Амерички научник у својој студији, посвећеној вредностима Амијана као војног историчара, полази од завршне изјаве самог аутора да је дело писао „као некадашњи војник и Грк". Из ње следи да Амијан, према античким мерилима, испуњава два главна услова за доброг историографа: теоријску спрему и искуство на бојном пољу. У целини поуздан као ратни извештач, писац *Res gestae* — према Крамповој оцени — ипак избегава неке техничке детаље који би добро дошли данашњем читаоцу, јер су према античким схватањима спадали у категорију „minutiae", којима нема места у озбиљној историји. Посебно поглавље Крамп је посветио географским дигресијама у делу; његов је закључак да су одељци ове врсте у *Res gestae* неопходни за разумевање главног излагања и према томе органски повезани с њим.

У броју расправа посвећеним дигресијама издваја се опширан чланак W. Sontheimera из 1926. г, *Der Exkurs über Gallien bei Ammianus Marcellinus*[18], који садржи посебни осврт на Амијанов опис Ханибаловог преласка преко Алпа. После критичких напомена уз читање текста, Зонтхајмер студиозно испитује Амијанове изворе и тачност података. Опис Ханибаловог подвига пореди са Ливијевим, налазећи доста подударности и претпостављајући заједничког аутора као извор. Овај чланак, који нам је веома користио при обради галске дигресије, у ствари је део необјављене дисертације под насловом *„Untersuchungen zu den geographisch-ethnographischen Exkursen des Ammianus Marcellinus"*, брањене у Тибингену 1922. г. Рукопис тезе, према обавештењу Универзитетске библиотеке у Тибингену није сачуван. Судећи по објављеном делу, Зонтхајмер се у њој усредсредно на Quellenkunde, остављајући по страни питања концепције и улоге екскурса у делу, као и остала историографска питања која су предмет нашег рада.

Треба се задржати на два примера нешто другачијег приступа географским екскурсима: L. Dillemann, *Ammien Marcellin et les pays de l'Euphrate et du Tigre* (1961)[19] и W. Richter, *Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus* (1974)[20]. Њихова је заслуга што иду даље од традиционално постављених питања и што филолошку страну екскурса проучавају у међузависности са његовим реалијама. Предност Дилеманове дискусије података које Амијан даје о Персији састоји се првенствено у настојању да се спорне тачке провере на терену и поуздано идентификује што више Амијанових топонима. Дилеман води рачуна како о Амијановим писаним изворима, тако и о појединостима које је писац, судећи према познатим чињеницама његове биографије, лично могао видети или о њима бити обавештен од очевидаца. Дилеман тако успева да протумачи „грешке" које су Амијану неоправдано приписивали Зек и други коментатори пре Томпсона. При томе, француски научник утврђује и Амијанове стварне пропусте и нетачности, објашњавајући њихов настанак пишчевим недовољним познавањем географских реалија (чак и области које је сигурно пропутовао) или језичко-графичким омашкама[21]. Рихтер предлаже, на смео начин, да се ревидира модерна оцена хунског екскурса (XXXI 2, 1—11). Он напада раније схватање, засновано још на Гартхаузеновој студији[22] по којем Амијан овде пише сам, на основу сведочанстава људи — највероватније трговаца — што су долазили у додир с Хунима. За разлику од осталих екскурса, рађених искључиво по литерарним изворима, подаци о овом племену имали би, према мишљењу Гартхаузена и следбеника, посебну историјску вредност. Рихтер анализира карактеристичне појединости и језичке изразе из одељка о Хунима и, поредећи их с осталим етнографским екскурсима, налази многа заједничка места. Како не верује да су Римљани у другој половини четвртог века долазили у додир с Атилиним прецима, нити да је XXXI 2, 1—11 написано на основу неког извора иначе потпуно изгубљеног, Рихтер (неоправдано) закључује да у овом екскурсу нема никаквих података

од стварне вредиости. Опис је рађен, по његовој хипотези, према схемама уобичајеним у античкој историографији и представља праву „етнографску фикцију"[23]. Без обзира на Рихтерову радикалност случај његовог чланка је поучан као специфичан покушај повратка на Quellenforschung метод који — између осталог — може помоћи да боље разумемо књижевну позадину Амијанове употребе екскурса.

На крају овог сажетог прегледа новије научне продукције посвећене Амијановом делу — ограничили смо се, схватљиво, на њене најкрупније резултате и аспекте од непосредне важности за нашу тему — треба напоменути да смо по природи задатка били упућени да се користимо и радовима који се не тичу директно нашег писца. Реч је махом о литератури која нам је била потребна за следеће поглавље (О екскурсу у античкој историографији) и за дефинисање места које Амијанови подаци имају у развоју античких гео-етнографских дисциплина. Од те литературе заслужује помен обимна *Geschichte der antiken Ethnographie* К. Müllera (1972—1980), која у знатној мери попуњава празнине у својој области[24]. Милер појединачно прати грчке, римске и византијске ауторе који су својим делима, макар и успутно, саопштавали етнографску грађу. При том, по правилу, не посматра дело као целину, нити улогу коју су етнографски подаци имали у њему, већ се задовољава тиме да оцени анализираног писца као етнолога. На исти начин је обрађен и аутор *Res gestae;* теоретска разматрања о његовим екскурсима нису ушла у круг Милеровог истраживања.

* *

Кад се свестрано размотри научна литература о Амијану Марцелину, види се да његови екскурси још нису довољно проучени. Већина студија бави се појединачним екскурсима, изоловано од осталих, или пак само одређеним питањима и аспектима ове форме излагања. Само утврђивање извора, односно препознавање дела одакле су преузети одређени подаци још не објашњава разлоге постојања дигресије у историјском спису. Писац има могућност избора старијих дела или појединости из њих које ће преузети; он их ставља у нови контекст подређујући их свом основном циљу и дајући им, неретко, тиме и нови смисао. Разуме се да код разних писаца екскурси немају исти садржај, обим, учесталост и место у делу и, што је још важније, разлог са којим су укомпоновани. То су све елементи на које треба обратити пажњу приликом проучавања дигресија у *Историји.* Већ из броја, врста и обима дигресија у Амијановом раду види се да им писац придаје одређен, не мали значај, те је потребно наћи и испитати теоријску основу на којој почива овакав Амијанов став[25].

Према тематици коју обрађују, екскурси у *Res gestae* могу се сврстати у четири групе[26]:

1. географско-етнографски
2. социјално-политички
3. природословни
4. varia

У прву, највећу групу, убрајамо следеће:

1. Сарацени (XIV 4)
2. Источне провинције (XIV 8)
3. Боденско језеро (XV 4,2—6)
4. Галија (XV 9—12)
5. Превој Суки (XXI 10,2)
6. Црноморске области (XXII 8)
7. Египат (XXII 15—16)
8. Персија (XXIII 6)
9. Тракија (XXVII 4, 1—14)
10. Хуни и Алани (XXXI 2)

Гартхаузен[27] наведеним додаје и опис града Амиде (XVIII 9). Очигледно је, међутим, да је ова глава органски део епизоде о опседању и паду Амиде, те је из ње не треба издвајати. С друге стране, кратке описе Боденског језера и теснаца Суки убројали смо у ову групу дигресија, јер им је ту место по садржају и по функцији, без обзира на то што немају завршну формулу, уобичајену за остале екскурсе.

Предмет наше дисертације биће географско-етнографски екскурси, више од других повезани с основним излагањем и књижевно-историјски вреднији од њих. Остале категорије рађене су на основу других извора, а донекле и са другачијим циљем, те њихово проучавање не следи прву групу екскурса. Географско-етнографски описи представљају извесну целину за себе, довољно обимну да се њеном анализом могу добити закључци од значаја за схватање целе *Историје.*

Како је већ примећено, схема географских дигресија у *Res gestae* релативно је уједначена и изгледа овако[28]: а) „археологија" б) географски положај в) реке и плодност тла г) административно уређење и градови д) изглед и обичаји народа ђ) потпадање под римску власт. Разуме се да није било могуће применити је доследно код свих екскурса; о томе ће више бити говора приликом појединачне анализе екскурса у III поглављу рада.

Можемо већ сада рећи да је аутор гео-етнографске одељке распоредио по извесном плану, стављајући их на места која највише

одговарају његовој концепцији[29] и образлажући, по правилу, своје „скретање с пута" каквом пригодном реченицом. Сачуване дигресије, као и помен других, за нас изгубљених[30], наводе на претпоставку да је писац географским екскурсима желео да обухвати све области Римског царства и суседних земаља. То ипак није могла бити права географска слика целе Екумене, судећи по типу сачуваних дигресија. Сем тога, оне које су се налазиле у изгубљеним књигама, морале су бити кратке, у складу с градивом које је за један дуг историјски период било обрађено у првих тринаест књига *Историје*[31].

За разумевање Амијанових дигресија и за њихово теоријско образложење, потребно је дати преглед развоја појаве и примене географских екскурса у ранијој историографији, грчкој и римској. Укратко ћемо то учинити у следећем поглављу.[32] Трећа глава биће посвећена анализи података и утврђивању извора сваког екскурса посебно. На основу тога покушаћемо да добијемо слику о композицији, карактеристикама и функцији ових одељака у *Res gestae* и, на крају, да откријемо Амијанов самостални удео и директне узоре у концепцији дигресија, а преко њих и дела као целине.

НАПОМЕНЕ

[1] За библиографске податке издања уп. напомене уз преводе екскурса, стр.. 25.

[2] R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, дање *Res gestae* и прво поглавље студије G. Crumpa, *Military Historian*, 4—22.

[3] Уп. 20, 2, 5: iratus ultra modum Constantius, nec discusso negotio, deposita militia digredi iussit (Ursicinum). Амијан, међутим, по мишљењу Крампа, о. с. 10, није тада био пензионисан.

[4] Уп. Амијанов увод за 15. и, нарочито, за 26. књигу.

[5] Libanius, *Epist*, 1063 (t. XI p. 186).

[6] R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, 14 sqq.

[7] Дуго се сматрало да међу Амијанове изворе треба уврстити и Магна из Кара, писца чије нам дело није сачувано. Thompson, *Historical Work*, 20 sqq. убедљиво је побио ово мишљење.

[8] I (1894) 1850—52.

[9] Fleckeisens Jahrb. f. Klass. Phil. Suppl. Bd. 6, 509—556.

[10] L. c. 515 sq.

[11] Који је најпре објављен у часопису *Hermes* 16 (1881) 602—636 и прештампан у Ges. Schr. VII, Berlin 1909, 393—425.

[12] *Klio* XVI, Beih., Leipzig 1923.

[13] О. с. стр. 20—41.

[14] Већина научника (Tränkle, *Antike und Abendland* XI, 1962, 21 sqq. Соколов, *ВДИ* 70, 1959, IV, 43—63) сматрају га за римског, а K. Rosen *(Die Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus*, Bonn 1970, 7) за грчког историографа. З. В. Удальцова *(Аммиан Марцеллин последний римский и первий ранневизантиский историк*, увод у *Идейно-политическая борьба в ранней Византии*, Москва 1974, 7—82) чак га држи за првог византијског историчара, што је свакако прерано. Амијан је своје дело писао потпуно у античкој традицији и не схвата да стоји на прагу нове културе.

[15] О. с. 65—111, нарочито 104.

[16] В. напр. строгу — не само књижевну — оцену E. Norden-a, *Die Antike Kunstprosa* II, Leipzig und Berlin 1918, 647 и Schanz-Hosius-a, *Geschichte d. röm. Lit.* IV, 1, München 1914², 96—103.

[17] A. Solari, *Le digressioni erudite di Ammiano*, Rendiconti d. Academia dei Lincei ser. 8, IV, Roma 1949, fasc. 1—2, 17—21. Gary Crump, *Ammianus Marcellinus as a Military Historian*, Wiesbaden 1975, 35—42 (Historia Einzelschr. H. 27). H. Cichocka, *Die Konzeption des Exkurses im Geschichtswerk des Ammianus Marcellinus*, *Eos* 63, 1975, 329—340. Аутор, међутим, разматра само питање композиције, а не и питање улоге екскурса у делу.

[18] *Klio* XX (1926) 19—53.

[19] У часопису *Syria* 38, 1961, 87—158.

[20] *Historia* XXIII, 1974, 343—377.

[21] L. c. 107 sqq, 104 и 138 sq.

[22] О. с. 510.

[23] L. c. 374.

[24] Ово је први преглед античке етнографије после K. Trüdinger-a, *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*, Basel 1918. Швајцарски научник више прати линије развоја идеја, посебно историографских, него Милер, али се, нажалост, не бави позном антиком, већ завршава студије анализом Тацита.

[25] Слично се поступило и приликом разматрања дигресија у делима неких других историографа. Такве студије су нпр. E. Hahn, *Die Exkurse in den Annalen des Tacitus*, München 1933; H. Münch, *Studien zu den Exkursus des Thukydides*, Heidelberg 1935; P. Perrochat, *Les digressions de Salluste*, Paris 1950.

[26] Према H. Cichocki, l. c. 337. Schanz-Hosius, о. с. 646 наводи и ранију поделу на географске, физичко-математичке, философско-религијске и социјалне екскурсе. У прву групу убраја и опис Амиде као и превој Суки.

[27] L. c. 509.

[28] Уп. незнатно другачије Гартхаузен, о. с. 512 sqq. и Момзен, l. c. 395.

[29] Како ћемо видети приликом разматрања појединих дигресија и у четвртом поглављу.

[30] Такве су дигресија о Месопотамији, уп. XIV 7, 21, о Британији, споменутој у XXVII 8, 4 и о Африци, XXIX 5, 18.

[31] Момзен, l. c. 395 не узима у обзир овај моменат, већ управо држи да је Амијан дигресијама обухватио цео тада познати свет.

[32] Одговарајући преглед екскурса као жанра, колико знамо, још не постоји.

II О ЕКСКУРСУ У АНТИЧКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

О ЕКСКУРСУ У АНТИЧКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Корени и узори римске историографије морају се тражити у грчкој историографији. То исто важи и за историографски облик који је предмет овог рада. Појам екскурса, па и сам екскурс, постепено се уобличавао. Његове почетке, недовољно издиференциране, налазимо већ код Херодота. Како показује пажљива студија Јустуса Кобета, Херодотова употреба термина prostheke и parentheke односи се на сасвим кратке дигресије и још не означава екскурс у оном смислу у којем га зна развијена историографија старог века и модерна наука.[1] Херодот није могао употребљавати праве екскурсе зато што код њега још нема ни праве свести о динамичком процесу, који је предмет историјске науке. Код Херодота се меша тзв. статички принцип — описивање народа и земаља по логографској схеми, где екскурса нема, јер нема ни основне нити приповедања — са тзв. динамичким принципом, примењеним у приповедању крупних догађаја какви су грчко-персијски сукоби описани у књигама V—IX[2]. Као што је у сазнајном погледу на средини између логографије и историографије, Херодот је у уметничком погледу на средини између примењене и лепе књижевности[3]; тачније речено, он претходи подели на ова два типа књижевности, подели која се код Грка кристалисала тек у време Херодотове зрелости.

Диференцијација о којој је реч напредовала је у Атини средине и друге половине петог столећа тако брзо, да Тукидид јасно прави разлику између историографије и литературе, између жеље да се забави и жеље да се из познавања прошлости извуче поука за будућност[4]. Определивши се да опише један сразмерно кратак временски период, јасно обележен једним великим догађајем, Тукидид је морао разликовати главни ток збивања од материје коју називамо екскурс. Истовремено, сходно својој амбицији да напише научну историју, Тукидид је својим екскурсима морао дати историографску функцију, да припреме читаоца за разумевање догађаја који су главни предмет дела[5]. Најбоље примере таквог историографског функционалног, развијеног екскурса налазимо у првој (пентеконтаетија, гл. 89—98) и шестој књизи (сицилске старине, гл. 1—7). Без првог екскурса не би се схватио узрок пелопонеског рата, без другог ток ни исход атинске експедиције на Сицилију. Разумљиво је да Тукидид има изграђену концепцију о екскурсу — зове га ἐκβολὴ τοῦ λόγου — и да осећа потребу да читаоцу објасни, чак и оправда, своје понекад дуже дигресије[6]. Овакав поступак одобравао је и Цицерон: sed haec fuerit, ut ait Thucydides, *ekbole logou* non inutilis (*Att.* VII 1,6).

Под дејством различитих чинилаца, грчка историографија после Тукидида грана се у више праваца[7]. Ксеиофонтова *Хеленика* стоје некако по страни од развоја читавог жанра и сигурно је да нису имала великог утицаја на историчаре следеће генерације. У првим двема књигама, где се јаче осећа Тукидидов утицај, нема дигресија. Наставак дела је самосталнији и у духу нове историографије; писан је уосталом током зрелог IV века. Стога су и екскурси које у њима читамо анегдотски и реторско-моралистички, категорије које се преплићу[8]. Као пример прве, навешћемо причу о судбини Маније, персијске намеснице у

Еолиди (III 1, 10—28), као пример друге, поглавља посвећена тесалском тиранину Јасону (VI 1, 2—18) и флијунтској лојалности Спарти за време спартанске кризе у шездесетим годинама четвртог века (VII 2—3). Треба поменути да је и Ксенофонт понекад сматрао за потребно да обележи крај екскурса и враћање главној нити нарације, типичном формулом „Тако се то завршило, а ја се враћам на место одакле сам скренуо . . ." (VI 1, 18, уп. 5,1).

Један од Тукидидових настављача успешније следи високи Тукидидов узор. Од анонима из Оксиринха[9] остало нам је, међу фрагментима његових *Хеленика* више екскурса историографски функционалних на Тукидидов начин[10]. С правом је чувен садржајни екскурс о уређењу беотског савеза (XVI гл. Bartoletti); слично Тукидидовој дигресији о Сицилији, анонимова дигресија о Беотији уводи читаоца у догађаје који одмах потом следе, избијање коринтског рата 395. г.

Жеља да се излагањем прошлости читаоци разоноде или поуче, другачијом поуком него што је Тукидидова, није изумрла са Херодотом. Подручје где је њен континуитет морао бити нарочито изражен, јесте подручје јонске књижевности, захваљујући утицају јонских логографа и Херодота, традиционалном јонском интересовању за стране људе и земље и, можда, извесној фриволности јонске читалачке публике. О *Персика* и *Индика* Ктесије са Книда (око 400. г. пре н.е.) знамо мало[11], но имамо све разлоге за претпоставку да је он у много чему следбеник Херодотов, па и у третману екскурса[12].

Снажно дејство јонске географске и логографске традиције, осећа се и код млађих историчара четвртог века, уз измене које су наступиле захваљујући с једне стране утицају Исократове реторске школе и потом, перипатетичара, а с друге стране развоју научне географије чији је носилац у првој половини четвртог века био Еудоксо из Книда.

Од двојице најкрупнијих историчара који непосредно претходе Александровој епоси, Ефора и Теопомпа, научна географија јаче је утицала на аутора *Опште историје*. Следећи учења хипократске школе и Еудоксову *Gēs periodos*[13], Ефор је сматрао да рељеф, клима, воде и остали географски елементи делују на ток историјских догађаја[14]. Вероватно је стога у уводном делу своје *Историје* (IV—V, F 30—53) дао подробан географски преглед позорнице збивања — матична Хелада, Исток, Велика Грчка и (од 360. г.) Македонија — којима се његово дело бави[15]. Схватљиво је да се праве географско-етнографске дигресије не срећу у наставку Ефорове *Историје:* за њима више није било потреба. Полибије, иначе строг према Ефору, повољно се изјаснио о квалитету Ефорове географије[16] и — како ћемо видети — сам је применио сличан поступак. С разлогом се верује да је Диодор у књигама XI—XV *Историјске библиотеке* сасвим несамостално исписивао Ефора[17]; зато ће вероватно и Диодоров екскурс о Хелики (XV 49) бити рефлекс одговарајућег, изгубљеног екскурса из *Опште историје*. Судећи по Диодору и једној Полибијевој похвали (XII 28,8), краћих екскурса је морало бити и у Ефору. Не знамо да ли је и он на поменутом месту употребио уводну и изводну формулу сличну Диодоровој (XV 48, 4; 49, 6).

Најчитанији историчар овог периода, Теопомп са Хиоса, важан је и по томе што у свом делу — па и у употреби дигресија — спаја неколико тенденција. Као Јонац, у својим Mirabilia јако подсећа на Херодота и Ктесију, које уосталом интензивно користи с амбицијом да их превазиђе[18]. Као ученик Исократов, он припада реторској историографији, показујући између осталог склоност за моралисањем и, на формалном плану, за стилским варијацијама, које треба да подвуку разлике у функцији појединих делова његовог текста[19]. Као учесник у социјалним борбама свога времена, Теопомп не бежи од партијски заоштрене критике догађаја и људи, и у томе погледу он је више следбеник Јонаца и белетриста као што је Ион са Хиоса, него научника као што је Тукидид[20]. Но ипак, достигнућа Тукидидове школе су била тако укорењена, да писац Теопомповог формата више није могао укључивати у своје дело екскурсе сасвим неповезане са током историјских догађаја. Његове дигресије зависе, на различите начине, од историјске нарације[21], али је та зависност више књижевна но историографска[22]. Једна реченица Дионисија из Халикарнаса, који је читао *Филипике* сачуване у потпуности, најбоље дефинише функцију Теопомпових географско-етнографских екскурса. Они спајају thaumasia и paradoxa са излагањем оне историјске материје која по садржини припада статичкој а не динамичкој структури дела: καὶ γὰρ ἐθνῶν εἴρηκεν οἰκισμοὺς καὶ πόλεων κτίσεις ἐπελήλυθε, βασιλέων τέ βίους καὶ τρόπων ἰδιώματα δεδήλωκε καὶ εἴ τι θαυμαστὸν ἢ παράδοξον ἑκάστη γῇ καὶ θάλασσα φέρει, συμπεριείληφεν [ἐν] τῇ πραγματείᾳ[23].

Нову фазу у развоју грчке историографије донела је епоха Александра Великог и његових следбеника[24]. На жалост, та књижевност слабо нам је позната из примарне грађе. Реторска и романтична традиција са склоно-

шћу за причу и егзотичне детаље, имала је, схватљиво, јаког утицаја на историчаре једног тако сликовитог раздобља (Онесикрит, Клитарх); с друге стране, перипатетичка школа дозвољавала је комбиновање литерарних и егзактних, међу њима и географских елемената у једном историјском делу[25]. Ратови са далеким народима у слабо познатим земљама на Истоку, обновили су сећање на Херодота и Ктесију; јако је увећано интересовање за етнографију и географију. Тај интерес није био својствен само хеленистичким историчарима литерарног надахнућа, него и онима који, као Хијероним из Кардије, припадају сувљем и научнијем правцу Атињанина Тукидида[26]. О њиховом односу према екскурсима доста јасну слику дају Диодор[27] и, нарочито, Аријанове *Анабасис* и *Индике*, основане на трезвеним историчарима Александровог времена, Птолемеју, Неарху и другим. Не само да су Аријанови екскурси сразмерно малобројни и кратки, они садрже, по нашем мишљењу, само најкарактеристичније податке за појаву или географску област којима су посвећени; у непосредној су вези с Аријановим излагањем Александровог похода[28]. Без обзира на снагу књижевног утицаја Херодота и Јонаца, хеленистичка гео-етнографија учинила је корак напред, не само проширујући круг земаља и народа којима се бави, већ и мењајући угао гледања и репертоар својих тема. Религиозни и обредни обичаји, омиљени предмет Херодотове приче, по правилу се више не ограђују, али се нарочита пажња обраћа индивидуалности једног етноса — која се тек сада свесно подвлачи — и узајамном дејству еколошких услова и друштвеног живота[29]. Многе од гео-етнографских тема хеленистичке историографије остаће популарне до краја антике; неке од њих понављају се као обавезна места у историографским екскурсима.

Дубље занимање за варварске народе опажа се и у фрагментима *Сицилских историја* Тимаја из Тауромениј. Близак Исократовој школи, он је имао изражену склоност за екскурсе различите садржине, посвећене мирабилијама, митографским, културноисторијским, гео-етнографским и другим питањима. Ипак, вероватно по Ефоровом узору, Тимај је почео своје дело географско-етнографским уводом (I—V), опширним и бесумње систематским, о западном Медитерану као простору на којем су се одиграли догађаји описани у *Sikelika*[30].

Полибије заслужује нарочиту пажњу не само као, практично узевши, једини сачувани историчар из раније хеленистичке епохе, уз то с великим утицајем на потоње римске писце истог жанра, већ и стога што је своје концепције историографског заната — и функције екскурса у њему — изричито изнео и образлагао. Према Полибију, три су елемента прагматичне историографије, какву он заступа: студиј писаних извора, студиј географско-топографског оквира догађаја и, најзад, догађаја самих[31]. Цитирајући Ефора, он инсистира на потреби да историчар буде у што тешњем додиру са материјом коју обрађује[32], што подразумева — како је доцније прихватио и Диодор, I 4 — да познаје из аутопсије позорницу догађаја. У питању односа историје према географији, Полибије, налик Ефору, даје географији извесну самосталност, посвећујући јој читаву једну књигу (XXXIV) свога дела[33]. Међутим, као и код осталих представника овог схватања, код Полибија има, уз општи опис географије Средоземља у наведеној књизи, и топографских или географских дигресија расутих по свим сачуваним деловима *Историје*[34]. Из познатог поглавља (XXXVIII 6) посвећеног критици нефункционалних Теопомпових дигресија, видимо шта Полибије сматра историографски успелим екскурсом. Такав екскурс мора бити заокругљен, логички постављен у аналитичко-географске оквире нарације и повезан с главном нити приповедања. На почетку поглавља, Полибије прави разлику између митолошко-забавних и прагматичких екскурса дозвољавајући да обе врсте могу имати и улогу пријатног одмора за читаоца. Та околност показује да Полибије није сасвим следио најстрожу, Тукидидовску концепцију екскурса, премда јој је нагињао. Није искључено, како мисли P. Pédech, да је оваква Полибијева еластичност еволутивни резултат његових дуготрајних путовања након којих је постајао све пријемчивији за географске и природословне податке[35].

Тукидидовска концепција о којој је реч није била, међутим, заборављена ни у познијим хеленистичким временима; за њу се изричито залаже Лукијан у своме духовитом спису πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν[36]. Лукијан саветује да географски екскурси морају бити поуздани, али имперсонални и кратки — ограничени само на оно што је неопходно да се зна да би се разумео главни текст — и да њихов језик не сме бити реторичан.

Као историчар раздобља у којем је Рим постао господар Средоземља, Полибије спаја ранију фазу хеленистичке историографије са њеном римском фазом. По форми, стилу и основним концепцијама, римска историографија је део хеленистичке и задржава све родове хеленистичке историјске књижевности.

Промена се првенствено састојала у чињеници да је ток крупних догађаја на Медитерану зависио, почевши са другим веком пре н.е., од Рима, а не од хеленских држава. Историчари су отуда морали не само да се баве збивањима у којима је Италија главни чинилац, него и да објашњавају узроке римског успона, задатак који је од њих захтевао, без обзира на порекло и језик, да се бар донекле ставе на римско становиште. Постоји и један мање начелан разлог што ћемо читав организам историографије после Полибија посматрати као целину двеју компоненти, али дајући предност овој другој. Не само да је Амијан писао латински, већ је и римска компонента хеленистичке историографије знатно потпуније сачувана; стога се и проблем екскурса може у њој боље истражити. Нећемо се задржавати на римским историчарима III—I века пре н.е. сачуваним једино у кратким одломцима — иако ту има трагова екскурса[37] — јер се ради о грађи коју је данас тешко процењивати, како са гледишта композиције, тако и пишчевих историографских намера[38].

Ако се до зрелог хеленизма развој историографије могао пратити као, углавном, развој историографских *gene* условљен општим духовним напретком, то више није могућно за историјску књижевност после Полибија. Репертоар жанрова је био довршен — универзалне историје, локалне историје, биографије и hypomnemata, анали и хронике, монографије, политичко-историјски списи, теоретске расправе о историјској науци, mirabilia и memorabilia, практична compendia и epitomae — те опредељеност појединог писца за жанр и концепцију постаје више ствар његовог личног знања и амбиција, а мање општих интелектуалних прилика. Слично се може рећи и за еволуцију географско-етнографских дисциплина.

Како смо о грчкој страни хеленистичке историографије недовољно обавештени, ограничићемо се на једноставан хронолошки преглед екскурса, независно од језика — грчког или латинског — на ком је дело писано. Као и у претходном излагању, разматраћемо само најутицајније представнике античке историографије.

Посејдонијеве *Историје* (од 146. г. до Сулиног или Помпејевог времена) наставак су Полибијеве *Универзалне историје*. Међутим, концепција на којој су изграђене битно се разликује од Полибијеве прагматичне концепције која код Римљана није имала много следбеника[39]. Као стоичар и Панетијев ученик, Посејдоније сматра свет за целину географско-природне, етнографске и историјске (у смислу догађаја) компоненте. Сва три ова вида реалности мењају се под дејством заједничких, јединствених закона божанског порекла; општи ток ствари тежи стварању космополя, божје државе, и у томе смислу универзална царства — римско боље од свих — чине корак напред у прогресу човечанства[40]. Са гледишта проблема који нас интересују, заслуга Посејдонијевог дела је у томе што је афирмисало тип многостране дигресије, чија функционалност надмаша историографску у ужем смислу[41]. За разлику од јонске и перипатетичке традиције, коју донекле настављају, Посејдонијеви екскурси улазе у гео-хорографске и етнографске описе са филозофском више него забавном тенденцијом: по њему, *res gestae* и *historia naturalis* одражавају два лица једне еволуције видљивог света[42]. Посејдонијев стоицизам, ширина културе и интересовања, аристократизам и оданост римској идеји, имали су јаког утицаја на савремене интелектуалце. Тај утицај је особито приметан, међу историчарима, код Тимагена[43], Диодора и Страбона[44] на грчкој, Цезара, Салустија, Помпеја Трога[45] и Ливија[46] на латинској страни. Посејдонијева концепција, међутим, није била прихваћена; већ Николај из Дамаска, који наставља са излагањем опште медитеранске историје (до 4. г. н.е.) није био вољан да своју грађу обликује по стоичкој теорији. Вратио се драматској и романескној историографији[47] која се, ближе него Посејдоније, надахњивала јонским и перипатетичким узорима[48]. Међу Николајевим савременицима истог правца — Грцима који су прихватили повест Рима као стожер медитеранске повести — морало је бити слабијих писаца, чија су дела више compendia него самосталне историје. С разлогом се претпоставља да је једно такво дело, географски рашчлањено по Ефоровој и Диодоровој схеми, основни извор позније (II век) Апијанове историје Рима[49].

У двадесет трећој књизи својих *Историја*, Посејдоније је дао етнографски преглед Келта, у тридесетој, како изгледа, етнографски преглед германских племена. Обе етнографије су јако утицале на екскурсе у Цезаревим *Коментарима*, али они и формално и суштински имају много оригиналног. Иако су *Коментари* римски огранак хеленистичких hypomnemata — фактографских забелешки које дају грађу историчару, али још нису права историографија[50] — Цезарева *Bella* се, захваљујући својим књижевним вредностима, сасвим приближавају овоме роду. У томе се са Цицероновом оценом[51] слажу модерни тумачи[52]. Један од елемената који се не очекује у мемоарској књижевности, а који налазимо у

Цезаревим *Коментарима* управо су екскурси. Вредност невеликих гео-етнографских одељака[53] не огледа се само у чињеници да су појединости о изгледу људи и земаља дате на основу личног писчевог виђења и искуства, већ и у правом избору података, одсуству уопштености, чувеном јасном стилу и логичној повезаности дигресија са основном приповедачком нити. Стога Цезар њихово присуство не оправдава читаоцима; само најдужи екскурс, о Галима и Германима, има одговарајућу уводну формулу[54]. Како је приметио Норден[55], овај одељак има и посебну сврху — уосталом у складу са циљем дела у целини — образлагање стратешких поступака великог војсковође. Екскурс је, у ствари, логично развијање реченице која му претходи: *inopiam frumenti veritus...* (Caesar) *constituit non progredi longius*[56]. Пренаглашавајући разлике између Гала и Германа и постављајући Рајну као границу међу њима, Цезар оправдава своје повлачење преко ње и наводи на закључак да Римска Империја не би имала интереса у заузимању сиромашне германске територије[57]. Сличну функцију има, по мишљењу F. E. Adcocka и екскурс о Британији[58]. И поред донекле политичког циља који су поменуте дигресије, на дискретан начин, испуњавале, оне, захваљујући нарочитим, многостраним способностима свога творца задовољавају и књижевно-историографске циљеве, и *delectare* и *docere*.

Краткоћа и монографски карактер *Катилине, Југурте и Историја* нису дозвољавали Салустију да улази у честе или јако развијене дигресије. Ипак, у сва три дела налазимо на различите екскурсе, гео-етнографске (опис Африке, *Iug.* 17—19; Сардиније, *Hist.* II, фрг. 1—11; Понта, *Hist.* III фрг. 61—80) и просопографске (нпр. *Cat.* 5; 53—54) односно политичко-философске (нпр. *Cat.* 36, 4—39,4). Према усвојеном, бесумње оправданом мишљењу савремених изучавалаца Салустија, ови екскурси имају двоструку намену: структуралну — да начине усек у писчевој нарацији — и стварну, да читаоцу пруже неопходна обавештења за праћење главних догађаја[59]. Као сјајан стилист, са развијеним осећањем за драматично, Салустије често ставља ексурс непосредно пред врхунац радње, дајући му ретардативну функцију. Гео-етнографске дигресије, разумљиво, имају јаче изражену стварну, него литерарну компоненту. Сва три екскурса ове врсте — афрички, сардински и понтски — претходе излагањима догађаја у описаним областима. Писани сажето и претежно фактографски, ови одељци су — како видимо на потпуно сачуваном опису Африке — били издвојени уводном и изводном формулом[60]. Мада не прихвата хеленистичке новости у историографском приступу[61], Салустије у својим дигресијама, нарочито у понтској, налази места и за понеку етнографску, митографску и природословну занимљивост.[62]

Хеленистички утицај у избору и обради материјала стапа се са аналитичком традицијом код најпопуларнијег историчара Царства, Ливија[63]. По своме стилу, он потпуно припада реторско-трагичкој историографији: елементима патетичног, страшног, романтичног, у читаоцу буди страх или сажаљење према својим јунацима.[64] С друге стране, Ливије тежи да задовољи и полибијевски принцип јасноће, па стога својим извештајима додаје објашњења, пре свега топографска. Остављамо по страни поузданост ових података — познато је да она није увек велика[65] — али ваља истаћи да топографски детаљи нису дати у форми дигресија, већ чине саставни део излагања. Осим њих, у историји *Од оснивања града* нема крупнијих чисто географских одељака. Хорографско-етнографске екскурсе, омиљене у хеленистичкој књижевности, Ливије избегава. Из 104. епитоме сазнајемо за опис земље и обичаја Германа, но о садржини немамо детаљнијих обавештења. У петој књизи (с. 33—35) сачуван је екскурс о Галима, којег заправо чини само „археологија", без осталих етнографских топоса. Уклопљен у историјско казивање, овај одељак нема уводну нити изводну формулу. Сем тога, претпоставља се на основу напомене у Тацитовом *Агриколи* (с. 10), да је постојао и краћи екскурс о Британији. Дигресије забавне врсте, такође су веома ретке у Ливијевој историји. Да ово није случајно, казује нам сам писац: *Nihil minus quaesitum a principio huius operis videri potest quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo meo quaererem*[66]. Али, зашто опширни приповедач Ливије показује такву строгост према употреби екскурса, још није објашњено[67]. Одговор на ово питање — које би захтевало посебна истраживања — треба можда тражити у неслагању екскурса као елемента са драматским начином казивања дела *Ab urbe condita*.

У својим историјским делима, Тацит даје не тако безначајно место екскурсима. Као што и очекујемо од најбољег римског аутора *rerum gestarum*, дигресије су у функцији разумевања излагања и логично повезане с њим, али при томе нису лишене елемента занимљивог. Иако следбеник Салустијев, Тацит не занемарује принцип τέρψις на рачун ὠφέλεια[68]. Избор материјала, како га дефинише сам ау-

тор[69] у складу је са хеленистичким. Ове теме — иако по правилу не у облику екскурса — Тацит обрађује живо и драматски, попут александринаца[70]. Чешћи су, и нарочито карактеристични за *Historiae* антикварско-културно-историјски умеци, за које је Тацит могао наћи узор још у римској аналистици[71]. Сем њих, од посебне вредности су обимни етно-географски опис Јудеје[72] — који по типу подсећа на Салустијеве екскурсе — и опис Британије у *Агриколи*[73]. У *Аналима* се по први пут срећу државно-правни екскурси са подацима, неопходним читаоцу, о римским установама и магистратурама. Једина дигресија чији је предмет *thaumasion* посвећена је фениксу (VI 28); њена функција је структурална — представља предах у хроници убистава[74]. Треба истаћи да Тацит не прихвата Посејдонијево учење о утицају природних елемената на формирање човека и народа, већ, као и Цезар, наглашава историјске чиниоце[75] и да, за разлику од хеленистичких схватања, у оба историјска дела не поклања велику пажњу географији ни етнографији[76]. То се, разуме се, не односи на етнографски спис *Germania*, рађен под видљивим утицајем Салустија[77]; издвојена као монографија, *Germania* има и различит циљ од *Историја* и *Анала*[78].

После Тацита, међу латинским писцима историографија нема важних представника све до Амијана. Њоме владају мањи родови: биографија, хронике, breviaria. И по квантитету и по каквоћи њу надмаша грчка грана тадашње историјске књижевности[79]. Потпуно сачувани Херодијан, добро сачувани Касије Дион, и најзад Атињанин Дексип — познат захваљујући сразмерно малобројним одломцима, али значајан по свом утицају на Амијановог млађег савременика Еунапија — пружају доста потпуну слику о Амијановим непосредним претходницима на тој страни, тачније — о једној струји њихове продукције.

Опште узевши, Херодијан, Касије Дион и Дексип нису само грчки писци због свог језика, већ и због изражене наклоности према грчкој прошлости — често удаљеној — и грчкој култури, наклоности која је, при том, у потпуној слози с њиховим дивљењем за Рим као светску државу и симбол напретка читавог цивилизованог човечанства[80]. Иако су под јаким утицајем реторике, њихов архаизирајући укус се огледа и у прихватању Тукидида као узора, у стилском и садржајном погледу[81]. Угледање на аутора *Историје Пелопонеског рата* могло је оставити своје последице на третман дигресије, као што смо видели по изричитом упутству Лукијановог трактата.

Заиста, Херодијан[82] избегава екскурсе, не само гео-етнографске (уп. II 15,6), већ и све остале. То није једино одраз његове неупућености у географску материју[83] и извесне опште безличности његовог стила, него по свему судећи, и тукидидовског принципа да се без велике потребе не сме прекидати главна нит нарације. Тамо где је најближи правим екскурсима, претпоставља се да је ексцерпирао из једног „археолошког" лексикона да би импресионирао читаоца својом ученошћу[84].

Дионов случај је сложенији, као што је и Дион бољи писац од Херодијана. Он непосредно каже да није навикао да се служи дигресијама, преузимајући тако од Тукидида и саму мисао и термин *ekbole tou logou* (фр. 32). Идући стопама свог великог узора, Дион је већином јако сажет у доношењу гео-етнографских појединости и оне су код њега тесно везане за излагање догађаја. Ретко када овакви пасажи чине истинске дигресије, које би аутор омеђио уводном или изводном формулом (екскурс о Парћанима, XL 14—15)[85]. По правилу су кратки (Британија, XXXIX 50,2—4; Панонија, XLIX 36,2—6) те нема разлога, због њих пребацивати[86] Диону да се није држао начела које надахњује његов 32. фрагменат. Разуме се, Дион није био изнад недоследности сличне врсте[87] и његова *Историја* нема сву строгост, кад је реч о гео-етнографским екскурсима Тукидидове *Историје*. Дион у њима не преза од популарнијих елемената, као што су етимологије, личне опаске, полемика са ранијим писцима, хронолошка неусклађеност неких података из екскурса са главним излагањем[88]. Начелно, из анализа Ф. Милара[89] сме се закључити да је спој римског патриотизма и грчке образованости у Дионовој личности нашао свој еквиваленат и у извесној двојности његових екскурса, односно додатака сродних екскурсима. Дионови гео-етнографски и културно-историјски екскурси уопште, по својој грађи и традицији су грчки, хеленистички; они посвећени институцијама Републике и Царства одражавају други вид аутореве свести, школовања и делатности — укратко, одражавају Диона као римског магистрата.

Тукидидов утицај је обележио Дексипа, по свему судећи, на сличан начин као Херодијана и Касија Диона: у језику и усредсређењу на историјски предмет у непосредном значењу те речи[90]. Представљајући Дексипову *Историју (Хронику)*[91], његов настављач Еунапије (фр. 1 FHG) даје нам до знања да у њој нема митских додатака *(to mythōdes)* нити удаљавања од теме (epeisodia); очевидно је и сам Сарђанин тако поступао у својем *meta Dexippon*. Оно фрагмената, што имамо из Дексипа

нових трију дела *(Historia, ta meta Alexandron, Scythica)* заиста открива сличан поступак са гео-етнографским подацима какав је примењивао Касије Дион. Саопштавају се укратко и узгредна обавештења или историјско-филолошки коментари, стављају се између парентеза, без улажења у праве екскурсе (*FGrHist* 100 F 3,5,11, 25, 27, 30). Ако је према његовим концепцијама Дексипу екскурс изгледао неопходан, он га вероватно није избегао, као што је у њега по каткад улазио и сам Тукидид. Много дискутовани Еунапијев екскурс о Хунима (фр. 41 *FHG)* указује у истоме правцу; вероватно је, међутим, да таквих случајева није било много.[92]

Са Дексипом и Еунапијем сасвим смо се приближили Амијановом добу и културном кругу. Из даљег излагања видећемо да нисмо и Амијановим историографским начелима, бар кад је реч о дигресијама. Штета је што смо тако слабо обавештени о великој историографији трећег и четвртог столећа. Од њених сачуваних представника, Аурелије Виктор[93] и остали исписивачи тзв. Енманове царске повести због малог обима и једноставне грађе својих дела нису од значаја за нашу тему. Нешто другачији је случај биографског зборника познатог под именом *Historia Augusta.* Научна дискусија о генези тог дела још увек траје, али се, у последње време, приклања тези Домашевског да је реч о делу из пера једног фалсификатора, насталом крајем четвртог века[94]. У овом зборнику нашло је места двадесетак дигресија са различитим темама (нпр. о двојству Лунӯс и Луна, *Car.* 7,3—5; о тријумфу Аурелиана, *Aur.* 33—34; опис куће Гордијана, *Gord.* 32,1—4), али су оне по свом карактеру својствене биографској књижевности[95] и, с изузетком коментара о египатском менталитету *(Quadr. tyr.* 7,4—8,2 и *Tyr. trig.* 22, 1—2) нису од користи као компаративни материјал за Амијанове гео-етнографске екскурсе. Од изгубљених представника историографије касног царства, један број би нам био нарочито занимљив — пре свих Асиније Квадрат, који није следио тукидидовски *genos.* Квадрат је писао јонски и, очигледно, у свему био Херодотов подражавалац[96]. Тридесет кратких одломака који су остали од његове *Хиљадугодишње историје Рима* и његових *Parthica* (*FGrHist* 97) одају изражен интерес за географију, па и етнологију и митографију. На основу Квадратове љубави за јонску школу имали бисмо права на претпоставку да је та материја знатним делом била уобличена у екскурсима какве су развијали Херодотови следбеници у хеленистичкој епоси. Еунапијева имплицитна критика епизодичке композиције могла би се односити на самог Квадрата — који је, премда вероватно припада другој половини трећег века, читан кроз читаву византијску историју, све до Ксифилина — као и на друге позноримске писце сличне оријентације.

НАПОМЕНЕ

[1] Cobet, стр. 45—82 (нарочито стр. 79 са нап. 421 и 422). Да би подвукао амбивалентност оних партија Херодотовог дела које бројни модерни истраживачи — чија се мишљења и аргументи исцрпно излажу у наведеној књизи — називају екскурсима, Cobet им приписује „Exkursusqualität, али их, начелно, не зове екскурсима.

[2] Cobet, стр. 158—198.

[3] Уп. Кобетову анализу (о. с. 185 sq.) Аристотеловог (*Ars poet.* IX 1451a 36 sqq.) и Цицеронов (*Leg.* I 1, 5) суда о месту Херодотових Историја између песништва и историјске науке.

[4] Како најјасније показује познато место прве књиге (22).

[5] О Тукидиду, његовим екскурсима и утицају на касније *rerum scriptores,* в. O. Luschnat, *RE* Suppl. XII (1970) 1086—1354, нарочито 1303 и 1267 sqq. Рад H. Müncha, *Studien zu den Exkursus des Thukydides,* Heidelberg 1935, тиче се само појединачних питања о овим екскурсима, али не прати даљу судбину тукидидовске концепције екскурса.

[6] I, 97: Ἔγραψα δὲ αὐτὰ καὶ τὴν ἐκβολὴν τοῦ λόγου ἐποιησάμην διὰ τόδε, ὅτι τοῖς πρὸ ἐμοῦ ἅπασιν ἐκλιπὲς τοῦτο ἦν τὸ χωρίον καὶ ἢ τὰ πρὸ τῶν Μηδικῶν Ἑλληνικὰ ξυνετίθεσαν ἢ αὐτὰ τὰ Μηδικά. Овом мотивацијом описа Пентеконтаетије само се допуњује мотивација дата у I 89, 1.

[7] Грчки историчари Тукидидове и следеће генерације афирмисали су и три историографска облика — биографију, локалну историју (нарочито атичку) и политичко-конституционалну историју (различити Устави) — који нису од непосредног интереса за тему овог рада.

[8] Уп. H. R. Breitenbach, *Xenophon, RE* IX A (1967) 1569—1911.

[9] О ауторству оксиришких *Хеленика* још увек се много расправља. Идентификација анонима са Кратипом, донедавно широко прихваћена (уп. praef. Бартолетијевог издања и G. A. Lehmann, *ZPE* 26, 1977, 182, нап. 7 са лит.), сад се оспорава; без довољно убедљивих аргумената, E. Ruschenbusch, *ZPE* 39, 1980, 81—90, враћа се на стару идентификацију са Теопомпом.

[10] Види о томе I.A.F. Bruce, *An Historical Commentary of the Hellenica Oxyrhynchia,* Cambridge 1967.

[11] F. Jacoby, *RE* XI (1921), 2032—2073 (col. 2066—69 говоре о Ктесијином утицају на писце IV в. пре н. е.) и *FGrHist* 688 (са ком.).

[12] Види Страбоново поређење Херодота, Хеланика и Ктесије у причању лепих прича (I 2, 35).

[13] F. Gisinger, *RE* Suppl. IV (1924) 590 sq.; уп. *FGrHist* 70 F 18 a (Еудокса о којем је ту реч треба идентификовати са Книћанином: F. W. Walbank, *Commentary* III 572). Као Исократов ученик, Ефор је бесумње сретао у самој Атини Еудокса као члана Платонове Академије; те две школе су блиско сарађивале.

[14] Тешко је одредити на основу Диодорове репродукције (в. нпр. XII 58) *Опште историје* колико је дубоко утицала физикална етиологија Ефорових географских узора на Ефора самог. По Е. Шварцу, упркос свом рационализму, Ефор није био способан да се уздигне до суштински научних концепција у томе погледу (*RE* VI, 1907, 12—13).

[15] Schwartz, l. c. 10; F. Jacoby, *FGrHist* 70 ком (стр. 26).

[16] Polyb. XXXIV 1, 3 = Strab. X 1, 5 = *FGrHist* 70 F 18a (уп. горе, нап. 13) ... φήσας περὶ τῶν Ἑλληνικῶν καλῶς μὲν Εὔδοξον, κάλλιστα δ' Ἔφορον ἐξηγεῖσθαι περὶ κτίσεων, συγγενειῶν, μεταναστάσεων, ἀρχηγετῶν.

[17] Уп. *FGrHist* 70 F 191 који је како указује Jacoby, извор за Diod. XI 56 sqq. Status quaestionis у C. Vial, *Diodore de Sicile*, Bibliotheque historique, livre XV (G. Budé), Paris 1977, стр. IX—X.

[18] *FGrHist* 115 F 1—5, 27; уп. Trüdinger 59 sqq. и горе нап. 11.

[19] R.Laqueur, *RE* V A (1934) 2188 sqq. и 2197 sq; Norden I 81 sqq.

[20] Што добро илуструје познати Теопомпов екскурс о атинским демагозима петог века, F 85—100, уп. и W. R. Connor, *Theopompus and Fifth Century Athens*, Washington 1968.

[21] Trüdinger 65 (о етно-географским екскурсима), S. Dušanić, *Aevum* 51 (1977) 27—36 (о mirabilia).

[22] Уп. A. E. Wardman, *Historia* IX (1960) 406 sq.

[23] Ad Pomp. 6, 4 = *FGrHist* 115 T 20 a, уп. и F 67 b. У томе смислу разумемо „Versöhnung" о коме говори Wehrli, *Eumusia*, Festgabe für E. Howald, 1947, 64.

[24] За сложена питања која поставља историографија Александровог доба в. W. W. Tarn, *Alexander the Great* I—II, Cambridge 1948; F. Papazoglu, *Istorija helenizma*, Beograd 1967, 55—71; J. Seibert, *Alexander der Grosse*, Darmstadt 1972 1—42 (са новијом библиографијом).

[25] О тој комбинацији говоре фрагменти Каллистена, Дурида, Филарха и нарочито, Агатархида, чија су *Asiatika* и *Europiaka* истовремено историјски и географски списи. За перипатетичку концепцију историографије заслужан је, како изгледа, Дуридов учитељ Теофраст, чији спис *Peri historias*, међутим, није до нас стигао (O. Regenbogen, *RE* Suppl. VII 1940. 1354 sq.). О овом питању и о тзв. трагичкој и реторској историографији, њиховим представницима и међусобном утицају, мишљења у науци су подељена; наводи их и коментарише E. Burck, *Wahl und Anordnung des Stoffes (Wege zu Livius, Darmstadt* 1977) 331—335; в. и раније, *Histoire et historiens dans l'antiquité*, Fond. Hardt IV, Genève, 1958.

[26] На пример, Мегастенов гео-етнографски спис *Indika* (око 300 г, в. E. Stein, *RE* XV (1931) 230—236), био је заснован на сопственим запажањима писца и обавештењима која је добио приликом боравка у Индији; сем тога Мегастен се користио и индијском литературом. Он истиче једноставност живота Инда, чију слику даје донекле идеализовано (Trüdinger, o. c. 142).

[27] С правом се претпоставља да иза Диодоровог описа средње Азије у XVIII 5—6 стоји Хијеронимов персијски екскурс. Диодор га је пренео у скраћеном обиму и несамостално; отуд обећава и податке о величини и карактеристикама сатрапија — којих је очевидно било у Хијеронима — али их нажалост не даје. Битна је интенција Хијеронима-Диодора; у XVIII 5, 1 се подвлачи да екскурс има за циљ да читаоцу олакша праћење описа политичких догађаја. J. Hornblower, *Hieronymus of Cardia*, Oxford 1971, 80—87.

[28] Као пример нека послужи географска дигресија о Еуфрату, начињена поводом излагања Александровог плана да реши проблем наводњавања у северној Месопотамији (VII 21).

[29] Trüdinger, o. c. 77—80.

[30] *FGrHist*, 566 ком. стр. 527; уп. T. S. Brown, *Timaeus of Tauromenium*, Berkley and Los Angeles 1958, 21—42.

[31] XII 25 e: Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τῆς πραγματικῆς ἱστορίας ὑπαρχούσης τριμερούς, τῶν δὲ μερῶν ἑνὸς μὲν ὄντος τοῦ περὶ τὴν ἐν τοῖς ὑπομνήμασι πολυπραγμοσύνην καὶ τὴν παράθεσιν τῆς ἐκ τούτων ὕλης, ἑτέρου δὲ τοῦ περὶ τὴν θεάν τῶν πόλεων καὶ τῶν τόπων περί τε ποταμῶν καὶ λιμένων καὶ καθόλου τῶν κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ἰδιωμάτων καὶ διαστημάτων, τρίτου δὲ τοῦ περὶ τὰς πράξεις τὰς πολιτικά-.

[32] XII 27, 7.

[33] Специфичност овакве концепције, по којој је географска грађа сакупљена, а не разбацана по екскурсима, наглашава још Страбон VIII 1, 1: Οἱ δ' ἐν τῇ κοινῇ τῆς ἱστορίας γραφῇ χωρὶς ἀποδείξαντες τὴν τῶν ἠπείρων τοπογραφίαν, καθάπερ Ἔφορός τε ἐποίησε καὶ Πολύβιος.

[34] Тако срећемо екскурс о Сицилији (I 41, 7—42, 6), о Италији (II 14, 3—17, 12), О Рони (III 47, 2—4), океанографску студију о Црном мору (IV 39—42), гео-етнографску о Медији (V 21, 3—22, 4) и топографски посвећен Спарти (V 21, 3—22, 4), Селеукији (V 59, 3—11) и Картагини (V 10—11).

[35] Овакви подаци добијају више места, а њихова веза са главним током догађаја слаби. Неке дигресије, бар по Педешовом мишљењу, проширује Полибије накнадним умецима, уп. P. Pédech, *La méthode de Polybe*, Paris 1964, 531 sqq.

[36] C. 57: Μάλιστα δὲ σωφρονητέον ἐν ταῖς τῶν ὀρῶν ἢ τειχῶν ἢ ποταμῶν ἑρμηνείαις. Уп. о томе G. Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim 1956, 142—149.

[37] Тако се нпр. данас сматра да представници старије аналистике нису састављали „анале", већ су њихова дела, као и Катоново, рефлекс хеленистичких ktiseis. Тога је мишљења, након чувеног Гелцерових чланка из 1934, (Kl. Schriften III, 1964, 123 sqq.) већина научника; в. нпр. M. V. Albrecht, Kl. Pauly I 359.

[38] В. нпр. Peter, *Hist. Rom. Fr.*, Fab. Pict. fr. 4 (= *Eus. chron.* I p. 285): *Verum de nomine urbis* (Albae Longae) *Phabius, Romanorum rerum scriptor, alienas adiungit fabulas*, као и анегдоту у fr. 27.

[39] Изузетак је Sempronius Asellio, на крају II в. пре н. е. (Gellius V 18, 8, уп. F. Bömer, *Historia* II, 1951, 190.

[40] О Посејдонију као историчару в. *FGrHist* 87 коментар; K. Reinhardt, *RE* XXII (1953) 630—

641; 822—824. О високим квалитетима Посејдонија као етнолога — први сакупља и систематише општу етнографску грађу и даје етнографији значај базне науке — уп. Müller, *Ethnographie*, 310—347.

[41] Нпр. дигресија о раним законодавцима, која се тиче физике, географије, етнопсихологије, теологије, али највише филозофије историје, F 70, уп. Reinhardt, l. c. 639 sq.

[42] Уп. одломке Посејдонијевог *Peri Okeanou* и Рајнартову анализу l. c. 662—681. Карактеристично је поглавље о асфалту, Мртвом мору и понашању и судбини људи на његовим обалама (F 93, 93; Strab. XVI 2, 42—45; в. Reinhardt, l. c. 640 sq.); Norden, *Urgeschichte* 59 sqq. и 97—124.

[43] Уп. Norden, *Urgeschichte* 50 sqq.

[44] Који је такође прихватио стоичко учење и показао интересовање, налик Посејдонијевом, за географију и историју, уп. A. D. Nock. *JRS* XLIX, 1959, 2.

[45] Његови гео-етнографски екскурси грађени су потпуно према Посејдонијевом узору уп. *FGrHist* 87 ком. 220 sq. и A. Klotz *RE* XXI (1952) 2309. О њима смо, осим посредством Јустина, обавештени и непосредно, в. нпр. Трогов пролог за XVIII књигу: *Inde origines Phoenicum et Sidonos et Veliae Carthaginisque res gestae in excessu dictae*... О Трогу в. O. Seel, *Eine römische Weltgeschichte* (Studien zum Text der Epitome des Iustinus und zur Historik des Pompeius Trogus), Nürnberg 1972.

[46] Преко њега користи Посејдонијево дело и Тацит, уп. Norden, *Urgeschichte* 148 sq. О деловању Посејдонијевих историографских начела, уп. *FGrHist* 70 ком. 157—161; H. Strasburger, *JRS* LV, 1965, 40—53; H. Dörrie, *Kl. Pauly* IV, 1080—83.

[47] О Николају уопште, *FGrHist* 90, са ком.; R. Laqueur, *RE* XVIII (1936) 362—424. По квалитету, он спада међу historici minores, али ваља истаћи да је сачуван у релативно дугим одломцима и да је снажно утицао на Јосифа Флавија, чијим делима располажемо у целости.

[48] Николајева *Ethnōn synagōgē* (F 103—124) не само да јасно одаје перипатетичка *exempla* него нам, премда је објављена у облику засебног списа, пружа извесну слику како су изгледали етно-хорографски екскурси у *Историјама* (уп. Jacoby, ком. 256—261; Laqueur, l. c. 400 sq.). Осим тога, Николај је, свакако под Ефоровим утицајем, грчку и староисточну историју обрађивао према одвојеним позорницама главних догађаја и актера, прелазећи на синхроно излагање тек у познијој хеленистичкој епоси (Jacoby, komm. 232).

[49] О Апијану уопште в. E. Schwartz, *RE* II (1896) 216—237; Ф. Папазоглу, предговор *Римским грађанским ратовима* (прев. Б. Стевановић), Београд 1967, стр. V—XX. О Апијановом предлошку, сличном Диодору, једном компендију из Августовог доба, в. M. Gelzer, *Bibliotheca Orientalis* 14 (1957) 56 (= Kleine Schriften III, Wiesbaden 1964, 81 sq.)

[50] Тако су о овом жанру мислили сами Римљани, уп. о томе F. E. Adcock, *Caesar as a man of letters*, Cambridge 1956, 6—18.

[51] Brut. 75, 262: *Nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta... Nihil est enim in historia pura et illustri brevitate dulcius.*

[52] Тако Adcock, o. c. 13; H. A. Gärtner, *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie besonders bei Livius und Caesar*, Wiesbaden 1975, 63—67 и нап. 4. и 10.

[53] То су, у Коментарима о галском рату, I — подела Галије, IV, 1—3 — о Свебима, IV, 5 — О Галима, V, 12—14 — о Британији, VI 11—28 о Галима и Германима. Сем тога, срећемо и два — врло функционална — кратка екскурса друге врсте: опис венетских бродова (III 13), пре приказа поморске битке с њима, и опис Мозела и Рајне (IV 10), где је такође вођена борба. у *Bel. civ.* (III, 112) срећемо и културно историјски екскурс о кули Фаросу.

[54] *BG VI 11 Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur*... Сам израз *alienus*, како примећује Norden, *Urgeschichte* 85, n. 1. Цезар иначе нигде не употребљава, чиме уводна формула, једина у делу, постаје још упадљивија.

[55] Id. *Urgeschichte* 84—104, нарочито 92.

[56] Цезарево повлачење изгледа у толико више оправдано, а његово објашњење тим убедљивије, кад се упореди са поступком П. Краса који је, исте (53. г.), не испитавши терен, прешао преко Еуфрата и одвео римску војску у њен најстрашнији пораз.

[57] Његов први део налази се и у Цезаревом званичном извештају сенату. Свакако да се том приликом нису могли опширно наводити и сви детаљи, који се — управо као нека допуна извештају — износе пред римску јавност у овом екскурсу, уп. Norden, *Urgeschichte* 92.

[58] Њиме Цезар задовољава радозналост римске публике за ову егзотичну земљу и, истовремено, објашњава да нема потребе ни разлога да војска у Британији дуже остаје. Едкок и германски екскурс тумачи политичким разлозима, које, у оба случаја, нешто пренаглашава, o. c. 96—100.

[59] Тако P. Schmidt, *Kl. Pauly* IV, 1516; D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966 60 sq., 80 и 102.

[60] C. 17, 1: *Res postulare videtur Africae situm paucis exponere*...

C. 19, 8: *De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.*

[61] Салустије, присталица тукидидовске концепције историје, по томе представља изузетак у римској историографији, која се развија под знатним утицајем хеленистичке, уп. D. Flach, *Tacitus in der tradition der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen 1973, стр. 38.

[62] Тако нпр. *Hist.* II frg. 7: *Daedalum ex Sicilia profectum, quo Minonis iram atque opes fugerat; Hist.* III frg. 73: *Dein campi Themiscyrei, quos habuere Amazones, ab Tanai flumine, incertum quam ob causam, digressae;* ib. frg. 65; *Utque ipsum mare Ponticum dulcius, quam cetera.* У понтском екскурсу Салустије је, како се види из frg. 79 и 80* говорио и о Дунаву.

[63] Тако сматрају E. Burck, *Wahl und Anordnung des Stoffes* у збирци *Wege zu Livius*, Darmstadt 1977, 331—351; P. G. Walsh, *Die Literarischen Methoden des Livius: Der Erzählungsstil*, 352—375, нпр. 352.

[64] Уп. нпр. P. G. Walsh, *Livy, His Historical Aims and Methods*, Cambridge 1961, 41.

[65] Крупније географске грешке бележи Walsh, *Livy*, 154 (битка код Сентина се, према Ливију, одржала у Етрурији, а не у Умбрији, в. X 26, 7 и др.)

[66] У уводу за такву дигресију (IX 17), коју чини опширно поређење Александра Великог и Римљана истог доба, као и њиховог — замишљеног — рата. Постоји мишљење да овај одељак представља једну реторску вежбу, која је на-

кнадно уметнута у дело. О томе J. Briscoe, *The First Decade, Livy* ed. Dorey, London 1971, стр. 13.

[67] На горе наведено место у Ливија скреће пажњу и констатује реткост дигресија у делу и Briscoe, l. c. и Walsh, *Livy*, 41, не увиђајући да ова околност, на неки начин изненађујућа, заслужује објашњење. Наиме, не само да су дигресије биле широко прихваћене у историографској пракси, већ за њих налази места и теоретичар Цицерон, кога управо Ливије и следи (уп. Cic. *Or.* 66: *Huic generi historia finituma est, in qua et narratur ornate et regio saepe aut pugna describitur, interponuntur etiam contiones et hortationes).* О утицају Цицероновог језика на Ливија уп. Norden, *Kunstprosa* I 234 и даље). За ово питање не интересује се Müller, у кратком и стереотипном приказу Ливија као етнолога, o. c. 58 sq.

[68] D. Flach, *Tacitus*, 45.

[69] Ann. IV 33: *Nam situs gentium, varietates proeliorum, clari ducum exitus retinent at redintegrant legentium animum.*

[70] Уп. Flach, o. c. 46—49.

[71] Уп. E. Hahn, *Die Exkurse in den Annalen des Tacitus*, München 1933, 89.

[72] У V 2—10, органски повезан с Титовим ратовањем у овој области. Екскурс има и уводну формулу *(Sed quia famosae urbis supremum diem tradituri sumus, congruens videtur, primordia eius aperire)*, која није обавезна у Тацитовим делима, уп. Hahn, o. c. 89.

[73] C. 10—13, са класичном хеленистичком схемом. Ипак, писац се не труди да подстакне радозналост читалаца, па избегава paradoxa и, у целини, не говори о Британцима као егзотичном племену. Како примећује Syme, *Tacitus*, 310, опис се најпре може поредити са Понтским екскурсом у Салустијевим *Историјама.*

[74] Ову функцију истиче Syme, o. c. 472 n. 2.

[75] Као што су сеобе народа, превладавања Римљана над мањим и примитивним народима, могућност асимилације и др., на шта посебно скреће пажњу Müller, *Ethnographie*, 104.

[76] Уп. и Syme, o. c. 126 и 311; Müller, *Ethnographie*, 106.

[77] Уп. Syme, o. c. 198. Нема довољно разлога, како мисли и Syme, o. c. 128, да се ова монографија посматра као увод или неки прелиминарни екскурс за *Historiae* (што је став Nordena, *Kunstprosa* 326 n. 2).

[78] То је, по општем мишљењу, величање неисквареног, једноставног живота и храбрости Германа, у односу на опадање морала у Римљана. Свестрану анализу списа дао је E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Leipzig 1923.

[79] О тим питањима в. T. Barnes, *The Lost Kaisergeschichte and the Latin Historical Tradition*, HA Coll. Bonn 1968, 13—43; F. Millar, *P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-century invasions*, *JRS* LIX, 1969, 12—29.

[80] F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, 182 sqq. Међутим, нису сви грчки интелектуалци царског доба прихватали Рим као своју државу, уп. H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom*, Berlin, 1938.

[81] О томе дисертација F. J. Stein, *Dexippus et Herodianus rerum scriptores quatenus Thucydidem secuti sint*, Bonn 1957. (нисам је видела); Millar, *JRS* LIX, 1969, 24 и passim; Norden, *Kunstprosa* 398.

[82] Уп. Dopp, *Herodianus*, *RE* VIII (1912) 956 sq; C. R. Whittaker, предговор издању Херодијана (t. I, London 1969, IX—XCV).

[83] Уп. Whittaker, o. c. XLIV—XLV

[84] Уп. I 11, с изводном формулом: Τοσαῦτα μὲν δὴ τῆς Πεσσινουντίας θεοῦ φιλοτιμότερον ἱστορήσθω, οὐκ ἄχαριν ἔξοντα γνῶσιν τοῖς τὰ Ῥωμαίων οὐκ ἀκριβοῦσιν. уп. Dopp, l.c. 956, Whittaker, o.c. LIV—LV.

[85] Завршава се следећим речима: Τοιαῦτα μὲν τὰ τῶν Πάρθων ἐστίν. (XL 16, 1). Овај екскурс нема уводну формулу, коју налазимо у дигресији о Клодијевом закону о дивинацији (XXXVIII 13, 3).

[86] Како чини Millar, *Study*, 178.

[87] Уп. ib. 45, о Дионовој декларисаној (XLVI 35, 1), али неиспуњеној намери да буде тумач прошлих догађаја.

[88] Тако је екскурс о Панонији убачен више година након завршетка *Историје*, вероватно зато што је Дион после свог намештења у тој области боље упознао тамошње прилике (Millar, *Study*, 209).

[89] Ib. 174—192 и 211—213.

[90] Поред радова Милара и Штајна нав. горе, в. Јакобијев коментар уз *FGrHist* 100 и E. Schwartz, *RE* V (1903) 288 sqq.

[91] Код Дексипа, као и код неких од његових савременика, наслов *Хроника* не означава хронику у данашњем значењу речи, већ праву историју (Jacoby, *FGrHist* 100 ком. стр. 305).

[92] Еунапијев историографски метод, како видимо из сачуваних одломака његовог дела, строжи је од Дексиповог, уп. A. B. Breebart, *Eunapius of Sardes and the Writing of History*, *Mnemosyne* 32 (1979) 360—375.

[93] О њему в. Ch. Starr, *Aurelius Victor, Historian of Empire*, *AHR* LXI, 1956, 574—586.

[94] Из врло опсежне литературе упућујем на књигу R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, у којој се, како се мени чини, уверљиво аргументише теза да је писац *HA* већ познавао Амијанове *Res gestae.*

[95] На тематске блискости с неким екскурсима у Светонија указује H. Szelest, *Ekskursy i ich rola w Zbiorze Historia Augusta*, *EOS* LVIII, 1969/70, 123.

[96] E. Schwartz, *Asinius* (бр. 31) *RE* II (1896) 160 sq.; уп. A. Stein, *PIR*² I (1933) 255 (A 1245 sq.).

III ГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКИ ЕКСКУРСИ У RES GESTAE

1. УПАДИ САРАЦЕНА И ЊИХОВИ ОБИЧАЈИ (XIV, 4)*

1. Сарацени нам нису пожељни ни као пријатељи ни као непријатељи, јер се пребацују с једне стране на другу, и пустоше што год нађу за трен ока, слични грабљивим јастребима који, ако угледају одозго плен, зграбе га у брзом лету, и не задржавају се, ако не успеју.

2. Мада се сећам да сам у историји цара Марка Аурелија, и касније неколико пута, говорио о њиховим обичајима, ипак ћу сада такође изнети нешто о њима.

3. Код ових племена, која се простиру од Асирије до Нилових катаракта и граница Блемијаца, сви су подједнако ратници. Полунаги, опасани су бојеним огртачима до бедара; уз помоћ брзих коња и танких камила, пребацују се на разна места, у рату или у миру. Нико од њих се не прихвата ручице плуга, нити сади дрво, нити тражи храну обрађујући поља, већ непрестано лутају, уздуж и попреко, областима удаљеним једним од других, без огњишта, без сталних насеља и без закона; не подносе исто поднебље дуже времена, нити им се стално допада сунце једног краја.

4. Њихов живот пролази у сталном бекству; а жене су најмљене, доводе се на одређено време према договору, и да би то личило на брак, будућа супруга поклања мужу копље и шатор, као мираз. После одређеног дана, ако тако одлучи, она може да оде. Невероватно је код њих са каквим се жаром оба пола препуштају љубави.

5. И тако, догод су живи, лутају, тако да се жена уда на једном месту, породи на другом, а одгаја децу далеко негде, без могућности да се одмори.

6. Хране се свакојаким месом од дивљачи, а троше и врло много млека и различито биље и птице, колико успеју да ухвате. Већина оних које смо видели не зна за жито и вино.

Толико о овом опасном народу. Вратимо се сада нашој теми.

Композиција *Историје*, како је примећено[1], има изглед мозаика: то нарочито важи за њену четрнаесту књигу. Већи део ове књиге прати неправичну управу Констанција Гала, све до његовог погубљења, док је једна глава посвећена догађајима у западном делу државе. Главни ток приповедања прекидају епизода о упадима Исауријаца (с. 2) и три екскурса: кратак о Сараценима, о манама римског сената и народа (с. 6) и опис источних провинција (с. 8).

Формално, уметак о Сараценима надовезује се на опис упада и пљачки Исауријаца по малоазијским провинцијама. Амијан сам напомиње да је о Сараценима већ говорио у историји о Марку Аурелију и доцније у више наврата[2], али нам те књиге нису сачуване,

---

* При превођењу дигресија користила сам се критичким издањима Амијанових *Res gestae* C. Clarka, Berlin 1910. и W. Seyfartha, Lipsiae 1978, као и издањима са преводом и коментаром, L. Trossa, Stuttgart 1827, Gardthausena, Lipsiae 1875, W. Seyfartha, Berlin 1970, J. C. Rolfe, London 1971—72 и Gallétier-Sabbah-Fontaine (књ. XIV—XXV), Paris 1968—1977.

Скраћеницом *V* у напоменама уз превод екскурса означаван је ватикански рукопис бр. 1873, тзв. codex Fuldensis. Позniји рукописи нису посебно означавани. Конјектуре и емендације дате су према горе наведеним издањима.

Следи кратак опис живота номадског, ратоборног племена — не раде земљу, лутају на коњима и камилама, бракови су им нестабилни — који се завршава уобичајеном завршном фразом.

Писаних извора за ову дигресију није било. Писац је свакако током боравка на Истоку сакупио обавештења о Сараценима, а био је с њима и сам у контакту (пгф. 6: nos vidimus)[3].

У опису нема правих географских и историјских података, па није вероватно да овде има нечег новог, чега није било у ранијим, несачуваним описима Сарацена. Једина специфичност јесте обичај поклањања копља и шатора будућем мужу. Упадљива је сличност између овог и екскурса о Хунима и Аланима; често су употребљени потпуно исти изрази[4].

Сам ток и тон излагања је миран. Писац не идеализује, као здрав и природан, живот варварског племена, што је често у античкој историографији. С друге стране, не показује нетрпељивост према овом народу, иако су они римски непријатељи.

Екскурс о Сараценима није у непосредној вези са градивом књиге, не доприноси њеном разумевању и, тако посматрано, он овде није потребан[5]. Његова функција је друге врсте: прекида историју о Галу, писану патетично и с изразитом нетрпељивошћу према њему, и разбија мучни утисак који оставља цела књига.

НАПОМЕНЕ

[1] Уп. E. Thompson, *Historical Work* 33.

[2] Писац то напомиње и у XXXI 16,5: *Saracenorum cuneus (super quorum origine moribusque diversis in locis rettulimus plura).* Уп. XXII 15,2, XXIII 6,13 и XXV 6,8—10.

[3] Тако сматра и Гартхаузен, l. c. 510.

[4] Нпр. XIV 3—5: *nec eorum quisquam aliquando stivam apprehendit, vel arborem colit, aut arva subigendo quaeritat victum, sed errant semper per spatia longe lateque distenta, sine lare sine sedibus fixis aut legibus... Vita est illis semper in fuga... Ita autem quoad vixerint late palantur, ut alibi mulier nubat, in loco pariat alio, liberosque procul educat.*

XXXI 2 10: *Nemo apud eos arat nec stivam aliquando contingit. Omnes enim sine sedibus fixis, absque lare vel lege aut victu stabili dispalantur, semper fugientium similes... Nullusque apud eos interrogatus respondere unde oritur potest, alibi conceptus natusque procul, et longius educatus.*

Сличности се, како се види, односе на елементе заједничке номадском животу, али се у другом описи разликују. De Jonge (ad loc.) налази да заједнички елементи потичу из реторских ekphraseis о номадима.

[5] Ипак, није искључено да је повод екскурсу био један нов упад Сарацена (... *vastabant*).

2. ОПИС ИСТОЧНИХ ПРОВИНЦИЈА (XIV 7,21)

И већ су одјекивали звуци унутрашњих несрећа, а смућен дух (Галов) не тајно, као раније, беснео је, не обзирући се на истину. И будући да нико није званично испитивао тачност учињене или намештене кривице, нити издвајао невине из друштва кривих, свако право, као протерано, нестало је из судова. И док је законом установљена одбрана ћутала на процесима, џелат је служио као посредник у пљачкама, а скидање глава и кажњавање поштених догађало се свуд у источним провинцијама. Сада сматрам умесним да их набројим, без Месопотамије, већ обрађене кад је било речи о партским ратовима и без Египта, који смо принуђени да одложимо за другу прилику.

(XIV 8)

1. Кад се пређу врхови планине Таура, који се више уздижу према истоку, пружа се широким пространствима Киликија, земља богата свим добрима. На њену десну страну надовезује се Исаурија, која се на сличан начин зелени родном лозом и многим усевима, а по средини је сече пловна река Каликадно. 2. Ову такође, осим многих утврђења, красе два града, Селеукија, дело краља Селеука и Клаудиополис, колонија коју је основао Клаудије Цезар. Исаура је некад била превише моћна, али је покорена као врло опасан побуњеник и једва да још показује неке јадне остатке прећашњег сјаја. 3. А Киликија, која се поноси реком Кидном, чувена је по Тарсу, сјајном граду — за који се прича да га је основао Персеј, Јупитеров и Данајин син, или неки Сандан, богат и угледан човек ....[1] — па по граду Аназарбу, који чува име свог оснивача и по Мопсуестији, завичају оног врача Мопса кога је дружина Аргонаута, враћајући се са отетим златним руном, грешком одвела и који је однет до афричке обале и ограбљен изненадном смрћу. Од тада херојски Мани, покривени пунским[2] бусењем, лече и најчешће помажу у многим болестима. 4. Ове две провинције, некад узбуњене пиратским борбама и мноштвом разбојника, покорио је проконзул Сервилије и обе подвргао плаћању пореза. И ове области, постављене на неком истакнутом језичку земље, одвојене су планином Аман од источних земаља.

5. А граница Истока протеже се у правој линији од обала реке Еуфрата све до обала Нила, додирујући с лева Сараценска племена,

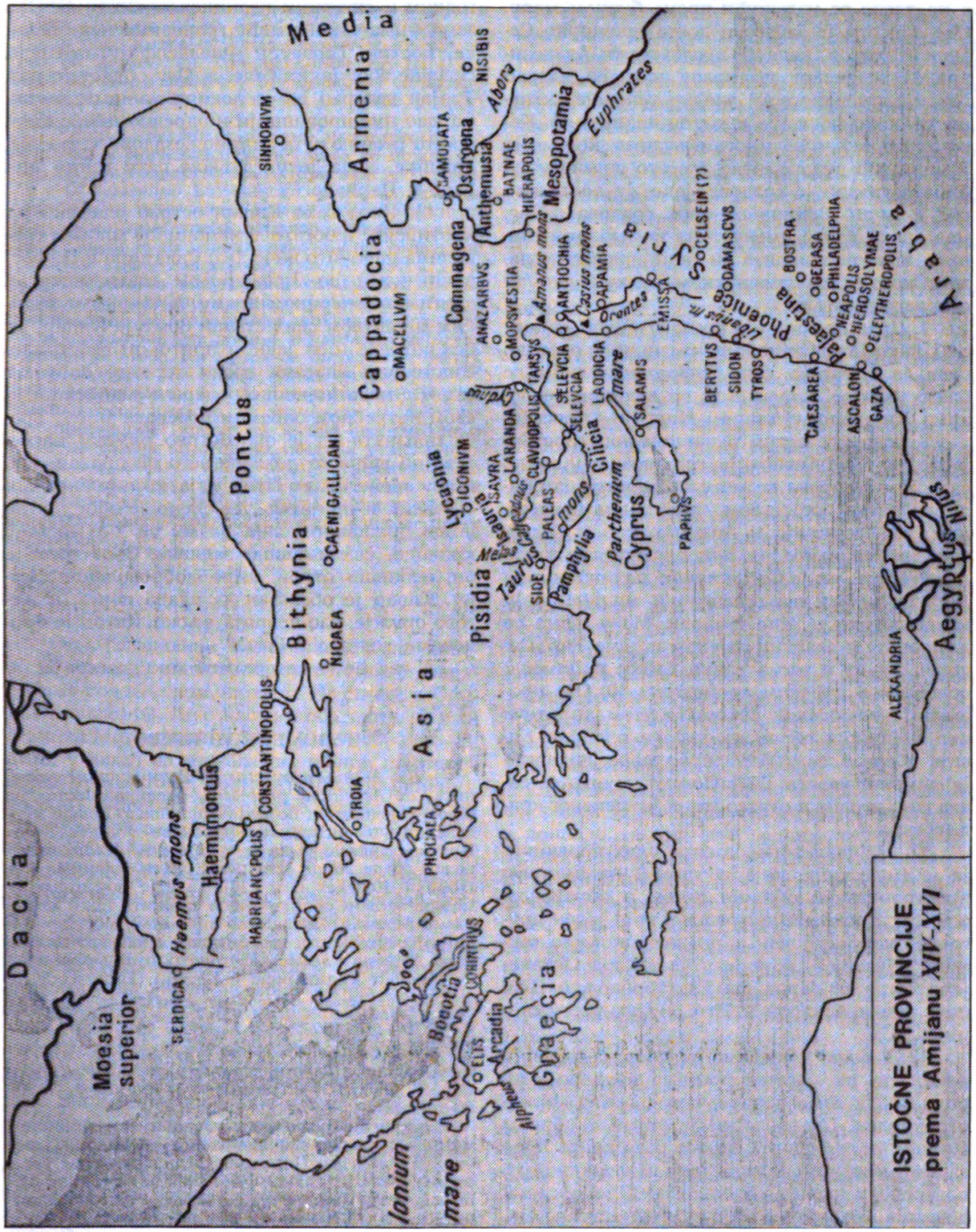
Media
Armenia
Cappadocia
Pontus
Bithynia
Asia
Pisidia
Lycaonia
Pamphylia
Cilicia
Cyprus
Mesopotamia
Syria
Phoenice
Palaestina
Arabia
Aegyptus
Moesia superior
Dacia
Graecia
Haemimontus
Haemus mons
Ionium mare
Euphrates
Abora
Taurus mons
Amanus mons
Casius mons
Libanus m.
Orontes
Parthenium mare
SINNORIVM
CAMOSATA
Osdroena
NISIBIS
Commagena
Anthemusia
BATNAE
HIERAPOLIS
ANAZARBVS
MOPSVESTIA
ANTIOCHIA
APAMIA
EMISSA
SOCELSEIN (?)
DAMASCVS
BERYTVS
SIDON
TYROS
BOSTRA
GERASA
PHILADELPHIA
NEAPOLIS
HIEROSOLYMAE
ELEVTHEROPOLIS
CAESAREA
ASCALON
GAZA
ALEXANDRIA
SERDICA
CONSTANTINOPOLIS
HADRIANOPOLIS
CAENOGALLICANI
NICAEA
TROIA
PHOCAEA
ICONIVM
LAODICIA
SELEVCIA
CLAVDIOPOLIS
TANSVS
LARANDA
SIDE
PALLAS
SALAMIS
PAPHVS
Boeotia
Arcadia
ELIS
CORINTHVS
Athenae
ISTOČNE PROVINCIJE
prema Amijanu XIV–XVI

а на десно се излажући према бучном мору. Ове области је заузео и доста проширио Селеук Никатор, када је после смрти Александра Македонског по праву наслеђа владао персијским царством; владар успешне активности, како показује и његов надимак. 6. Користећи се, наиме, многим људима, којима је у миру већ дуже владао, уместо пољских кућица саградио је градове, јаке, са доста војске и људи. Већина од ових градова данас, мада носи грчка имена, дата по избору оснивача, ипак не напушта ни своје првобитне називе, које су им на асирском језику наденули стари градитељи.

7. Прва провинција после Озроене — коју смо, како је већ речено искључили из овог пописа, је Комагена, сада Еуфратенсис, која се благо уздиже, а чувена је по великим градовима Хијерапољу, старом Нину[3] и Самосати.

8. Затим се лепом равницом простире Сирија. Њу диче Антиохија, град познат у свету, са којом се други не могу такмичити да обилују таквим богатством, природним и увезеним, па Лаодикија и Апамија, као и Селеукија, веома напредна још од свог постанка.

9. После ње је Феникија, на падинама горе Либана, земља пуна лепоте и милине, коју красе велики и лепи градови. Међу њима се љупкошћу и славним именом истиче Тир, Сидон и Берит и њима равни Емиса и Дамаск, основани у древним временима. 10. Ове провинције, обухваћене реком Оронтом, која тече око најнижих обронака високе планине Касија и улива се у Парћанско море, подвргао је римској власти Гнеј Помпеј, пошто је савладао Тиграна и отргао их од јерменског краљевства.

11. Најудаљенија од сиријских провинција је Палестина, која се пружа на великом пространству и обилује лепом и обрађеном земљом, а има сјајне градове, који један другом не уступају, већ су равноправни као такмаци: Цезареју, коју је у част цара Октавијана саградио Ирод, па Елеутерополь и Неаполь, као и Аскалон и Газу, подигнуте у старије доба.

12. У овим крајевима нигде нема пловних река, али на многим местима вода по природи топла сама извире, погодна као многоструки лек. Ове области је истом судбином Помпеј, покоривши Јудеје и освојивши Јерусалим, начинио једном врстом провинције[4], повереној управи намесника. 13. На ову се надовезује Арабија, са чије су друге стране Набатејци; она има живу и разноврсну трговину, пуна је јаких мањих и већих утврђења које је, ради одбијања упада оближњих племена, подигла будна пажња предака, на погодним и сигурним планинским местима. Ова земља има такође међу градовима неке велике, Бостру, Герасу и Филаделфију, потпуно сигурне због јаких бедема. Ову област је цар Трајан натерао да се покори нашим законима, дао име провинцији и одредио намесника, пошто је више пута смирио незадовољство становника, када је у славном рату гонио Међане и Парћане.

14. Исто тако Кипар, острво удаљено од континента и богато лукама, међу многим градовима нарочито диче два: Саламина и Пафос, први чувен по Јупитеровом светилишту, а други по Венерином храму. А таквим и толиким мноштвом свих ствари обилује Кипар, да без потребе и за једном притоком са стране, сопственим снагама гради теретну лађу од самог дна до највиших једара и снабдевши је свом потребном опремом поверава мору. Треба признати да је ово острво римски народ освојио више из похлепе него по правди. Наиме у време краља Птолемеја, који је био наш савезник и пријатељ, наређено је због несташице државног новца да му се, без икакве кривице, сва имовина заплени. Због тога је он, испивши отров, умро добровољном смрћу. Кипар је обавезан да плаћа порез, а његово оружје, као непријатељско, Катон је бродовима довезао у Рим.

А сад ћемо се вратити току догађаја.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] *Ex Aethio provectus* у Ватиканском рукопису, *ex Aethiopia profectus*, очевидна lectio facilior, у једном од познијих рукописа. Ролфе прихвата друго читање не наводећи уопште прво. Претпостављано је да се у нејасном *Aethio* крије назив града *Aigai*, или неки други топоним (уп. Höfer у Roscher Lex. 320). Галетје помишља да можда у овом облику треба тражити неки стари назив Асирије. По нашем мишљењу, могуће је у другој речи видети име митског троизенског владара Aetius-a (Αἰτίος). Његови потомци основали су Минд и Халикарнас у Карији (Paus. II 30 8: Πολλοῖς δὲ ἔτεσιν ὕστερον ἐς ἀποικίαν ἐκ Τροιζῆνος σταλέντες Ἁλικαρνασσὸν ἐν τῇ Καρίᾳ καὶ Μύνδον ἀπῴκισαν οἱ γεγονότες ἀπ' Αἰτίου τοῦ Ἄνθα док Стефан Византинац и Тарс назива ἄποικος Ἀργείων, уп. и Страб. XIV 637 — Триптолем и Ахајци су оснивачи Тарса.

Ово читање, у односу на раније предложена, минимално мења сачувани текст, требало би само читати *Aet⟨h⟩io*. Партицип *profectus* имао би у овом контексту значење потомак, које је и другде посведочено (нпр. *genus e Palante profectum* наводи Grosse у Вергилија), док предлог *ex* показује порекло (уп. *ThLL* s. v. II A 2). Према томе, Сандан би био Етијев потомак што је, како нам се чини, у складу са наведеним митолошким подацима. Алтернатива имену троизенског краља могао би бити Еетион (Ἠετίων) краљ Тебе у Киликији (Ил.

I 366), дакле града у истој провинцији у којој и Тарс. Графија *Ae* за *Ee* објашњава се етимологијом овог имена од ἀετός ('Ηετίων је јонски облик за 'Αετίων), уп. Tümpel, *Eetion*, *RE* III (1903) 1976 sq. Но, у овом случају морао би се претпоставити прелазак овог имена из треће у другу деклинацију.

[2] *Punico caespite* остављамо, као и ранији преводиоци у значењу „пунски", мада се можда мисли на неку одређену врсту (црвенкасте ?) траве.

[3] *Veterennino* Ватикански рукопис, доцнији *veterrimo* и *veterenino*. Читање је јасно и сигурно, према томе треба оставити значење „стари Нин", мада је то једино сведочанство о оваквом ранијем имену Хијерапоља. Галетје сматра да је мало вероватна подударност са називом чувене асирске престонице (познато је, међутим, доста имена која означавају два или више градова), те поставља питање *„faut-il supposer la déformation par Ammien, par sa source, ou par ses copistes, d'un toponyme très ancien, hittite ou hourrite?"*

[4] Мислимо да је израз *in provinciae speciem* писац свесно изабрао, са значењем „у једну врсту провинције", дакле да је био свестан чињенице да Јудеја није одмах постала римска провинција у правом смислу речи. У следећем параграфу за Арабију се наводи да је добила *nomen provinciae*, што указује на то да је писац правио разлику између правног статуса једне и друге области.

Опис владавине Констанција Гала поново се прекида екскурсом, овог пута о провинцијама под његовом управом. Из дијецезе Оријента писац ће, како нас сам обавештава[1], изоставити Месопотамију, коју је већ обрадио раније, у некој од изгубљених књига, и Египат, који, према томе, још није био издвојен у посебну дијецезу[2]. Набрајање осталих провинција тече од севера према југу и завршава се Кипром. За сваку од њих даје се најпре сасвим кратак географски опис, потом најважнији градови и, ако их има, реке и најзад потпадање под римску власт. Недостаје опис изгледа и обичаја људи, *locus communis* у осталим екскурсима. То изненађује с обзиром на чињеницу да је писац врло добро познавао ове крајеве и људе, те није искључена претпоставка да је, у некој од изгубљених књига, већ био обрадио ову тему. Као извор за административну поделу дијецезе, послужио је свакако неки званични попис провинција, највероватније из шездесетих година IV века[3].

Ако се попис у *Res gestae* упореди са оним у Веронској листи, видимо да је стање непромењено, једино Амијан не издваја из Арабије провинцију Arabia Augusta Libanensis и нема уз Сирију епитет Coele. Провинције основане после 381. г. се не наводе[4], као ни Sophanene[5]; писац свој преглед, значи, није ажурирао. Напоменимо да је схватање о Нилу као граници између Африке и Азије важило кроз целу антику[6]. Провинцијски градови су исправно набројани и окарактерисани уобичајеним украсним епитетима. Писац нам не даје и неке конкретне податке о њима — какве срећемо, на пример, у савременом Земљопису анонимног грчког писца[7] — иако је већину ових градова познавао[8]. И свој завичај, Антиохију, велича само са неколико фраза више. Ипак, тачна је његова напомена (пгф. 6) да многи градови уз хеленска, чувају и стара асирска имена[9].

Занимљиви су и митолошки подаци о оснивачима појединих места: тако о Аназарбу, оснивачу истоименог града[10] и о Мопсу, епониму Мопсуестије. Под именом овог другог биле су познате две личности[11], које су се још у антици мешале, као што то чини и наш писац. Податак о Сандану, полубожанству поштованом код многих народа Мале Азије и Истока, не ретко изједначаваним са Херкулом[12], као могућем оснивачу Тарса, другујемо само Амијану. При том треба нагласити да он познаје и наводи и познатију верзију, по којој је то био Персеј и коју срећемо код већине античких писаца[13]. Изузетно се код Диона Хризостома[14] каже да је то био Херкул, што се, у ствари, подудара са Амијановим податком о Сандану. Повезивање Сандана, као оснивача Тарса са Етионом, митским краљем Тебе у истој провинцији, Киликији, или са Аетијем, троизенским владаром чини нам се у овом контексту прихватљивим[15]; у питању је контаминирање локалних и грчких хероја.

Историјски део, римска освајања на Истоку, рађен је, бесумње, по римским изворима и донекле, можда, има за циљ да прндобије публику Вечног града за писца-прндошлицу. Крупнијих грешака овде нема, али има прилично непрецизности и преувеличавања римских успеха. Тако се у много повољнијем светлу приказују Трајанови успеси у Партији 116. г.[16]. Амијанова формулација у пгф. 9 (нап. 4 уз текст) — коју разумемо тако да је Помпеј након освајања Јерусалима претворио Јудеју у једну врсту провинције — у суштини одсликава стварно стање Јудеје средином првог века пре н. е.

Кипар (пгф. 14) је описан на други начин од осталих провинција у екскурсу. Његово богатство Амијан приказује једним карактеристичним детаљем: ово острво има све што је потребно за изградњу брода, од дна до врха једара, без потребе да било шта увози са стране. Исто поређење по идеји, мада језички не сасвим подударно, налазимо још и у књизи Јуниора филозофа[17] од кога је, по Гартхаузеновом мишљењу[18] оно и преузето. С обзиром

да је реч о специфичности коју другде не срећемо, ово гледиште се може прихватити. Сем тога, поменути *Земљопис* је, колико се зна[19], написан између 330. и 350. године у Антиохији или Александрији, на грчком језику, те се већ и по месту његовог настанка може претпоставити да га је антиохијски историчар познавао. Момзен, ипак, не прихвата Гартхаузенов став, напоминући да је утицај могао бити обрнутог смера[20]. Треба истаћи још један податак, о постојању Зевсовог храма у Саламини и Афродитиног у Пафосу. Може се само претпоставити, како то чини Момзен, да је преузет из неког перипла; врло му је близак једино податак из Тацитових Анала[21].

Приказ преласка Кипра под римску власт, дат са изразитом моралном осудом Римљана, има, како је запажено, доста сличности са Фестом и, донекле, са Флором[22]. Амијан је судећи и по детаљима другде у делу[23], познавао ове писце, те је могуће да их је и овде користио. Но, ове подударности не морају бити од великог значаја, с обзиром да се ради о свима познатом догађају.

Екскурс се завршава уобичајеном формулом.

Разматрана дигресија — трећа, како је већ речено, у четрнаестој књизи — обимом није превелика и могло би се рећи да се, бар према пишчевој концепцији[24] налази на одговарајућем месту у делу. Међутим, садржајно је врло поједностављена и без података од веће вредности. Као извор — осим званичног пописа провинција — коришћен је и *Totius orbis descriptio* анонимног писца, мада само за одељак о Кипру, а могућно је и неки други периплус, за митолошке и културно-историјске податке. Треба још једном подвући да причу о Сандану као оснивачу Тарса налазимо једино код Амијана; он је, значи, морао имати још неки, нама несачувани извор. Од пишчевих *visa* не налазимо у екскурсу скоро ништа: можда једино помен топлих лековитих извора (пгф. 12). Но, при навођењу недостатака ваља имати на уму праву функцију дигресије. Она је, по нашем мишљењу, иста као и код претходне: задржавање тока радње пре њеног климакса[25].

НАПОМЕНЕ

[1] На крају претходног поглавља (XIV 7 21). Касније пишчева пракса је да уводне напомене даје на почетку сваког појединог екскурса.

[2] У XXII 15—16. Египат је издвојен у периоду 367—371. г. (Jones, *Lat. Rom. Empire*, 141) уп. нашу стр. 56.

[3] Gardthausen, *Quellen* 514 сматра да је коришћен само један и то римски извор, строго схематизован.

[4] Palaestina Secunda, Phoenice Libani, Syria Salutaris, Cilicia Secunda, Palaestina Salutaris, уп. *Not. dign. Or.* XXII 18—32.

[5] Ib. VIII 93. Она је у римској власти од 384., али се изгледа још не сматра римском провинцијом у правом смислу речи (њен управник носи титулу сатрапа) уп. о томе Gardthausen l. c. 515.

[6] Уп. Kees, *RE* XIX (1937) 509.

[7] *Anonymi orbis totius descriptio, Liber Iunioris philosophi GGM* II 513 sqq.

[8] Тако ће Самосата, овде само поменута (пгф. 7) доцније, након пишчевог проласка кроз овај град бити названа *Commageni quondam regni clarissimam sedem* (XVIII 4, 7). Исти пример уочио је Dillemann, *Ammien*, 136. Изузетно, конкретан историјски податак представља тврдња да је цар Клаудије основао колонију Клаудиопоље (пгф. 2). О Клаудијевим колонијама насталим дедукцијом ветерана в. Ritterling, *Legio*, *RE* XXII (1924) 1251—1254. Идентификација и убикација Амијановог Клаудиопоља спорне су (D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, 547 sq. и 1407 n. 27; B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967, 198 sq. и passim).

[9] На пример, како наводи Галетје нап. 88 *Antiocheia* = Nisibis, Orrhoe = Edessa, Beroia = Haleb, Laodicea = Berytus.

[10] Стефан Византинац наводи (s. v.) да је Аназарб назван или по оближњој планини, или према свом оснивачу. Галетје умесно напомиње (нап. 83) да то веома личи на хеленистичке трансформације месног божанства у хероја-епонима града.

[11] Једна је Лапит, врач Аргонаута, који је умро од змијског уједа у Либији (Strab. IX 5 22, Apoll. Rh. I 1083), а друга син богиње Манто, пророк такође, који је и оснивач истоименог града, као и неких других у околним областима (Paus. 7 3, 1 и други), уп. Höfer у Roscher Lex. 3207—3210.

[12] Уп. Höfer у Roscher Lex. 319—333; да је ова традиција заиста постојала сведочи и Санданова представа на новцу из Тарса. Његов брат је такође оснивач једног града у Киликији, уп. Steph. Byz. s. n. Ἄδανα.

[13] Персеја и Херкула на новцу Тарса. Нпр. Lucan. *Phars.* III 225; Solin. 180, 1 од кога је по Момзеновом мишљењу (l. c. 417, 2) податак и преузет.

[14] Or. XXXIII 1.45.47.

[15] Уп. нап. 1. уз текст. L. Robert (*BCH* CI, 1977, I 99) примећује да у традицији коју бележи Амијан имамо пример еухемеризма: оснивач-божанство постаје „богат и угледан човек". Сем тога, Робер налази и заједничке представе Персеја и Херкула на новцу Тарса.

[16] Момзен (l. c. 400) сматра да ту Амијан укратко препричава свој сопствени приказ ових ратова из неке раније, несачуване књиге, што је лако могуће и у складу с пишчевим поступком другде у делу.

[17] C. 63: *Cyprum, quae non eget alterius provinciae in his, quae ad faciendam navem sunt necessaria: in se enim habere omnia perhibetur, hoc est ligna diversa, aeramentum, ferrum, picem, linum et restium usum.*

[18] L. c. 535.

[19] Уп. Милеров предговор и стр. 513.

[20] L. c. 421, нап. 2.

[21] III 62: ... *Cypri tribus de delubris, quorum vetustissimum Paphiae Veneri auctor Aërias, post*

filius eius Amathus Veneri Amathusiae et Iovi Salaminio Teucer ... posuissent.

[22] Flor. I 33: *Cypros recepta sine bello. Insulam veteribus divitiis abundantem et ob hoc Veneri sacram Ptolemaeus regebat. Sed divitiarum tanta erat fama, ut populus... P. Clodio tribuno plebis duce socii vivique regis confiscationem mandaverit et ille quidem ad rei famam veneno fata praecepit. Ceterum Porcius Cato Cyprias opes liburnis per Tiberinum hostium invexit.* Fest. XIII: *Cyprus famosa divitiis ut occuparetur populi Romani paupertatem sollicitavit. Eam rex foederatus regebat. Sed tanta fuit penuria aerarii Romani et tam ingens fama opum Cypriarum, ut lege lata Cyprus confiscari iuberetur. Quo accepto nuntio rex Cyprius venenum sumpsit. Cato Cyprias opes Romam navibus advexit. Ita ut ius eius insulae avarius magis quam iustius simus adsecuti.*

[23] Уп. нпр. екскурс о Тракији, XXVII 4.

[24] Нпр. Sabbah 526 сматра да је повод за екскурс „вештачки": на *општу* осуду Галових злодела надовезује се *општи* преглед источних провинција. Међутим не само увод, већ и стварна потреба за другим дигресијама су често у већој мери формални него овде (нпр. о Египту, XXII 15—16).

[25] Тако сматра и A. Norman (*Proceedings of the Classical Association* 16, 1959, 29 sq.) који за овакву врсту интерлудија исправно налази објашњење у грчкој реторици, одн. у њеном учењу о повезаности драме и историје.

3. БОДЕНСКО ЈЕЗЕРО (XV, 4 1—6)

1. Пошто је ствар тако завршена, ... и Лентиензима, Аламанским племенима, објављен је рат, јер су често правили веће упаде у римске пограничне области. Император је лично кренуо у овај потхват, стигао је у Рецију и Канинска поља, и после дугог саветовања, учинило се исправно и корисно да, док он чека са делом војске, Арбетион, командатн коњице, продужи са јачим делом војске дуж обале језера Бриганције и да се што пре сукоби с варварима. Укратко ћу описати изглед овог места, колико мој план дозвољава.

2. Рајна[1] извире у клисурама планина које се уздижу, и тече жестоким налетом преко високог стења, не примајући никакве притоке, као што се Нил стрмоглаво спушта преко катаракти. С обзиром на велику количину воде, могла би од почетка бити пловна, да не јури, више налик на бујицу, него на лаган ток реке.[2] 3. А затим, сишавши у равницу[3] и секући дубоке, размакнуте обале, улива се у пространо, округло језеро, које Ретијци што живе уз њега зову Бриганција. Оно је дуго четири стотине и шездесет стадија и готово исто толико широко, неприступачно због страшних дивљих шума, осим тамо где је стара римска срчаност и разборитост створила широк пут, упркос варвара и природе самог краја и суровог поднебља. 4. У ово језеро, дакле, улеће река, шумећи пенушавим вртлозима, пролази кроз лењу, мирну воду и сече средину као неком граничном линијом, па као да су то елементи раздвојени вечним неслагањем, не повећавши се и не изгубивши ништа од количине воде коју је унела, чува и своје име и целу снагу и без икаквог даљег додира меша се са водама Океана. 5. А што је нарочито чудно, нити брз ток реке покреће језеро, нити муљ језера задржава жустру реку, па иако се улива, не може да помеша своју воду са језерском. И кад то не би сведочио сам призор, никаквом силом се човек не би могао у то уверити.

6. Тако и Алфеј, који извире у Аркадији, обузет жудњом за извором Аретузом, како приче казују, пресеца Јонско море и пробија се у близину вољене нимфе.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] *Rhen* (lac. 11 l.) *pulos extenditur* (lac. 10 l.) *nes adoptans* у ватиканском рукопису. *Rhen* [*us exoriens per sco*] *pulos* [*altos*] Rolfe; [*nullos advenas am*] *nes adoptans* конјектура прихваћена у Ролфа и Галетјеа, Зајфарт је сматра предугом.

[2] *Curreret sim* (lac. 8 l.) *quam fluenti* (lac. 6 l.); *sim*[*ilis potius*] Valesius; *fluenti* [*lenius amni*] Ролф; [*amni*] Галетје, што следимо.

[3] *Iamque ad* (lac. 7 l.) *solutus*. Конјектура *ad* [*plana*] *volutus* прихватају Ролф и Галетје. Мислимо да израз *ad planiora degrediens* у опису Роне (XV 11, 16) указује на то да је и овде стајало *ad* [*planiora*] *volutus*. То је и сасвим у складу с Амијановом употребом компаратива (= позитив) свуда у делу и боље одговара броју слова у лакуни.

Кратак опис овог језера органски је везан с осталим излагањем: на његовој обали Римљани воде борбу с Аламанима. Има уводну формулу као и други екскурси, али не и завршну, већ се приповедање непосредно после дигресије наставља.

Овај опис најбољи је који имамо сачуван у античким изворима о Рајни и језеру, мада Амијан греши дајући димензије језера, а не познаје добро ни ток реке.[1] Слика Рајне која пролази кроз Боденско језеро не мешајући с њим воду, веома потсећа на Рону (XV 11,16) која показује исту особину пролазећи кроз Женевско језеро. Пада у очи пишчево поређење извора Рајне са катарактама Нила, као да су оне римској публици нешто добро познато. Ова појединост можда указује на утицај неког грчког извора, најпре Тимагена[2], ко-

јер је Амијан, по сопственој изјави, користио у приказу Галије (XV 9,2). И у овом кратком топографском екскурсу писац налази повода да похвали способност Римљана који су и на тако неприступачном месту изградили пут. Одудара од садржаја и тона екскурса његов завршетак: мит о Алфеју и Аретузи нема стварне сличности са Рајном и језером, а лирски начин на који је испричан у нескладу је са дотадашњим. Другачије — с географског аспекта — описан је извор Аретуза у осталих античких писаца[3], те је јасно да прича није преузета од њих већ, поново, од неког грчког аутора. Најпре ће то и у овом случају бити Тимаген.

Но, иако овакав завршетак описа Боденског језера на први поглед изненађује, он показује пишчеву склоност ка митографским подацима, који су обавезан елеменат и у осталим географским екскурсима.

НАПОМЕНЕ

[1] Дужина језера према Амијану износи 460 стадија — око 88 km — док је у стварности 64 km, а ширина му је свега 14 km. Сем тога, наш писац не зна за Рајнине притоке, што му Гартхаузен замера (Quellen 546). Како водопаде не наводе други познати извори, то је Амијан, према Гартхаузену, морао користити неког врло раног писца, који се, према томе, лако може оправдати због смештања водопада испред, уместо иза Боденског језера.

[2] За то говори и рачунање раздаљина у стадијима. Гартхаузен 545 sq. у целом одсеку види утицај Ератостена, што се не може доказати (уп. Момзен 411 n. 3). На Тимагена, међутим, помишља и Ератостенов издавач Бергер (стр. 343) који наводи Страбона (2 1, 41) по коме Ератостен уопште није познавао земљу Келта.

[3] Тако Пиндар (*Nem.* 1,1) Страб. 6 2,4; Мела II 7. Плиније, N. H. II 225 и други. Солинус, Амијанов претпостављени извор у другим екскурсима, каже само: *De Arethusa et Alpheo verum est hactenus, quod conveniunt fons et amnis* (5, 16). Ни Вергилијев опис није много ближи Амијановом: *Alpheum fama est huc Elidis amnem (occultas egisse vias supter mare, qui nunc) ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.* (Aen. III, 694). За Аретузу зна и Фест Авијен (1174—76), чији је превод наш писац познавао. Треба поменути још и Тимаја из Тауроменија, који је лако могао, по нашем мишљењу бити преносник приче о Аретузи (он је, како нам саопштава Полибије XII 4d 5—8 опширно приповеда) од Грка ка Римљанима.

4. ГАЛИЈА (XV, 9, 1—8)

О пореклу Гала. Откуда се зову Келти и Галати. О њиховим учитељима

1. Будући да сада, како је већ рекао узвишени песник из Мантове „почињем веће дело и настаје већи низ догађаја преда мном", сматрам умесним излагање о областима и положају Галије, да не бих, усред ватре оружја и разних догађаја у биткама, наводио називе некоме непознате, па изгледао као лењи морнари, који усред буре и таласа крпе канапом исцепана једра, а могли су то раније на миру поправити.

2. Стари писци, колебајући се око најстаријег порекла Гала, оставили су непотпуне податке о томе. Али, касније је Тимаген, Грк и по језику и по тачности, сакупио из многих књига ово, што је дуго било непознато. Поуздајући се у њега, а избегавајући неразумљивост, изложићемо то исто, јасно и једноставно.

3. Неки писци тврде да су као пристановници у овим крајевима први виђени Келти — названи по имену краља кога су врло волели, а Галати (тако се, наиме Гали зову грчки) по имену његове мајке. Други, међутим, тврде да су Дорци, пратећи старог Херкула, населили области уз океан. 4. Другиди напомињу да је заиста један део народа староседелац, а да су се остали слили са врло удаљених острва и из прекорајнских области, јер су због честих ратова и плављења жестоког мора, отерани из својих насеља. 5. Неки опет кажу да је неколицина избеглица од Грка[1], после пропасти Троје расута на разне стране, заузела ова места, тада ненастањена. 6. Међутим, становници ових области уверавају сваког у оно, што сам и ја читао урезано на њиховим споменицима, како је Амфитрионов син Херкул похитао да уништи окрутне тиране Гериона и Тауриска, од којих је први угњетавао Хиспанију, а други Галију. Савладавши обојицу, он је са женама високог порекла изродио више синова, а они су својим именом назвали области, којима су владали. 7. А у ствари је једно азијско племе, бежећи из Фокеје од строгости Харпала[2], намесника краља Кира, стигло лађом у Италију. Један његов део основао је у Луканији Велију, а други Масилију у области Вијене. Следећих година, како се повећало становништво, основали су још неколико градова. Али, треба се клонити набрајања разних мишљења, јер то често постаје досадно. 8. Кад су се људи у овим крајевима постепено духовно уздигли, снажно се развило бављење вредним наукама, које су запо-

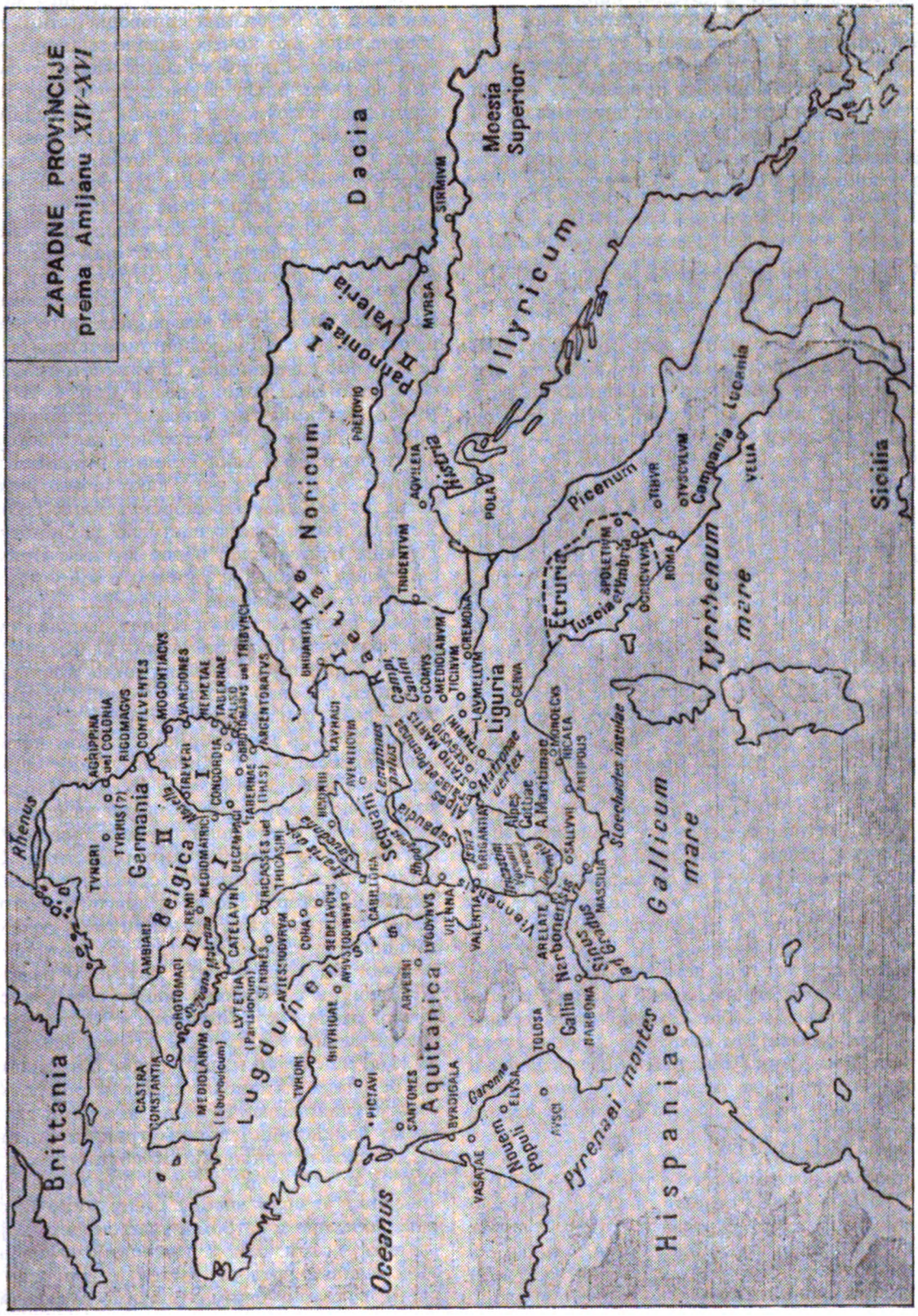
ZAPADNE PROVINCIJE
prema Amijanu XII-XVI
Britannia
Rhenus
Oceanus
Germania I
Germania II
Belgica I
Belgica II
Lugdunensis
Aquitanica
Pyrenaei montes
Hispaniae
Gallicum mare
Gallia Narbonensis
Alpes Cottiae
Alpes Maritimae
Sardinia
Liguria
Etruria
Tyrrhenum mare
Sicilia
Tuscia
Picenum
Campania
Illyricum
Noricum
Dacia
Pannonia I
Pannonia II
Valeria
Mesia Superior
Sirmium
Aquileia
Histria
Pola
Tridentum
Mediolanum
Ticinum
Roma
Ostia
Ostia Tiberina
Apollinis
Augusta Taurinorum
Augusta Praetoria
Augusta Vindelicorum
Augusta Treverorum
Augusta Rauracorum
Augusta Suessionum
Augusta Nemetum
Augusta Ambianorum
Augusta Trinovantum
Augusta Lingonum
Augusta Viromanduorum
Augusta Veromanduorum
Augusta Vangionum
Augusta Nemetum
Augusta Treverorum
Augusta Rauracorum
Augusta Suessionum
Augusta Ambianorum
Augusta Trinovantum
Augusta Lingonum
Augusta Viromanduorum
Augusta Veromanduorum
Augusta Vangionum

чели барди, еухаги и друиди.[3] Барди су херојским стиховима, уз слатку пратњу лире, опевали храбра дела славних јунака. Еухаги, истражујући оно најзначајније, покушавали су да објасне узвишеност природе[4]. А друиди, духом најузвишенији од њих, повезани по Питагорином примеру у друштва, уздигли су се испитивањима тајанствених и дубоких питања и, презирући све људско, прогласили душу бесмртном.

XV, 10 *О галским Алпима и о разним путевима који преко њих воде*

1. Ова област Галије, због стрмих планинских масива увек покривених великим снегом, готово је непозната становницима осталих земаља; осим у приморју, одасвуд је окружена природним — као вештачким — бедемима. 2. Са јужне стране запљускују је Тиренско и Галско море; тамо куд гледају Велика кола, одваја је од дивљих племена река Рајна; тамо где је окренута звезди вечерњачи, ограђена је океаном и високим Пиринејима, а где се диже према изласку сунца, уступа пред обронцима Котијских Алпа. Кад су Гали покорени, краљ Котије се крио сам по кланцима, уздајући се у беспуће и недоступност терена. Пошто се најзад његов бунтовни дух смирио, и кад га је принцепс Октавијан примио за пријатеља, саградио је уз велике напоре, као достојан поклон, преки пут, погодан за путнике, између старих алпских путева, о којима ћу мало доцније изнети што сам сазнао. 3. У Котијским Алпима, који почињу од града Сегузионе, уздиже се необично висок планински ланац, скоро ником доступан без велике опасности. 4. Кад се долази из Галије, планинска коса се благо уздиже, али је с друге стране страшна и да се погледа, због стена које прете обрушавањем. То је нарочито у пролеће, кад топлији ветрови отапају лед и снег, па са обе стране, преко кланаца и процепа, неуочљивих због гомила снега, пропадају, док оклевајући силазе, и људи и стока и кола. Као једини лек против ове опасности пронађено је то, да се више кола повеже великим конопцима и да их одостраг, чврсто затегнуте, држе људи или волови и тако, врло спорим кораком, мало сигурније силазе. А то се, као што рекосмо, догађа у пролеће. 5. Зими је, међутим, земља стврднута од мраза и као углачана, па стога клизава и одбацује корак тако да се људи стрмоглављују. А широке долине, на изглед сигурне, опасне су због леда на великој површини, понекад просто прождиру путнике. Због тога добри познаваоци терена забијају дрвено коље на сигурним местима, тако да његов низ спроводи путнике безбедне. Али, ако кочеве извале планинске бујице, тешко је проћи стазама[5] чак и са домаћим водичем. 6. Од највише тачке овог италског превоја пружа се равница дуга седам хиљада корака, све до станице која се зове Марсова. Одавде други успон, стрмији и тешко приступачан, води до врха Матроне, названог тако по удесу једне жене племенитог рода. Одатле се низбрдо пружа лепши пут све до кастела Бриганције. 7. Гроб оног краља, за кога смо испричали да је саградио пут, налази се уз зидине Сегузионе, а његове сени побожно се поштују из два разлога: што је праведно владао својим поданицима и што је, кад је постигао савезништво са римском државом, обезбедио свом народу вечни мир. 8. И мада је овај пут који смо описали, средишњи, најкраћи и највише у употреби, ипак постоје и други, изграђени много раније у разним временима. 9. Први од њих, како је већ речено, изградио је близу Приморских Алпа Тебанац Херкул, док је лагано наступао да би погубио Гериона и Тауриска, и дао му име Приморски[6] Алпи. Такође је тврђаву и луку Монека посветио својој вечној успомени. Затим, пошто су протекли многи векови, названи су из овог разлога Пенински Алпи. 10. Кад се Публије Корнелије Сципион, отац Африканца Старијег, спремао да иде у помоћ Сагунћанима — познатим по својој несрећи и верности — док су били под упорном опсадом Африканаца, превезао је у Хиспанију јаке чете на теретним лађама. Али, кад је град Марсовом вољом био разорен, не могавши да следи Ханибала, који је три дана пре тога прешао Рону и стремио ка италијанским областима, Сципион је брзом пловидбом савладао невелики морски простор. Тако је од лигуријског града Генуе осматрао како ће непријатељ силазити с планина да га, ако му срећа пружи прилику, уморног од тешког пута потуче у равници. 11. Бринући се ипак за општу ствар, послао је свог брата Гнеја Сципиона у Хиспанију, да оданде одбије Хаздрубала, који је намеравао да тамо на сличан начин упадне. Сазнавши то од бегунаца, Ханибал, лукав и оштроуман, узео је становнике Таурина за воће и стигао, преко Трикастина и крајње границе Воконтија, до прелаза Трикорији. Крећући одатле, пошао је путем који је дотле био несавладив: провалио је врло високу стену, тако што је запалио великом ватром и улио сирћета које је разјело; потом реком Друенцијом, опасном због великих вртлога, заузео је етрурске области. Толико о Алпима. Вратимо се сада осталом делу земље.

XV, 11 *Кратка подела и опис Галије. Ток реке Роне.*

1. У стара времена, када су ове области, као варварске, лежале у тами, верује се да су биле подељене на три дела: Келте (исто што и Гале), Аквитанце и Белге, међусобно различите по језику, обичајима и законима. 2. А Гале (који су исто што и Келти) од Аквитанаца дели река Гарона, која извире у брежуљцима Пиренеја и пошто протиче кроз многе градове, нестаје у Океану. 3. Међутим, исто ово племе од Белга одваја Марна и Сена, реке подједнако велике. Оне теку кроз област око Лугдуна и, пошто током заокруже — као острво — утврђење Паризија по имену Лутецију, здружене теку даље и уливају се у море близу кастела Констанција. 4. Стари су говорили да су од свих ових најхрабрији Белги, јер су најудаљенији од цивилизације, па нису разнежени луксузним увозним стварима; дуго су се борили са Германима који живе преко Рајне. 5. Аквитанци, насупрот, до чијих се обала — мирних и веома близу — довози страна роба, искварили су начин живота, ослабили и лако доспели под римску власт. 6. Управа над свим Галијама, још откад су се притиснуте честим ратовима покориле диктатору Јулију, подељена је на четири дела, од којих је једна Нарбонска, у чији су оквир улазиле још Вијенска и Лугдунска, а друга је била на челу свим Аквитанцима; у исто време је управа над Горњом и Доњом Германијом и Белгима, била подељена на две јурисдикције.

7. Сада ћемо набројати провинције у целој Галији: прва кад се крене са запада је Друга Германија, заштићена великим и богатим градовима Агрипином и градом Тунгра. 8. Следећа је Прва Германија, где су осим осталих муниципија Могонтијак и Бангиони и Немете и Аргенторат, познат по поразима варвара. 9. После њих, Прва белгијска провинција пружа нам Медиоматрик и Тревер, славна боравишта владара. 10. На њу се наслања Друга белгијска провинција, у којој се, између осталих, посебно истиче град Амбиани, па Кателауни и Реми. 11. Код Секванаца видимо Бизантије и Раураке, моћније од многих других градова. Прву лугдунску провинцију краси Лугдун, Кабилона, Сеноне и Битуриге, као и велике, старе зидине Аугустодуна. 12. А другу лугдунску провинцију диче Ротомаги и Турини, Медиоланум и Трикасини. Грајски и Пенински Алпи, изостављајући непознате, ... имају Авентик, напуштен, али некад врло значајан град, на шта и данас указују полусрушена утврђења. Ово су чувене провинције и градови Галије. 13. У Аквитанији, окренутој Пиринејима и оном делу Океана који се пружа ка Хиспанији, прва је провинција Аквитанија, чувена по својим великим градовима међу којима се, изоставивши многе друге, истичу Бурдигале и Арверни и Сантонес и Пиктави.

14. Област Новем попули диче Аусци и Басате. У провинцији Нарбонензис први међу градовима су Елуза и Нарбона и Толоза. Вијененсис се истиче лепотом многих градова, од којих су најважнији сама Вијена и Арелате и Валенција. Њима се прикључује и Масилија, на чије се савезништво и трупе, како читамо, ослањао неки пут у тешким приликама и Рим. 15. Близу ових су Салувији и Никеја и Антиполис и острва Стоехаде.

16. И кад нас је већ сам ток излагања довео до ових крајева, неприкладно је и нелогично да ћутимо о Рони, реци тако славног имена. Рона тече са Пенинских Алпа из више извора богатих водом и жустрим током јури низбрдо, а кад стигне у равницу, испуњавајући корито сопственом водом, улива се у језеро звано Леманско. Пролазећи кроз њега, не меша се нигде са спољним водама, већ клизећи преко спорије воде с обе стране, тражи излаз и пробија себи пут бржим током. 17. Одатле без губитка воде тече кроз Сапаудију и Секванију и, прешавши велику раздаљину, левим боком додирује Вијенску, а десним Лугдунску област и, описујући меандре, прима притоку Арар, звану и Саона[7], која тече између Прве Германије и Секваније и даје јој своје име. То место означава почетак Галија и одатле се пут више не мери миљама, већ леугама. 18. Одавде Рона[8], обогаћена водама притоке Изер, носи и највеће лађе, навикнуте да их често бацају ветрови. Завршавајући ток који јој је природа одредила, сједињује се, пенушајући се, са Галским морем, у широком заливу који се зове Ad gradus (Лионски залив), удаљеном од Арелата око осамнаест миља. Ово би било довољно о местима провинције. Сада ћу описати изглед и обичаје људи.

XV, 12 *О обичајима Гала*

1. Готово сви Гали су висока стаса, беле пути и риђокоси, страшни због мрког погледа, жедни кавге и веома обесни. А ако неко од њих у препирци зовне и жену, много јачу од себе и жестоког погледа, не би се ни гомила странаца могла понети с њом, поготово кад она напне врат шкргућући зубима и кад, машући великим, белим подлактицама, почне да шаље ударце песницама — а повремено и ногама — као пројектиле са затегнутих жица

катапулта. 2. Глас већине њих је застрашујући и претећи, било да су љути или пак добре воље. Али, сви се подједнако старају да буду чисти и уредни. У њиховим крајевима, поготово код Аквитанаца, не може се видети човек ни жена, макар и врло сиромашни, у прљавим ритама, као што је другде случај. 3. За војевање је код њих погодно свако животно доба, па са подједнаким жаром у грудима иду у битку и старац и зрео човек; удова су очврслих од зиме и од сталних напора, спремни да презру многе ратне страхоте. И нико од њих не отсеца себи палац, да би избегао војну обавезу, као што се то чини у Италији, где[9] се такви називају „мурци". 4. То је племе жедно вина, а воли и многа пића слична вину. Међу њима, многи прости људи, отупелих чула због непрекидног пијанства — које Катонова изрека означава као добровољну врсту лудила — повлаче се лутајући тамо-амо, као да потврђују оно што рече Тулије у одбрани Фонтеја: „После овог, Гали ће пити своје вино разводњено, што су раније сматрали за отров".

5. Ови крајеви, нарочито гранични са Италијом, постепено су и без великог напора дошли под римску власт. Најпре је то покушао Фулвије, затим их је малим биткама ослабио Секстије и најзад их је покорио Фабије Максим: његовим потхватом — победом над суровим племеном Алоброжана — постигнут је пун успех, што му је и донело тај надимак. 6. Наиме све делове Галије — како нас обавештава Салустије — осим оних непроходних због мочвара, покорио је,[10] после десетогодишњег ратовања уз обостране поразе, Цезар, и везао их вечним савезом с нашом заједницом.

Удаљивши се више но што сам мислио, најзад ћу се вратити започетој теми.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] Израз *fugitantes Graecos* је двосмислен, зависно од тога да ли се глагол схвати као интранзитиван „бежати" или — ређе — као транзитиван, „бежати од", „избећи (некога)". Једино се Галетје, не коментаришући место, определио за прво значење („*Grecs fugitifs*"), за разлику од Ролфа и Зајфарта. У другом значењу разуме глагол и Norden, Urgeschichte 51, n. 3: *Graecos* је објект уз *fugitantes*, „gemeint sind also Trojaner auf der Flucht vor den Griechen". Уз ово сасвим природно значење, поменућемо и другу могућност, да се „Грци бегунци" односи на грчке јунаке који су после пропасти Троје лутали морима, гоњени срдњом богова и доспели чак до западних земаља (тако Идоменеј и Диомед до Италије, а Тлеполем до Балеара). Мање је вероватно треће тумачење, да се под *Graecos* у овом случају подразумевају Тројанци; постојала је, наиме, још од хеленистичког доба традиција по којој су и Тројанци грчког порекла. Мит о Тројанцима (или Грцима) као родоначелницима Гала, осим у *Res gestae* (свакако по Тимагену), другде није сачуван.

[2] *Harpali* је (Амијанова) грешка за *Harpagi*, уп. n. 32 и IV, 5.

[3] Графија *drysidae* јавља се само код Амијана (*ThLL*), те се може сматрати погрешном.

[4] Текст је овде оштећен и различито сачуван. Кларк оставља scrutantes + serviani et sublimia naturae pandere conabantur. Ceteris drysidae ... као и Зајфарт, који напомиње (n. 169) да у коруптели serviani — с обзиром на велику сличност Амијановог и одговарајућег Страбоновог описа — треба тражити реч по смислу блиску Страбоновој *hieropoioi*. То би, по Зајфартовом мишљењу, могло бити *scrutantes secretiora*. Ролф (по Новаковој интервенцији) чита *scrutantes sublimia leges naturae pandere conabantur internas. Drysidae*... Галетје задржава познију традицију *scrutantes summa et sublimia naturae pandere conabantur. Inter eos druidae*... која не тражи никакву измену и коју ми следимо.

[5] Уместо опште прихваћене емендације calles, Зонтајмер предлаже да се задржи рукописно graves, келтски „камен, стена" (l. c. 27.).

[6] Лекцији *Graiarum* Зонтајмер претпоставља „harum", i. e. *maritimarum* (l. c. 28) што више одговара опису у тексту.

[7] ⟨*et Sequanos*⟩ Novak.

[8] У рукописима је овде лакуна три слова, *HAN*, лакуна два слова. [*Dein I*] *sar*[*ae*] је Кларкова успела коњектура.

[9] *Localiter* се чини вероватнијим од варијанте *iocaliter*, уп. Gallétier, n. 264.

[10] *sub*⟨*egit Caesar*⟩ Lindenbrog.

Овај екскурс Амијан прави као увод у приповедање о Јулијану: млади цезар стигао је у Вијену и његове галске операције тек предстоје. Након дигресије, једна кратка глава (XV 13) посвећена је догађајима на Истоку, а потом, XVI књига, опису Јулијанових врлина и подвига.

Уводна формула за галски екскурс није само дужа од осталих, већ је и свесно писана „вишим" стилом. Почиње Вергилијевим стихом „*Maius opus moveo maiorque mihi rerum nascitur ordo*[1]" што се не односи толико на екскурс, колико на следеће књиге, посвећене Јулијану. Потом се једном развијеном сликом поређења са морнарима који тек у бури оправљају и намештају једра, указује на неопходност и правовременост описа Галије. Писац нас затим — што иначе не чини често — обавештава о аутору који му је овде послужио као извор: то је Тимаген[2], *et diligentia Graecus et lingua*. Тек сада почиње излагање: порекло Гала, њихови учени људи, Алпи и прелази преко њих, административна подела Галије, река Рона, карактеристике и обичаји Гала и, најзад, њихово потпадање под римску власт.

Топос *origo* налази се, како је уобичајено, на почетку дигресије. Амијан казује неколико различитих легенди о пореклу Гала; све оне ипак имају једну заједничку, можда најважнију, појединост: Гали су резултат грчке и аутохтоне компоненте. Цезареву варијанту, по којој Гали по сопственом веровању потичу *ab Dite patre*, Амијан не саопштава[3]. У прилог легенде, о Херкулу као праоцу галског племена[4], који је уклонио тиране Гериона и Тауриска, наш писац наводи, осим причања становништва и натпис о томе, урезан на камену, који је лично видео. Податак, о натпису, познат само из Амијановог дела, заслужује одређену пажњу.[5] Колико нам је познато, само су два научника заузела став о поменутом детаљу. (1) G. Sabbah[6] сматра да се он могао налазити већ код Тимагена, али се не изјашњава изричито о веродостојности податка — ако није сам Амијан, да ли је Тимаген видео натпис, односно да ли је уопште вероватно постојање такве врсте натписа. (2) A. v. Gutschmid, не упуштајући се у даље тумачење, каже: „Ammian ward also durch keltische Cicerones getäuscht"[7]. Познате су, међутим, представе Херкула-Есуса у борби с троглавим чудовиштем — Герионом на галским споменицима царског доба, а такође и представе бика-Тауриска, које су археолози[8] већ повезали, чини нам се исправно, са Амијановом легендом. На неком споменику те врсте могао се налазити и галски натпис. Појава урезивања предања о оснивању града среће се и иначе у античком свету, као и у доцнијим периодима[9]. Стога Амијаново казивање не изазива нашу сумњу. Штета је што немамо детаљније податке о натпису: није искључено да је био исписан грчким словима, која су, како је познато, била у употреби код Гала. Следећи и даље Тимагена, наш писац се ипак опредељује за легенду о азијском племену које је пребегло из Фокеје, бежећи од префекта Харпага, и чији је један део основао Велију, у Луканији, а други Марсеј[10].

Потом следи објашњење о галским ученим људима — бардима, еухагима и друидима — које одговара, по опису њихове делатности, подацима у делима Диодора[11] и Страбона[12]. Постоји, додуше, извесна разлика у називима: поред барда и друида, Диодор наводи μάντεις, а Страбон οὐάτεις које је доста налик Амијановом нејасном *euhages*[13]. Цезар, као што је познато, спомиње само две класе, друиде и витезове[14]. Sontheimer то објашњава Цезаревим политичким углом посматрања, због чега је еухаге, као мање значајне, пропустио да спомене[15]. У ствари, Цезар не наводи посебно ни барде, а по његовом детаљном опису делатности друида, могло би се закључити да он овом категоријом заправо обухвата све три: друиде (у ужем смислу), еухаге и барде. Sontheimer такође посебно тумачи и улогу еухага. Примећујући да за разлику од ранијих аутора Амијан пише у перфекту кад говори о друидима и бардима (*viguere, cantitarunt*), али о еухагима у имперфекту (*conabantur*), немачки научник долази до закључка да ова категорија постоји и у Амијаново време, само се бави лекарском вештином[16]. Да је наш писац заиста лично дошао у додир с еухагима за време свог боравка у Галији, то би се вероватно одразило на његовом приказу, ако чак не би било и директно споменуто[17]. Само облик *conabantur* не може бити довољан доказ за наведену претпоставку.

Опису Алпа посвећена је цела десета глава чији највећи део одузима опис планинских путева. За овај приказ Амијан није, колико можемо видети, имао писане изворе. Није вероватно ни да га је радио на основу личног искуства, већ најпре, како нам се чини, на основу казивања становништва алпских области[18]. Начини прелажења планине и опасности које вребају путнике у зиму или пролеће, живо и врло детаљно описани, представљају ипак, с обзиром на композицију и на функцију галског екскурса, неку врсту дигресије у дигресији.

Помен Котијских Алпа писац користи да саопшти читаоцима удес краља Котија. После римског освајања Галије, он се још дуго крио у планини, али је најзад, умиривши свој гнев, *„in amicitiam Octaviani receptus"*. Тиме је Котије и свом народу обезбедио *„quietem sempiternam"*. Упадљиво је, с једне стране, Амијаново глорификовање римске завојевачке политике, а с друге стране потпуно одсуство наклоности и разумевања за ослободилачку борбу галских племена. Судећи по пишчевом тону којим и иначе пише у *Историји* о Риму, искрен је његов став да улазак малих народа под римско окриље представља добробит за њих.

Чувени Ханибалов прелаз преко Алпа, Амијан саопштава сасвим сажето и то поводом назива *Alpes Poeninae*, насталом наводно баш по прелазу пунске војске[19]. Двоструко више простора посвећено је акцији П. Корнелија Сципиона, која са описом Алпа и Галије не стоји ни у каквој стварној вези. Једини разлог њеном казивању јесте пишчева жеља да прослави римску прошлост. Изворе за овај одсек врло пажљиво је обрадио W. Sontheimer[20]. Он је упоредио Амијанов текст са Ливијевим и уочио велике сличности, стварне и лексичке, међу њима[21], па је ван сумње закључак да су се оба историчара користила истим

изворoм. Извесне разлике у појединостима објашњавају се тиме да је Ливије имао још један писани извор. Зонтхајмерово гледиште подржава и M. Sordi. Али, док немачки научник као заједнички Ливијев и Амијанов извор претпоставља дело неког римског аналисте, M. Sordi сматра, чини се оправдано, да је то морао бити већ утврђени Амијанов извор за галски екскурс — Тимаген[22].

Административну поделу Галије (с. 11) уводи кратак опис три галска племена — Гала, Аквитанаца и Белга — рађен под очевидним Цезаревим утицајем[23]. Након пада под римску власт, образоване су, како Амијан наводи, четири галске провинције: Нарбонензис (у коју улазе Виjенензис и Лугдунензис), Аквитанија, Горња и Доња Германија са Белгиком. Оваквој подели Th. Mommsen с правом приговара: или треба навести Нарбонензис (1), Лугдунензис (2), Аквитанија (3) и Белгика с обе Германије (4) или, пак, рачунати Белгику са Горњом и Доњом Германијом као три провинције, што чини укупно шест галских провинција[24]. Савремену поделу Амијан је дао прегледно и једноставно, набрајајући и значајније градове, које описује читаоцу по којим стереотипним епитетом. У једном случају само изгледа нам да Амијан говори као очевидац.[25] Подела провинција, међутим, не одговара стању осамдесетих година четвртог века, кад је *Историја* писана, већ оном око 355. године, кад је наш историчар боравио у Галији[26]. Сем тога, неки градови су приписивани погрешним провинцијама[27]. Зонтхајмер сматра да је овај део рађен на основу мапе, а не неке званичне листе[28], и да отуда и потичу погрешке, каквих на официјелном документу није могло бити. Међутим, ништа не стоји на путу претпоставци о Амијановој употреби неке старије листе, настале средином века[29]. Ово објашњење, разуме се, не оправдава његову неажурност у давању података за тако познату провинцију.

Опис тока Роне, којим се завршава поглавље, сразмерно опширан, чак и у односу на Страбона[30], има стилских сличности са приказом Рајне и Боденског језера (XV 4, 1—6).

Следи опис изгледа и обичаја народа (12, 1—4), обавезан топос у античкој етнографији. Зонтхајмер само тако и схвата овај одељак и, поредећи га са одговарајућим Диодоровим и Страбоновим[31] не налази у њему, осим две-три стилске појединости, ништа ново но вредно пажње[32]. Поменути опис ранијих писаца, опширнији, са свим етнографским појединостима, више су у складу са традиционалним схемама. Амијан уобичајене податке наводи сасвим укратко. Његово виђење Гала врло је субјективно и представља, на моменте, једну живу и незлобиву карикатуру. Ове карактеристике и разликују Амијанов опис од пређашњих, објективних и хладнијих, и на одређен начин га обогаћују. Личну заинтересованост писца-војника открива и деталь о самосакаћењу ради избегавања војне обавезе[33]. Овакву слику писац уоквирује пригодним цитатима два позната Римљана.

Завршни пасус (12,5—6) о припајању Гала *„foederibus aeternis"* римској империји, сумаран и без веће историјске вредности — напоменимо ипак да се као извор наводи и Салустије[34] — налази се на одговарајућем месту према Амијановој схеми екскурса. Закључна формула такође је потпуно типична.

Галска дигресија је, по композицији и садржини у складу са пишчевом концепцијом екскурса, али се чини нешто преопширном. Амијанова наклоност ка анегдотском казивању — која се среће и у Посејдонија и Тимагена — дошла је до изражаја на више места, на пример у опису опасности алпских путева и у, донекле неочекиваној, слици туче у којој Галу прискаче у помоћ његова крупна и опасна жена. Међутим, главни циљ екскурса — да олакша читаоцу праћење Јулијанових борби у Галији — није у пуној мери постигнут; између осталог, не наводе се неки локалитети од значаја за касније излагање[35]. Уместо тога, римски читалац добио је једну општу слику о овој провинцији. Та слика о Галији није неутрална; писац је више пута користио прилику да укаже на грчки културни утицај у старини, али и на величину и славу римске империје која траје све до његових дана.

НАПОМЕНЕ

[1] Стих у ствари гласи ... *maior rerum mihi nascitur ordo / Maius opus moveo* (Aen, VII 44 sq).

[2] Његово дело сачувано је само у кратким изводима код познијих писаца, највише управо у Амијановом опису Галије. Уп. F. Jacoby, *FGrHist* 88 F 2 (= Amm. XV 9, 2—8) и Anhang F 14 и 16 (= XV 10,9 и 12, 1—4).

[3] Ову верзију наводе од ранијих писаца Appian. III 2 и Diod. V 24, док Тимај (*FGrHist* 566 F 69) каже да су Гали потомци Галатеје и киклопа (Полифема), по коме су и сродници са Сицилцима. Уп. и нап. 1. уз превод екскурса.

[4] *BG* VI 18, иако је иначе користио Цезарево дело.

[5] Истраживачи, као ни Амијанови издавачи Галетје и Ролф уопште не коментаришу ово место, док Зајфарт само наводи Гутшмитово мишљење.

[6] *La méthode* нап. 73.

[7] *Ammianus Marcellinus*, Kleine Schriften V, Leipzig 1894, 581.

[8] J. de Witte, *Le dieu tricéphale gaulois*, *Revue archéologique* XXX (1875) 383—387. Његово тума-

чење прихвата J. de Vries, *Keltische Religion*, Stuttgart 1961, 161 sq.

[9] Тако се, на пример, у средњем веку изнад капије града Корчуле налазио натпис о Антенору као њеном оснивачу, уп. P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951, 89 sq.

[10] Ове две сеобе, у ствари, нису биле истовремене. M. Sordi *(Ellenocentrismo e filobarbarismo nell'excursus gallico di Timagene, Contributi dell'Istituto di storia antica* VI (1979) 36—40) објашњава да је Амијан погрешно интерпретирао извор: заправо је једна група Грка основала Марсеј, а друга, доцније, Велију. Уклањајући привидну контрадикцију између Амијановог и Страбоновог описа оснивања ових градова (IV 4—5; VI 1,1) М. Сорди претпоставља — и на основу других елемената — Тимагена и као главни извор за четврту Страбонову књигу.

[11] V 31.

[12] IV 4,4.

[13] По једном схватању euhages је рђаво читање наведеног грчког термина, а по другом је лош грчки превод келтског vatis (vates), уп. Gallétier, нап. 255. Међутим, није логично очекивати од Грка Амијана тако слабо познавање матерњег језика. W. Sontheimer (*Gallien* 23) у овој речи препознаје келтско *eulaig* са значењем „вештак, научник, лекар". Чини нам се најубедљивије тумачење Klotza (*Caesarstudien* 120—128) да је euhages исто што и грчко ΕΥΑΓΕΙС а да је Страбон, преузимајући тај термин од Тимагена, начинио коруптно ΟΥΑΓΕΙС. K. Trüdinger (*Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*, 94, нап. 1) је резервисан према овом тумачењу, и радије претпоставља да су Тимаген или Амијан направили конјектуру euhages — οὐάτεις, док Jacoby (Comm. 212) прихвата Клоцово мишљење.

[14] *BG* VI 13—15.

[15] l. c. 23: за разлику од остале тројице који сви припадају Посејдонијевој школи и посматрају са културолошког аспекта. Сем идеолошке, постоји и велика фактографска зависност Диодора од Посејдонија (Jacoby Comm. 157, 159; уп. Trüdinger, o. c. 89 sq); донекле је то случај и са Страбоновим делом, али се у њему осећа посредство Тимагена (Jacoby 170, 182, 220; Trüdinger, o. c. 93 увиђа новине у Страбона, али га не надовезује на Тимагена). Тимаген је, са своје стране, такође користио Посејдонија и, можда, Цезара (Jacoby 170, 217, 224). Што се тиче Цезара, и Jacoby (217) запажа истицање социјалног елемента у подели друиди —equites.

[16] l. c. 25, где наводи у прилог свог става и Plin. *NH*. XXX 13: *Tiberius sustulit druidas eorum et hoc genus vatum medicorumque.* Али, ако се *sustulit* схвати у значењу „уклонио је" онда је јасно да ниједна од ових категорија више не постоји у Амијаново доба.

[17] Као *legimus* само неколико редова раније.

[18] Gallétier, нап. 256 претпоставља на основу прецизног описа алпских прелаза да је Урсицин, па и Амијан у његовој пратњи, тим путем прешао из Италије у Галију. Уп. Mommsen, l. c. 411. На основу XV 5,23—24 то се не може тврдити, док за наше гледиште говоре и пишчеве речи (10,2) *super quibus* (sc. *mediis vetustis*) *comperta paulo postea referemus.*

[19] Ову паретимологију наводи и Ливије, али се ограђује од ње (XXI 38,6).

[20] L. c. 32—53, на чије се закључке овде ослањам.

[21] Наводимо одговарајуће одељке:

Liv. XXI 31,9 ... *cum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricornios, haud usquam impedita via priusquam ad Druentiam flumen pervenit.*

Amm. XV 10,11. *Quae Hannibal, doctus a perfugis, ... Taurinis ducentibus accolis, per Tricasinos et oram Vocontiorum extremam, ad saltus Tricorios venit. Indeque exorsus, aliud iter antehac insuperabile fecit; excisaque rupe in immensum elata, quam cremando vi magna flammarum acetoque infuso dissolvit, per Druentiam flumen ... regiones occupavit Etruscas.*

Детаљ о растварању камена сирћетом код Ливија се налази касније (XXI 37,2) ... *ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt.* Овај податак, у модерној науци одбачен као невероватан, Полибије не наводи.

Амијанов приказ подухвата П. Корнелија Сципиона, који брзом пловидбом стиже до Genue да ту сачека Ханибала (10, 10) такође одговара Ливијевом (32, 1—5).

[22] L. c. 49—50. Тимагена држи једним од Ливијевих извора и Ogilvie, *Commentary on Livius* 701 sq.

[23] Карактеристике племена, а донекле и језик (нпр. *„lingua, institutis, legibus" BG* 1,1) исти су код оба писца. Научници се не слажу у томе да ли је Амијан Цезара користио индиректно (тако М. Сорди l. c. 48, нап. 18), или директно (уп. Зонтхајмер l. c. 19).

[24] *Ammians Geographica*, 408.

[25] Описујући Авентик (11,12) каже: ... *ut aedificia semiruta nunc quoque demonstrant.* Не бисмо овде, као Зонтхајмер (l. c. 21) тражили Салустијев стилски утицај (Hist. II 64 ... *etiam tum ... semiruta moenia ... ostentabant;* реч је о Сагунту), појам и израз су обични.

[26] Амијан не наводи трећу и четврту поделу Лугдунензис (385), другу поделу Нарбонензис (380), поделу Аквитанике (после 355). Детаљније поређење са Фестом и Нотицијом дигнитатум даје Зонтхајмер l. c. 21. Сем тога, он тачно примећује да је писани извор *(legimus* 11,14) о помоћи Масилије Риму опет Тимаген, за шта говори и исти податак код Страбона (IV, 1,5). Уп. и Gallétier, нап. 259.

[27] Тако Aventicum припада Секвани, а не у Alpes Graiae, Elusa у Новемпопулани, а не у Нарбонензис, Biturigae у Аквитанику, а не у Лугдунензис, уп. Зонтхајмер, l. c. 21, нап. 3. Gallétier, нап. 261, као једину грешку цитира Елузу. Код низа топонима у овом одељку (пгф 7—13) запажа се појава карактеристична за позну антику: стара имена градова се губе, а почињу се као топоними користити имена племена којима градови припадају (као у познатом случају Lutetia Parisiorum). Тако су се Tungri раније звали Atuatuca (Scherling, *RE* VII A, 1948, 1352— 54), Ambiani — Samarobriva (Keune *RE* I A, 1914, 2110—17). Слично је и са осталим топонимима, уп. Goessler, *Rotomagus* (*RE* Suppl. VII 1940, 1186—1194), id. *Turoni (RE* VII A. 1418), Scherling, *Tricastini (RE* VII A, 80), Ihm, *Bituriges (RE* III, 1899, 548 sq), id. *Bisontii (RE* III, 504), Keune, *Senones* (*RE* II A, 1921, 1404 sq.), id. *Santoni (RE* II A 2289—2301). Не знамо на који се град односи име *Bangioni* (пгф. 7).

[28] Како претпоставља Mommsen, l. c. 400—402. Sontheimer, l. c. 20 се противи овом гледишту, јер

ни Нотиција ни Фестов бревијар немају географски ред излагања какав видимо у екскурсу; о употреби мапе такође би говорили изрази као нпр. ... *apud Sequanos Bisontios videmus et Rauracos* (11,11).

[29] За постојање овакве листе галских провинција изјашњава се Sabbah, o. c. 133, нап. 75.

[30] IV 1,8. Опис нема сличности ни са Полибијевим, кратким и прецизним (III 47,2—4). Де Јонге напомиње да овај природни феномен не наводе остали антички писци те га је Амијан морао лично видети.

[31] Diod. V 24—32; Strab. IV 4.

[32] L. c. 25—26.

[33] Чак наводи и локални назив *„murci"* за овакве младиће. Зонтхајмер (l. c. 26), чини се без правог разлога, налази да овај податак потиче од Тимагена, чија је *malignitas* добро позната.

[34] Његов податак *(omnes Gallias, nisi qua paludibus inviae fuere...)* скоро је дословно преузет из *Hist.* 1,11.

[35] Уп. G. Crump, *Military historian* 37, који и поред овог недостатка сматра галски екскурс успелим.

5. ПРЕВОЈ СУКИ (XXI 10,2)

2. Овде је (Јулијан) — обрадован догађајима и предзнаком, охрабрен надом на будућност, јер је претпостављао да ће по примеру Сирмија, славне и богате мајке градова, бити и у другим градовима поздрављен као спасоносна звезда — приредио, на задовољство народа, следећег дана борбе колима. Кад је свануо трећи дан, нестрпљив због чекања, пројурио је државним путевима и, како се нико није одважио на отпор, заузео је одредима Суке и поставио Невиту, као поузданог човека, да их надгледа. Биће згодно да сада[1] опишемо положај овог места.

3. Врхунци високих планина Хема и Родопа, стешњени су један уз други. Прва планина се уздиже од самих обала Дунава, а друга од ове стране реке Аксија. Оне се спуштају валовитим бреговима у теснац, који дели Илирик од Тракије. С ове стране налазе се у близини Сувоземне Дакије и Сардике, с оне стране гледају на Тракију и Филипопољ, велике и славне градове. Као да је сама природа знала да околна племена треба да дођу под римску власт, превој је тако обликован да се некад скровито отварао између сабијених брда. Но кад је касније наша моћ порасла до величине и сјаја, отворен је пут чак и за кола, а понекад се прилаз тако затварао да су се одбијали напади великих вођа и народа.

4. А део који је окренут Илирику лако се савлађује, јер се постепено уздиже, па је незаштићен. Међутим, део окренут Тракији одсечен је стрмим нагибом, па се отуда тешко пење неравним стазама, чак и када то нико не спречава. Испод ових високих масива, лежи са обе стране пространа равница; горња се простире све до Јулијских Алпа, а доња је тако отворена и права, да је насељена без икаквих препрека све до Мореуза и до Пропонтиде.

5. Пошто је у таквим приликама, које не трпе одлагање, тако поступио, император се, оставивши тамо магистра equitum, вратио у Наис ...

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] *Cuius loci situm ex. ... nunc conveniet ostendi. Ex⟨cessu⟩brevi nunc* Heraeus; *ex⟨poni⟩et* Novak.

Хорографски опис планинског превоја Суки[1], који је запосела Јулијанова војска, дат је на одговарајућем месту у књизи и неопходан је за разумевање излагања. Захваљујући околности што је писац лично видео Суке, њихова слика је прецизна, тачна и сажета. Једино одступање од егзактног природописног казивања је похвала Римљанима (... *tamquam natura in dicionem Romanam redigendas nationes circumsitas praenoscente...*) који су и на таквом месту изградили широк друм. Амијан је главни извор за познавање овог превоја[2], чија стратешка важност у четвртом веку постаје врло велика.[3]

Екскурс има кратку уводну, али не и завршну формулу, већ се директно наставља на главно приповедање. По концепцији и строгој историографској функцији, подсећа на опис Боденског језера (XV 4,2—6). Супротно нашој оцени, Szidat — како мислимо неоправдано — налази да је једина улога описа Сука композициона, да пружи предах у главној нарацији.[4]

НАПОМЕНЕ

[1] Између планина Балкан и Родопи, данас Тројанова врата.

[2] Осим овог описа, Суки се спомињу на више места у *Res gestae.*

[3] Уп. Oberhummer, *Succi, RE* IV A (1931) 513 sq.

[4] J. Szidat, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus* t. I, стр. 50. О овом екскурсу в. и доцније, IV поглавље, Концепција и функција екскурса, стр. 89.

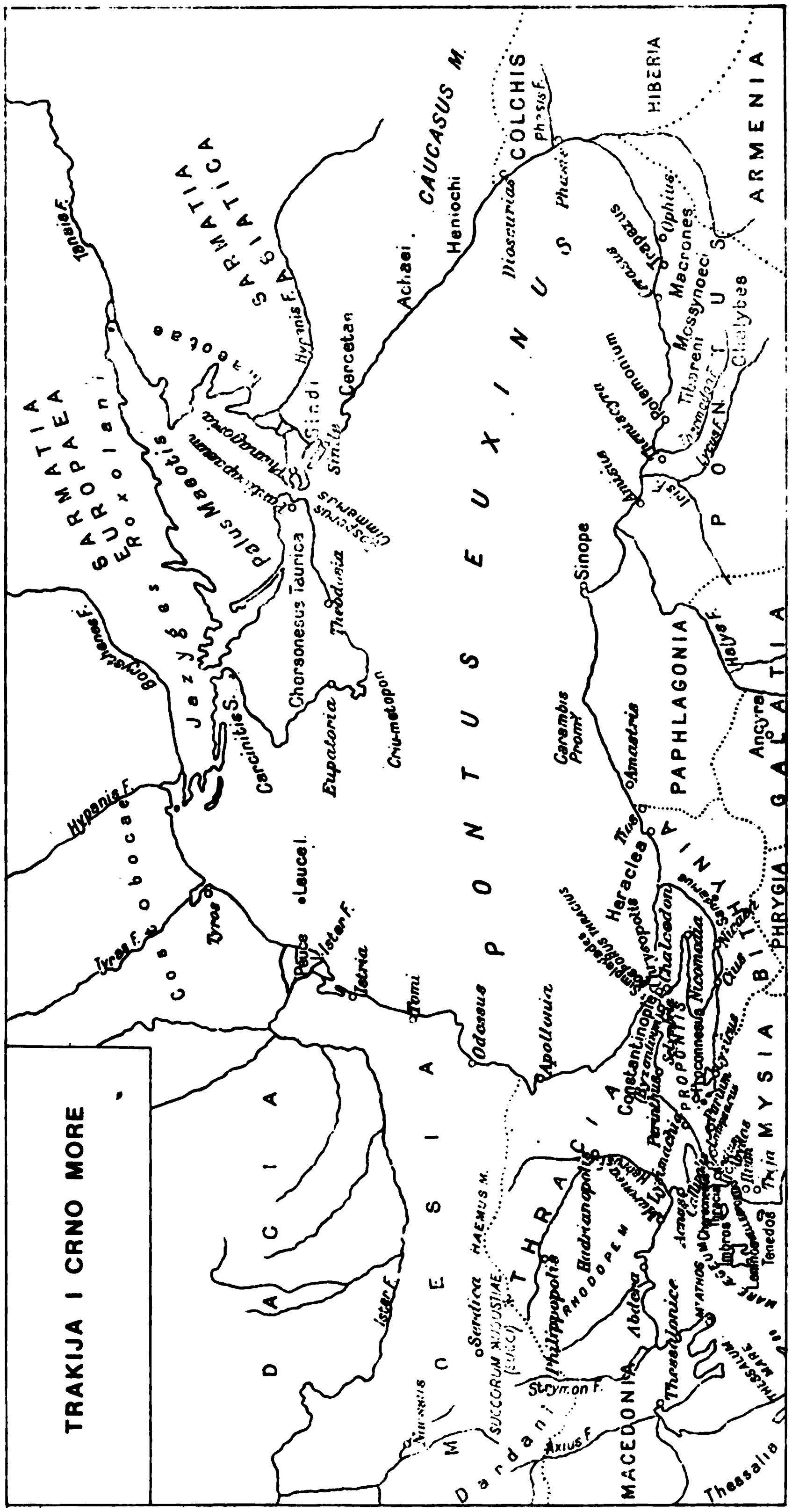
TRAKIJA I CRNO MORE
PONTUS EUXINUS
SARMATIA EUROPAEA
SARMATIA ASIATICA
CAUCASUS M.
COLCHIS
HIBERIA
ARMENIA
PAPHLAGONIA
GALATIA
PHRYGIA
BITHYNIA
MYSIA
THRACIA
MOESIA
DACIA
MACEDONIA
PROPONTIS
Palus Maeotis
Chersonesus Taurica
Sinope
Heniochi
Achaei
Dioscurias
Trapezus
Amisus
Amastris
Heraclea
Chalcedon
Nicomedia
Constantinopolis
Byzantium
Apollonia
Odessus
Tomi
Istria
Peuce
Leucel.
Tyras
Tyras F.
Hypanis F.
Borysthenes F.
Tanais F.
Ister F.
Halys F.
Iris F.
Lycus F.
Phasis F.
Strymon F.
Axius F.
Ancyra
Serdica
Philippopolis
Hadrianopolis
Abdera
Thessalonice
Tenedos
Imbros
Thessalia
Dardani
Sindi
Macrones
Mossynoeci
Chalybes
Tibareni
Heniochi
Jazyges
Roxolani
Costoboci
HAEMUS M.
RHODOPE M.

6. ОПИС ТРАКИЈЕ И ЦРНОГ МОРА, ОБЛАСТИ И НАРОДА ОКО ЊЕГА (XXII 8, 1—48)

1. Погодан је час, како мислим, пошто нас је овамо довела историја великог владара, да изложим јасно и веродостојно оно што сам видео или читао о најудаљенијим крајевима Тракије и о црноморским областима.

2. Атос, она висока планина у Македонији, поред којег су једном прошле међанске лађе, и Кафереј, еубејски гребен, где је Паламедов отац Науплије разбио агривску флоту, раздвајају, мада врло размакнути, Тесалско море од Егејског. Ово постепено расте и на десно, где се широко простире, богато је острвима Спорада и Киклада, названих тако што окољавају Делос, славан по рођењу богова. На левој страни запљускује Имброс, Тенедос, Лемнос и Тасос, а кад дува ветар, жестоко удара о Лезбос. 3. Одатле, текући у ковитлацу назад, оплакује храм Аполона Сминтија и Тројаду и Трој, славну по смрти јунака. Гради Меланси залив окренут Зефиру, а на његовом почетку види се Протагорин и Демокритов завичај Абдера, крваво седиште Трачанина Диомеда. Ту је и долина којом Хебрус тече у море и Маронеја и Енос, коју је под рђавим знамењем основао Еней, али је убрзо напустио и, вођен боговима, отишао у стару Аузонију. 4. Одавде се Егејско море постепено смањује и утиче, као неким природним сједињавањем, у Црно море. Мешајући се са једним његовим делом, добија облик грчког слова Ф, делећи Хелеспонт од провинције Родопа и текући поред Киносеме (где је, како се прича сахрањена Хекуба), Којле, Сеста и Калиполя. На супротној страни, тече поред гробова Ахила и Ајакса, поред Дардана и Абида, где је Ксеркс, повезавши бродове, прешао пешке море, а потом поред Лампсака, који је Темистоклу поклонио персијски краљ, и поред Париона, који је основао Јасионов син Парис. 5. Онда се савија полукружно на обе стране, широко раздвајајући земље и, кривудајући током кроз Мраморно море, запљускује с источне стране Кизик и Диндиму, светилиште Велике мајке, па Апамију и Кијус, где је Хилу . . .[1] и Астак, назван касније, по краљу, Никомедија. Ту се окреће на Запад и удара Херсонес и Егоспотам — где је Анаксагора прорекао да ће камење пасти с неба — и Лисимахију и град који је Херкул основао и посветио успомени свога друга Перинта. 6. И да би се потпуно и до краја сачувао облик слова Ф, у самој средини круга је дугуљасто острво Проконес и Безбик. 7. После његовог најудаљенијег дела, поново је стегнуто у теснац и текући између Европе и Битиније пролази поред Халкедона и Хрисопоља и неких безначајних места. 8. Његова лева обала окренута је луци Атирас, Селимбрији и Константинопољу, — старом Византију, атичкој колонији — и рту Керас, на коме високо сграђена кула светли бродовима, а хладни ветар, који ту обично настаје, по њему се и зове Кератас.

9. Пошто се овако изломи и мешањем двају мора заврши, постаје мирније и отвара се у водену површину, простирући се у дужину и у ширину докле год око допире. 10. Наиме, цела дужина његовог тока дуж обале — као кад би се опловило острво — износи двадесет три хиљаде стадија, како тврди Ерастостен и Хекатеј и Птолемеј и остали брижљиви истраживачи оваквих питања. А по мишљењу свих географа има облик скитског лука везаног тетивом. 11. И тамо где ујутру сунце излази из Океана, затварају га Меотске мочваре; где увече залази, завршава се римским провинцијама; одакле гледа сазвежђе Великог медведа, живе људи различитих језика и обичаја, а његов јужни део спушта се у благом луку.

12. По овом широком простору расути су грчки градови, које су скоро све, у разна времена, основали атински колонисти Милећани. Њих је много раније довео међу Јоњане Нилеј, Кодров син, који се, како кажу, жртвовао за своју земљу у Дорском рату.

13. Крајеве лука представљају са обе стране два Босфора, трачки и кимерски, један спрам другог. Зову се Босфори по томе што је некада — како причају песници — Инахова кћи, претворена у краву, њима прешла у Јонско море. 14. Десна кривина трачког Босфора почиње битинијском обалом, коју су стари звали Мигдонија. Ту су области Тинија и Мариандена и Бебрики, које је Полуксова храброст спасла од обесног Амика, и далеко место где су харпије претећим летом задавале страх песнику Финеју. Дуж ових обала, кривудајући дугим заливима, реке Сангариј, Филис, Ликус и Реба уливају се у море. Насупрот њих су тамне Симплегаде, две стене уздигнуте са свих страна у стрме литице; оне су се у старо доба свом тежином наваљивале једна на другу и са страшним треском сударале, затим се брзо повлачиле назад и опет се враћале на оно што су ударале. Чак ако би и птица летела између ових стена које су се одвајале и сударале, никаквом брзином крила не би могла да се истргне да смрвљена не погине. 15. Али ове стене, — још откад је „Арго", први од свих бродова, журећи у Колхиду да отме златно руно — неоштећен прошао између њих — стоје непокретне и, пошто

је престало њихово жестоко љуљање, слепљене једна уз другу. Тако нико од људи који их данас гледају, не би веровао да су некад биле раздвојене, кад се у томе не би слагале све песме старих песника.

16. Иза једног дела Битиније пружају се провинције Понт и Пафлагонија, у којима су велики градови Хераклеја, Синопа, Полемоније, Амисос, Тиос и Амастрис — сви основани трудом Грка — и Керас, одакле је Лукул донео истоимено воће. Ту су такође и два острва, на којима су чувени градови Трапезунт и Питјунт. 17. Изнад ових места је пећина Ахерузије, коју мештани зову Михопонтиј и лука Акона и реке Ахеронт (познат и као Аркадиј), Ириј и Тибрид, уз кога је и Партенија, а сви се брзим током уливају у море. Овима је врло близу и река Термодонт, која тече с планине Армонија и провлачи се кроз Темискирејске шуме, где су се једном повукле Амазонке, натеране оваквом невољом. 18. Амазонке из давних времена, које су исцрпле своје суседе изазивајући им непрекидне губитке и опустошиле им земљу крвавим упадима, тежиле су сад још вишем и, оцењујући своје снаге већим него што је потребно за честе нападе на суседе, захваћене вртоглавом жудњом похлепе, пробиле су се кроз многе народе и заратиле с Атињанима. Но, будући у оштром сукобу разбијене на све стране, због незаштићених крила своје коњице, све су изгинуле. 19. Када су оне, које су као неспособне за рат биле остале код куће, сазнале за ову катастрофу, нашле су се у најгорој невољи. Да би избегле страшне нападе суседа, који би им сад вратили мило за драго, прешле су у мирније области на Термодонту. Али, њихово потомство се затим доста намножило и са јаком војском своје бројне омладине, вратило се у родни крај; они су у потоња времена задавали страх различитим племенима. 20. Недалеко одатле, брдо Карамбис се благо уздиже према великом медведу на северу; од овог брда је две хиљаде и петсто стадија удаљен таурски рт Криуметоп. Од овог места је цела приморска обала, која почиње од реке Халиј, издужена као права црта и има изглед тетиве, везане за крајеве лука. 21. Суседи ових области су Дахе, најжешћи од свих ратника и Халиби, први копачи и обрађивачи гвожђа. После њих су Бизари, који држе простране области, па Сапири и Тибарени и Мосинеки, Макрони и Филири, народи који нам нису познати, јер с њима немамо никаквог додира. 22. Недалеко од њих су гробови славних јунака, где су покопани Стенел, Идмон и Тифис; први је био Херкулов друг, смртно рањен у рату с Амазонкама, други аугур Аргонаута, а трећи врло опрезан кормилар на истом броду.

23. Кад се заобиђу поменути крајеви, наилази се на пећину Аулиј и поток Калихор. Назван је тако јер се Либер, савладавши после три године индијске народе, вратио његовом току и око његових зелених, сеновитих обала, обновио старе оргије и игре; неки сматрају да се ово празновање звало триетерика. 24. Иза ових области налазе се славни камаритски крајеви и Фасис, који бучним током стиже до Колхиђана, потомака старих Египћана. Ту је између осталих градова и Фасис, назван по имену реке и Диоскуријас, још и данас познат, чији су оснивачи, по предању, возачи кола Кастора и Полукса, Спартанци Амфит и Керкије, од којих потиче и народ Хениоха. 25. Од њих нису много удаљени Ахејци, који су у давном рату с Тројом — не у оном кад се борило око Хелене (како неки писци износе) — били погрешно однети, јаким ветровима, све до Понта. Како су сви около били непријатељски расположени према њима, и како нигде нису пронашли миран крај, за живот, сместили су се по планинским литицама, увек под снегом, и због оштре климе навикли су да живе излажући се опасностима и отимајући, због чега су постали преко мере сирови и дивљи. О Керкетима, који се на њих надовезују, не прича се ништа вредно спомена. 26. Иза њих живе становници кимеријског Босфора, где су милетски градови, а као мајка свих, Пантикапеј. Њега оплакује река Хипанис, бујна од сопствених вода и од притока. 27. Кад се продужи даље, простиру се Амазонке све до Каспијског мора. Оне живе око Танаиса, који извире међу кавкаским гребенима, тече кривудаво и градећи многе заливе и раздвајајући Азију од Европе, нестаје у Меотском језеру. 28. Близу овога је река Ра, на чијим обалама расте истоимена биљка чији се корен употребљава за многе лекове. 29. Преко Танаиса, пружају се Сауромате на широком простору, којим теку непресушне реке Марак, Ромбит, Теофан и Тотордан. Додуше, постоји и друга грана Сауромата, веома удаљена од ове; ови се пружају уз обалу која прихвата реку Корак и води је у Црно море.[2] 30. У близини је Меотско језеро, врло великог обима, из чијих богатих извора силна вода кроз теснац Пантикап продире у Црно море. На десној страни језера су острва Фанагор и Хермонаса, изграђена трудом Грка. 31. Око ове огромне и врло удаљене стајаће воде, живе многа племена, сасвим различитих говора и обичаја: Иксомати, Меоти и Јазиги, па Роксолани, Алани и Меланхлене и уз Гелоне Агатирси код којих се налази обиље драгог ка-

мења адаманта као и друга потпуно непозната племена, најудаљенија од свих. 32. А близу леве обале Меотида, налази се Херонес, пун грчких колонија. Тамошњи људи су смирени и тихи, раде плугом и прехрањују се плодовима са земље. 33. Не много далеко од њих су Таури, подељени у разна краљевства. Међу њима су страшни по урођеној суровости Арихи, Синхи и Напеји, којима је дуга слобода још повећала окрутност. Они су дали мору име „негостољубиво", али се оно, подругљиво, назива „гостољубиво", као што ми Грци за лудог кажемо да је „добре ћуди", за ноћ да је „доброг савета", а за фурије да су „милостиве". 34. Они боговима посвећују људске жртве, а странце жртвују Дијани, која се код њих зове Орсилоха. На зидове њеног светилишта прикуцавају главе побијених, као трајан спомен јуначких дела. 35. Овде у таурској земљи, посвећено је Ахилу острво Леуке, потпуно ненастањено. Ако се неко случајно и довезе тамо — када види старе остатке и храм и прилоге посвећене овом хероју — увече се бродовима враћа: кажу, наиме, да се не може преноћити без опасности по живот. Ту има и извора, а легу се и беле птице, сличне зимороду. О њиховом пореклу и о биткама на Хелеспонту говорићемо у одговарајуће време.[3] 36. На Таурики постоје и неки градови, међу којима се истичу Еупаторија и Дандаке и Теодосија и неки мањи; они нису обесвећени никаквим људским жртвама.

37. Мисли се да се донде протеже врх лука. Његов преостали, благо извијени део, који лежи под Великим медведом, пратићемо све до леве обале трачког Босфора, како и захтева ред. При том напоминьемо да, док се лук код свих народа савија тако што се искривљује прут, само код Скита и Парћана се лук са обе стране пење и савија на унутар — налик месецу кад опада — док средину лука дели права и заобљена ручица. 38. Дакле, на самом почетку овог одсека, тамо где престају Рифејске планине, станују Аремфеји, људи праведни и познати по мирољубивости; поред њих теку реке Хронај и Висула. Уз њих су Месагете, Алани и Саргете и доста других, непознатих, о чијем ни језику ни обичајима ми ништа не знамо. 39. Затим се, на доста великој раздаљини, отвара Каркинитски залив и река истог имена и Тривијски гај, свето место ових крајева. 40. Следећи је Бористен, који извире у планинама Нерва, богат од самог почетка изворима, расте још и водама многих притока и меша се с морем, преламајући врхове таласа. На његовим шумовитим обалама је град Бористен и Кефалонес и жртвеници посвећени Александру Великом и Цезару.

41. На далеком растојању одатле је полуострво које настањују Синди простог порекла, који су се после несреће својих господара у Азији, били домогли и њихових жена и имања. Испод њих је љупка обала коју домороци зову Ахилов пут, а позната је по некадашњим вежбама тесалског вође. Уз њега је близу град Тир, феничка колонија, кроз коју тече река Тирас. 42. На средини лука, који је како рекосмо широко заобљен — хитар путник га пређе за петнаест дана — су европски Алани и Костобоке и безбројна скитска племена, која досежу до земаља којима се не зна граница. Један мањи део ових племена храни се плодовима, а остали сви лутају широким пространствима. Они не знају уопште за плуг или сетву, већ, прљави и изложени хладноћи, једу гадно, као звери. Своју породицу и своје убого покућство и заклоне, стављају на кола, покривена кором од дрвета и кад то одлуче, без икаквих сметњи крећу даље, возећи се колима до места које им се свиди. 43. А кад се дође до другог завоја, богатог пристаништима, којим се завршава облик лука, ту се помаља острво Пеуке. Око њега живе Трогодити и Пеуки и друга мања племена, а ту је и Хистрос, некад врло моћан град, па Томи, Аполонија, Анхијалос и Одесос и многи други градови на трачкој обали.

44. А река Дунав, извирући код Раурака и планина на граници према Рецију, протеже се кроз велики простор и примивши шездесет — скоро све пловних притока, пробија се кроз ову скитску обалу до мора, градећи ушће са седам рукаваца. 45. Од њих је први већ поменуто острво Пеуке, а — према грчком изговору — други је Наракустома, трећи Калонстома, четврти Псеудостома. Но Борионстома и најзад Стеностома су доста мањи од осталих, док је седми блатњав и таман и налик на мочвару.

46. Сав Понт је, дуж целог тока пун испарења са водом слађом од осталих мора и са честим плићацима. Наиме, ваздух се често згушњава и отежава због испаравања влаге; велика количина воде притока умирује море и реке које се одасвуд уливају доносе муљ и блато и тако стварају плићаке са наносима. 47. А познато је да из најудаљенијих крајева нашег мора долазе рибе у јатима у ово скровиште да се паре и да, захваљујући пријатним водама, изведу здравије потомство у заклоњеним шпиљама, овде врло честим, сигурни од прождрљивих морских животиња. Наиме, ништа слично њима никад није виђено на Понту, осим малих и безазлених делфина. 48. Али, онај део истог Понтског залива, који је шибан северцем и мразевима, тако стеже

лед, да се верује да ни реке испод њега не теку. А по слабој и непоузданој површини не могу корачати ни људи ни животиње; туману никад не показује чисто море, већ само оно, помешано са речном водом. Но, будући да смо нешто даље отишли него што смо се надали, пожуримо преосталом излагању.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] За ову лакуну Ролф прихвата Линденброгову конјектуру *„ubi Hylam insecuta rapuit nympha"*. У прилог томе нашли смо готово истоветан текст код Дионисија Периегета, 807: *Hylan herpaxato Nymphē*. Уп. и Solin. 42,2: *Hylam puerum Nymphis rapinam*.

[2] *Euxinum* је Бентлијева емендација рукописног *extremum*.

[3] Рукописно *disseremus*, Гартхаузен исправља у *disserebamus*, јер се Амијан више не враћа на ову тему. Ако се то прихвати, значило би да се одговарајући опис налазио у несачуваним књигама.

—— · ——

Понтска дигресија следи приказ Јулијановог боравка у Константинопољу, где цар прима посланства околних народа и уређује прилике у Тракији. Повод јој је, како се види, формалне природе. Иако спада међу обимније екскурсе у *Res gestae*, садржајем није директно везана за главно излагање; пространо подручје које овај екскурс обрађује не представља географски миље за догађаје наредних књига. Скреће на себе пажњу и композиција ове књиге: осим понтског, у њој се налази још и екскурс посвећен Египту (с. 15—16) чиме се знатно задржава основно излагање *Историје*. Опис Понта завршава се стандардном формулом, после чега се приповедање наставља Јулијановим путовањем у Антиохију.

Питање извора за овај одељак решава делимично сам аутор, наводећи имена писаца које је користио (пгф. 10): Ератостена, Хекатеја и Птолемеја. Њима се свакако могу прибројати и један или више грчких перипла који су садржали и културно историјске податке. На њих се, поред других писаца, могу односити Амијанове речи „и остали" уз већ именоване изворе. Остаје да се размотри колико су ови извори коришћени директно, од којих других аутора потичу поједини подаци, као и питање детаља којима још није утврђено порекло.

Дигресија почиње сразмерно дугим описом Егејског и Тесалског мора са острвима. При том се набрајају културне знаменитости и локалитети везани за познате легенде и Хомерове јунаке. Међу њих спада и римски родоначелник Енеја који је „вођен боговима" отишао у Аузонију. Овај учени назив за Италију карактеристичан је за поезију, како римску (Verg. *Aen.* VII 55 и др.), тако још и за александриску (између осталих користи га и Apoll Rhod. IV 553 и 660, чији спев је наш писац познавао). Подацима исте врсте проткан је и детаљан опис Дарданела, Мраморног мора и Босфора. Оваква слика Пропонтиде не одговара у потпуности ниједној сачуваној, те се не може тачно тврдити извор овог приказа; јасно је једино да је у питању периплус грчког порекла.[1]

Потом Амијан даје обим Црног мора, који одговара Ератостеновом; додуше, од њега не одударају много ни бројке код Птолемеја и других.[2]

По облику, Понт наличи скитском луку, чији се чврсти део састоји од два полулука са једним равним делом између њих, за које се оружје држи. Гартхаузен[3] сматра да ово поређење, као и у примеру Пропонтиде, потиче засигурно од Ератостена. Међутим, H. Berger, у коментару свог издања Ератостена[4] тачно примећује да се оно с подједнаком вероватноћом може везати и за осталу двојицу, Хекатеја — чију директну употребу не треба искључивати[5] — и Птолемеја. Напоменимо да наш писац наводи да се са овом сликом слажу сви ранији аутори. Доиста, ово поређење и срећемо у сачуваним периплима: „лева" (северна) обала има облик лука са два залива, која дели полуострво Таурида, а „десна" (јужна) представља тетиву лука[6]; ова слика углавном и одговара стварном облику Понта. Али, Амијанова представа разликује се од претходне и, одмах се мора рећи, сведочи о нејасној, делимично и нетачној пишчевој слици о Црном мору. Он један *apex* лука налази на Трачком, а други на Кимеријском Босфору, два полукружна лука на северној (почевши од Крима) и западној обали Понта, са равним делом обале отприлике од Тироса до Пеуке, док јужна и источна обала све до Кимеријског Босфора представља тетиву лука. Меотско језеро Амијан смешта источно од Црног мора и не зна да јужна обала од ушћа реке Фасис почиње нагло да се пење на север. У наведеним грчким географијама, међутим, Меотида је тачно лоцирана. Поређење облика Понта са скитским луком налазимо и код Страбона[7], али и ту тетива иде од Трачког Босфора до Диоскуријаде, док се код латинских аутора

ово поређење налази у сасвим скраћеном облику[8]. Стога је у праву I. Gualandri[9] када закључује да Страбонов јасан опис није могао бити подлога за Амијанове погрешке и да му је ту извор морао бити грчког порекла; не може се, нажалост, тачно утврдити који. Исти научник сматра да наш аутор опис „тетиве" почиње тек од реке Халис, да би избегао рт Карамбис који једини искаче из иначе праволинијске малоазијске обале. Но, то ипак не одговара Амијановом опису: исто као код осталих области, помиње он и провинције на северу Мале Азије[10], и реке и — мада не по реду — градове Хераклеју, Тиос, Амастрис (пгф. 16). Тачно је једино да се Карамбис карактерише као „placide exsurgens" (пгф. 20), док је он врло истакнут, и да му се непрецизно одређује положај. Помен Карамбиса и, на супрот њему, најистуренијег рта Крима, Криу-метопа, такође је заједничко место ранијих географа, те не може послужити као индиција о коришћењу једног одређеног извора. Амијанов опис Карамбиса не слаже се ни са описом Аполонија Рођанина, за кога је овај рт *helibatos*, па се, на основу тога, не може прихватити закључак о зависности нашег писца од творца *Argonautica*[11]. Још је мање уверљива претпоставка да је одговарајући опис у делу Дионисија Периегета могао проузроковати претпостављено изостављање приказа обале од Трачког Босфора до Халиса[12]. Реке које се наводе на овом делу црноморске обале — Sangarius, Filis, Licus и Rheba — срећу се и код Аполонија, али не на једном месту[13], а такође и називи племена, осим Дахе[14]. Легенда о Финеју — у *Res gestae* само споменута — у Аполонијевом спеву је опширно испричана, а једну њену варијанту срећемо и код Страбона[15]. Према томе, ниједан од ових примера не чини нам се, као Изабели Гваландри, довољно карактеристичан односно потпуно подударан са Амијановим, да би се могао узети као доказ зависности нашег аутора од александријског песника. Морамо ипак напоменути да је и Момзен претпостављао Аполонијев утицај на понтски екскурс[16]. Такође је, у целини гледано, врло вероватно да је Амијан — који на више места у дигресији говори о доживљајима Аргонаута — и познавао најпопуларнији спев о њима; о неким другим детаљима с тим у вези, биће речи доцније.

У приказивању Амазонки (пгф. 18—19) и њиховог доласка, после изгубљеног рата с Грцима, на реку Термодонт, Амијан следи традицију забележену у Есхиловом Окованом Прометеју[17], а потом код неколицине каснијих писаца.[18] Супротно од тога извештава Херодот, да су се Амазонке са Термодонта одселиле у Скитију и да су Сауромате њихови потомци[19]. Али, једино наш писац на крају спомиње још и повратак потомства Амазонки са Термодонта „ad loca genitalia". Тек касније (пгф. 27) видимо да је њихов завичај око Дона, односно све до Каспијског мора. Легендом о Амазонкама посебно код Трога-Јустина, али и код ранијих писаца бавио се A. v. Gutschmid, који је установио две традиције о женама-ратницима: локалну боспоранску и атичку[20]. Тачно је и његово тумачење повезивања Амазонки са Скитима: оно је политичке природе и објашњава борбу између варвара и Атињана, односно између Европе и Азије. Што се тиче Амијановог приказа, могуће је да ту имамо контаминацију извора, Херодота и Есхила — Амазонке прво долазе на Термодонт, а онда се враћају натраг у Скитију[21]. У сваком случају, ова прича има одређену сврху. Политичко значење повезивања са Амазонкама среће се не само у класично доба Грчке, већ и доцније. Тако је нпр. Митридат VI, у првом веку пре н.е. ковао у Синопи, једном од старих амазонских седишта, новац с представом женске бисте у вучјој кожи (како се мисли, то је амазонка Lycastia)[22], свакако зато да истакне своје право на ове области. Амијаново казивање о победи Грка над Амазонкама и о повлачењу ових у варварску земљу, треба разумети у светлу целог екскурса, у коме се велича утицај хеленске културе на понтске области.

При набрајању племена на јужној и источној обали Црног мора (пгф. 21), Амијан у суседство Халиба — тачно лоцираних — ставља и Дахе, за које се по ранијим изворима зна да настањују источну обалу Каспијског језера[23]. Једини податак донекле сличан Амијановом налазимо код Солина (15,5), који непрецизно одређује њихову територију: *Chalybes et Dahae in parte Asiaticae Scythiae crudelitate ab inmanissimis nihil discrepant.* Како немамо других сведочанстава о миграцији Даха на запад, принуђени смо да издвојимо овај податак као нетачан. Остали народи ове области — Бизари, Тибарени, Мосинеки и Макрони, познати су нам и од раније, већином чак од Херодота[24]. Сапири (Saspeires) су се од својих станишта између Колхиде и Медије, где су живели још у доба Херодота[25], померили на запад, где их, пре Амијана, наводи Аполоније Рођанин[26]. Исти песник први спомиње и Филире, у североисточним областима Мале Азије[27]. Ове две подударности са нашим историографом чине се значајнијим од оних раније наведених. Треба истаћи да се за набројана племена каже *nulla nobis assuetudine cogniti;* Амијан, значи, не жели да сли-

ку о њима употпуњује општим местима о животу примитивних племена.

Занимљива је прича о Баху који је обновио своје игре на обалама реке Калихора, близу које станују Камарити (пгф. 23). И. Гваландри констатује да се етник Камарити налази још једино код Дионисија Периегета, такође у вези с Бахом и његовом светковином[28]. Баха на Калихору, али без Камарита, срећемо у *Argonautica* (II 906—912) само се ту Калихор не налази у Колхиди, већ близу Хераклеје. Амијанова верзија, према прихватљивом закључку италијанског истраживача, проистекла је из стапања двеју претходних[29].

Следеће племе, Ахејци, према Амијану (пгф. 25) су били у ове крајеве пренети погрешним ветром „у давном рату с Тројом, али не у оном кад се борило око Хелене". Свакако се овде мисли на борбу Херкула с тројанским краљем Лаомедонтом, о којој пева још Хомер[30]. На то нас упућује и Аполодор, који прича о овом рату, али не и о ахејском уделу[31]. Дионисије Периегет такође објашњава ахејско присуство на Понту погрешним ветром, али не помиње први грчко-тројански рат, нити ахејску прекомерну сировост[32]. Код осталих нама познатих извора за Црно море не налазимо ништа слично овој легенди, мада су Ахејци свима познати и лоцирани на источну обалу Понта. Према томе, Амијан је овде имао неки други, нама несачувани извор, који су можда познавали Аполодор и Дионисије Периегет. Околност што су Ахејци на Понту подивљали, наш аутор тумачи оштрим климатским условима — дакле у складу с Посејдонијевим учењем[33]. Али, можда се у подтексту може наћи и друго објашњење ове појаве: декаденција Ахејаца последица је њиховог раздвајања од саплеменика у Хелади. Поређење између њих, па према томе и закључак, сами по себи се намећу, па у томе видимо и писчев мотив за уметање ове приче у екскурс.

Реке које се са севера уливају у Црно и Азовско море (пгф. 26—29) наведене су највероватније према Птолемеју.[34] Једна од њих, Ромбит, до сада није идентификована. Помен Сауромата и друге — панонске — гране овог племена, можемо приписати писчевој личној обавештености, а не писаном извору; о панонским Сауроматима говори он опширно и раније[35].

У ове области отприлике, Амијан лоцира и Меотско језеро, изостављајући полуострво Синдике, познато свим његовим претходницима. Може се рећи да је положај Меотиде непрецизно одређен, али нам се чини преоштрим означити Амијаново лоцирање као „чудновато премештање"[36]. Око овог језера, опет захваљујући активности Грка, налазе се многи лепи градови. Међу њима су и Фанагор и Хермонаса, погрешно названи острвима. Они се, у ствари, налазе на рту, источно од Кимеријског Босфора, одвојеном од осталог копна рукавцима и ушћем Хипаниса, тако да омашка заправо и није тако крупна. Дионисије Периегет[37] каже да се поменути градови налазе на острву — *apeiresiē nēsos* — те је, према тумачењу I. Gualandri непажљиво коришћење овог извора могло проузроковати наведену грешку у понтском екскурсу. Али, ако се ово објашњење и не мора прихватити без резерве, појединост да Агатирси — једно од племена која живе око Меотиде — имају доста драгог камена „адаманта", највероватније указује на Амијаново коришћење дела Дионисија Периегета, код кога се још једино среће овај податак[38]. Уз такав закључак И. Гваландри[39], напоменули бисмо једино да је текст Дионисија Периегета уживао одређену популарност и доста после свог настанка, о чему сведочи превод Авијена; тако није искључено и да је наш писац до податка о адаманту дошао и посредним путем[40].

Међу дивља таурска племена (33) наш аутор, убраја и Арихе, Синхе и Напеје. Сличне етнике налазимо још само у Птолемеја (V 9,18): Ἀριγχοί, Σίγχοι, Καναφηνοί. Племе Синха у науци није познато[41], нити се овај етникон икако коментарише у досадашњим издањима *Res gestae*. Кад се има у виду да Амијан нема сасвим јасну слику о географском положају Меотског језера, као и изненађујуће изостављање Синдике и њених становника — за које је морао знати[42] — чини нам се да у овом називу, уз минималну корекцију, треба читати етник Синди. Потврду за ову емендацију пружа управо помен Ариха, племена за које се зна да је живело на полуострву Синдика[43]. Амијан је, значи ове народе само померио са источне на северозападну обалу Меотиде. Треће племе, Напеји, иначе слабо познато, могло је живети између Црног и Каспијског мора[44].

Таурским племенима Амијан приписује и улогу даваоца назива овом мору — „негостољубиво" — и при том објашњава да уобичајени епитет „гостољубиво" треба схватити иронично. Сигурно је да ово тумачење није добро. Примитиван човек даје некој појави, које се плаши, епитет у складу са својим жељама. Он жели да море буде гостољубиво према њему, па га тако и зове, покушавајући да га ублажи ласкавим атрибутом. Исти случај је и са називом Еумениде за Фурије, називом који Амијан опет тумачи као иронију. И његово као и Страбоново[45] објашњење имена Понта је ра-

ционализаторско и својствено носиоцима друге, доцније културе.

Захваљујући Амијану, овде нам је сачуван иначе непознат епитет Артемиде таурид-ске — Орсилохе[46]; поуздано је и његово саопштење да су се овој богињи приносиле људске жртве[47]. Ахилово острво Леуке, познато од старина, није и тачно лоцирано.[48]

Тиме је завршен опис тетиве, како је замишља аутор. Приказ северо-западних обала Понта које су представљене у облику дворогог лука с равном ручицом на средини, дат је кратко и сумарно (пгф. 38—43): сем набрајања река и познатих племена — Месагета, Алана, Саргета и Аремфеја[49], спомиње се да постоје и друга, свакако на северу од ових о којима се ништа не зна. Острво Кефалонес погрешно се наводи као град, осим ако тај топоним не означава и место и истоимено острво.[50] Очевидно је пишчево мишљење да се о северној обали, у поређењу са раније описаним, хеленизованим областима, нема шта значајно рећи.

Између Бористена и Тира (пгф. 41) наилазимо на полуострво које настањује једна грана Синда, тзв. Синди *„ignobiles"*.[51] Читаоцу се као елеменат за препознавање нуди кратка напомена да су у питању они исти Синди који су се, док су им господари ратовали, домогли њихових жена и имања. Амијаново казивање је скраћена верзија приче из Трог-Јустина[52]; могућно је да је одатле и преузета, али и да се Амијан користио директно Тимагеном, главним Троговим извором.

Тркалиште Ахила, чији је култ у овим крајевима био врло развијен, налази се забележено и код других писаца, али се због различитих локација не може утврдити права.[53] Није јасно од када потиче традиција да је град Tyras — Tyros код Амијана — који су основали Милећани, феничка колонија[54]. Свакако да је то последица повезивања са истоименим феничким градом. Али, у овој појединости не треба тражити пишчеву антихеленску тенденцију, јер се зна да су Феничани већ врло рано били хеленизовани.[55]

У областима на средини замишљеног лука, живе европски Алани и Костобоке и, северно од њих, друга скитска племена. Све њих аутор укратко карактерише као номадска, а тај опис, проширен, срешћемо поново у екскурсу о Хунима и Аланима. У завршном завоју лука побројани су градови око делте Дунава (пгф. 43), довољно познати свима, те писац не налази за потребно да их детаљније описује. Уз опис ушћа Дунава[56], надовезује се и једна необавезна природословна дигресија (пгф. 46—48) — према каквим Амијан и иначе показује афинитет — о особинама црноморске воде и врстама риба које у њему живе. Овај одељак има упадљиве сличности са одговарајућим Салустијевим[57], а завршава га уобичајена закључна фраза за цео екскурс.

Видели смо да Амијан у овој дигресији не даје савремену слику понтских области. Сем тога, нема јасну представу о Црном мору, те прави грешке при давању географских података. Из наведених разлога понтски приказ оцењиван је као један од најслабијих екскурса у *Res gestae*[58]. Уочљив пример пропуста — ако се очекује прецизан географски и политички преглед црноморских области — је изостављање Босфорског царства. Ово изненађује тим више што писац зна за њега и помиње га непосредно пре екскурса[59], док у самој дигресији, када је дозвољено опширније излагање, једноставно прелази ћутке преко постојања Босфорске федерације. Не мислимо да је разлог прећуткивању распад овог царства, после хунске најезде[60], већ га треба тражити у пишчевој концепцији понтског екскурса, а она је на првом месту културолошка.

Како се може закључити, Амијан је за ову дигресију користио више извора — Хекатеја, Ератостена (само индиректно[61]), Птолемеја, Трог-Јустина, Дионисија Периегета и, вероватно, Аполонија Рођанина. Такође је више података преузео из дела Плинија Старијег, Помпонија Меле и из Салустијевих *Историја*. Од свих наведених писаца коришћене су само појединости, док је, истовремено, остао приличан број разлика и неподударности приказа између њихових и Амијановог описа Понта. Сем тога, дигресија у нашег историчара дата је са извесном личном нотом и тенденцијом коју нисмо опазили у ранијих писаца. Још једном треба нагласити да за један број појединости нисмо нашли одакле потичу, те је могућно да је Амијан осим познатих имао и други — или друге — данас изгубљене изворе. То су највероватније били перипли, попут оног из Антиохије, којег је наш писац морао познавати[62]. У понтској дигресији недостају, међутим, детаљи који би могли бити резултат пишчеве аутопсије, а што се према уводу (*visa vel lecta*) очекивало.

Амијаново виђење Црног мора изразито је прохеленски обојено: о варварима се или не зна много, или нема шта рећи вредно спомена. Насупрот њима, грчки утицај, пресудан за напредак ових крајева, траје од најдубљих старина — Аргонаута, тројанских ратова — а грчки Ахил Понтарх и Артемида таурид-ска поштују се и међу Скитима. Оваква слика свакако није случајна, нити је резултат пишчеве необавештености о уобичајеној

схеми географских екскурса у историјском делу. Постоји и посебан повод — на који је указао Г. Саба[63] — овој похвали хеленског духа и цивилизације: понтски екскурс налази се усред историје о Јулијану, обнављачу грчке културе и религије, те се овим пружа подршка новом императору и његовој политици.

НАПОМЕНЕ

[1] На такав периплус помишља још Gardthausen (l. c. 538 — према навођењу искључиво грчких митолошких података, према поређењу облика Мраморног мора са грчким словом ф и др.) као и Mommsen, l. c. 413.

[2] Овај обим, код разних писаца, варира од 20 000 до 25 000 стадија: Eratost. Fr. III B 77—79, као и Plin. N. H. IV 77 наводе 21 000, Polyb. IV 39,1 20 000, а Strab. II 5, 22 25 000 стадија. У овим границама су и подаци у периплима. Традиција о Милету као атинској колонији (пгф. 12) може се извести још од Херодота (V 97, уп. F. Schachermeyr Kl. Pauly II 1436—38), а нешто опширније говори још једном о томе сам Амијан (XXXVIII 1, 4). Милет назива метрополом бројних колонија и Plin. *N. H.* V 112: *Miletus Ioniae caput ... super* LXXXX *urbium per cuncta maria genetrix.*

[3] L. c. 544 sq.

[4] Die Geographischen Fragmente des Eratosthenes, Leipzig 1880, 332 sqq.

[5] Овај писац, како закључује E. Livrea *(ZPE* 39, 1980, 73—75) био је читан још у II—III в.н.е, па га је могао упознати и наш аутор.

[6] Dion. Perieg. 156—162, Anon. Paraphrasis 156—169, Anon. Geogr. Compend. 53.

[7] Strab. II 5, 22.

[8] P. Mela I 19,38: *ad formam Scythici arcus maxime incurvus;* слично и Plin. *N. H.* IV 24, 12.

[9] У чланку Fonti geografiche, 206 sq.

[10] Амијан овде исправно спомиње као издвојене провинције Понт и Пафлагонију (раније Понт и Битинију) које су основане највероватније под Диоклецијаном. Пафлагонија се налази већ у *Lat. Ver.* II 5, и касније у *Not. dign.* or. XXV 17.

[11] *Argon.* II 366 sq., уп. I. Gualandri, l. c. 209.

[12] 157—163. I. Gualandri, l. c. 206.

[13] *Argon.* I 722, 751, 349, 650, 652, 786.

[14] Што признаје и I. Gualandri, l. c. 210, нап. 32.

[15] *Argon.* II 178—300. Strab. VII 3,9 прича — по Хесиоду — како је Финеја бура однела у земљу Галактофага. Аполоније следи исту варијанту легеиде (уп. K. Ziegler, *Phineus, RE* XX, 1941, 215 sqq.).

[16] *Geographica* 413 sq.

[17] 723; уп. Roscher, *Amazonen,* Myth. Lex., 272.

[18] Међу њиховим извештајима ипак има извесне разлике, тако Apoll. Rh. II 996 sqq. спомиње главно седиште Амазонки, Темискиру, и дели их на три племена, Iustin. II 4 у опширном излагању набраја имена амазонских краљица и друкчије од Амијана бележи долазак на Термодонт, Strab. I 3,7 и XI 5,4 их такође налази на Термодонту, као и Салустије, *Hist.* fr. 73, али Nicol. Damasc. *FGrHist* 90 F 104,8 у близини Меотиде.

[19] IV 110—117.

[20] У чланку *Die beiden ersten Bücher des Pompeius Trogus,* Kl. Schriften V, 1894, 134 и 147.

[21] Наиме, кад су Грци дошли до Термодонта и видели да тамо нема Амазонки, објашњавали су то на два начина: а) Херакло их је истребио, б) отселиле су се у Скитију (Graef, *Amazones, RE* I, 1894, 1755). Јасно је тим пре да их ни Амијан није могао оставити на њиховој легендарној реци.

[22] Head, *N. H.*[2] стр. 497 и 502.

[23] Нпр. Mela I 2, уп. Tomaschek, *Dahae RE* IV (1901) 1945 sq.

[24] II 104, III 94, VII 78.

[25] I 104. 110; IV 37—40.

[26] II 395. 1243, уп. Hermann, *Saspeires, RE* II A (1921) 56 sq.

[27] II 392, 1231, уп. Ruge, *Philyres, RE* XX, 1 (1941) 214.

[28] 700—704. I. Gualandri, l. c. 208 sq.

[29] Слично је приметио и C. Müller у коментару овог места у делу Dion. Periegeta (*GGM* II): *Haud dubie eadem res et de Callchiori accolis et Camaritis ferebatur, eaque causa fuerit cur Ammianus utrosque composuerat, neglecto ordine geographico. Ceterum alius nemo Camaritas commemorat, neque id nomen gentis alicuius proprium fuerit, sed de vitae ratione petitum figmentum poetarum.*

[30] *Il.* 5, 638—642.

[31] *Apollod.* I 3,5 и II 7, 1; такође и Lyc. Alex. 31 sqq. Легенду су прихватили и римски песници, уп. о томе S. Josifović, *Lykophron, RE* Suppl. XI (1968) 895.

[32] 682 sqq. осим што их назива *„bellicosi".*

[33] Уп. аналоган пример у трачком екскурсу, 78 и нап. 22.

[34] Мада у том случају треба претпоставити, за две реке, другачије читање од оног сачуваног у рукописима *Историје.* Тако поступа Seyfarth (n. 107) који хидроним Maraccus, иначе непознат, идентификује са Птоломејевим (V 8,2) Marubius (вероватно Кагалник, који се улива у Азовско море јужно од Дона). Искварено Totordanes Seyfarth изједначује са Птоломејевим Варданес. То је данашњи Кубан, који Амијан нешто раније назива скитским именом Hypanis (8,26). У случају да је Зајфартова идентификација тачна, значило би да писац није схватио да је у питању иста река.

Биљку rha ponticum (rha barbarum), „рабарбара", која је по Амијановим речима расла на обали Волге, Римљани су увозили са Истока (уп. J. Ferguson, *ANRW* II 9.2, 589).

[35] У XVII 42, а касније се помињу поново у опису Хуна и Алана, XXXI, 2,13.

[36] Гартхаузен, l. c. 539. Уп. помирљиви став Х. Бергера, o. c. 335.

[37] 549—552. Као два острва, Фанагор и Хермонаса наводе се још једино код Стевана Византинца, s. v. Према И. Гваландри, 201—203, у оба случаја у питању је неразумевање заједничког извора.

[38] 318 sq.

[39] L. c. 204, нап. 19.

[40] Уп. *Descriptio orbis, GGM* II. Сем тога, Авиценов спис *Ora maritima* садржи податке из понтског екскурса у Салустијевим *Историјама* (уп. Fuhrmann, *Kl. Pauly,* I 788 sq.); са истим одељком има сличности и црноморски опис из Амијанових *Res gestae* (уп. n. 57 и 58).

[41] Ово име није забележено ни у *Real-Encyclopädie.* Не треба их повезивати са Синдима (или Сингима, Сигинима) који према Аполонију Родањину (IV 320—322) живе око ушћа Саве у Дунав

(о њима R. Katičić, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* VII, Sarajevo 1970, 94 са библ.). Такође нам овде не може помоћи ни теза М. Будимира *(Зборник Филозофског факултета у Београду*, 3, Београд 1955, 278 sqq.) да је етник Синди, сем на Понту, био раширен код балканских племена све до Солуна, јер се односи на много старије доба од Амијановог.

[42] За њих знају и римски историчари, као и Дионисије Периегет, 681 и Аполоније Рођанин, IV 322, Амијанови претпостављени извори.

[43] Уп. о њима Tomaschek, *RE* II (1896) 1225 sq.

[44] Према Hermannu, *Napaei*, *RE* XVI (1935) 1685.

[45] VII 3,6: Понт је најпре, због бура и дивљих племена, био негостољубив према Хеленима, а постао је гостољубив кад су Јоњани на његовим обалама основали прве колоније.

[46] Светилиште богиње-девице спомиње и Страбон VII 4,2, док Херодот, IV 103 говори о поштовању Ифигеније код таурских племена. Забележен је и облик Orsiloheia који стоји уз Ифигенијино име; епитет означава помоћницу при порођају, уп. Wernicke, *Artemis*, *RE* II (1896) 1347.

[47] Ib. ib.

[48] Вероватније да је у питању данашње острво Леуке, него (данашњи) Березин код ушћа Дњепра (Mela II 7,98), уп. E. Diehl, *Pontarches*, *RE* XXII, 1 (1953) 6.

[49] Уп. Ptol. III 5,10 *Sagartioi*, између Алана и Хамаксобија. Можда је у питању исто племе које се код Плинија (*H. N.* VI 22) зове *Satharcei*, а код Меле *Satarchae* (II 3,4) као и код Солина (15,4). Амијанов облик, *Sargetae*, вероватно искварен, другде се не налази (Weissbach, *Satarchae*, *RE* II A, 1921, 60 sq.). *Aremphaei* је такође искварено име, какво се јавља још код Меле (I 117) и Плинија (*H. N.* VI 34), за племе *Argippaioi*, одн. *Argimpaioi* (Hdt. IV 23), уп. Tomaschek, *Argippaioi*, *RE* II (1896) 719.

[50] За шта немамо доказа, осим бројних аналогија да један исти назив носе и острво и (највећи) град на њему. Mittelhaus, *Kephalonesos*, *RE* XI (1921) 217, Амијанов податак оставља као *„unklar"*.

[51] Сама појава да једно племе има две гране „просту" и „племениту" добро је позната, нпр. Сармате *servi* и *domini* (XVII 12), као и „велики" и „мали" Скордисци (Strab. VII 11,12), тако да и Амијанова подела Синда изгледа прихватљива.

[52] Који, међутим, не прецизира да су у питању Синди, већ наводи опште име Скити, в. *Iustin.* II 5,1—8: *Scythae autem tertia expeditione Asiana cum annis octo a coniugibus ac liberis afuissent, servili bello domi excipiuntur. Quippe coniuges eorum longa expectatione virorum fessae nec iam teneri bello, sed deletos ratae servis ad custodiam pecorum relictis nubunt, qui reversos cum victoria dominos velut advenas armati finibus prohibent. Quibus cum varia victoria fuisset, admonentur Scythae mutare genus pugnae, memores non cum hostibus, sed cum servis proeliandum... omissoque ferro virgas et flagella ceteraque servilis metus paranda instrumenta...* Господари су тако успели да их победе и протерају из земље. На Тимагена као једног од извора за дело Помпеја Трога указао је још в. Gutschmid, *Kl. Schriften* V, 218—227, али није у тој вези разматрао и Амијанове *Res gestae*. Уп. I *FGrHist* 88 ком. 220 sqq. и H. R. Breitenbach, *Kl. Pauly* 5, 832 sq.

[53] Ахилово тркалиште налази се на једном — неизвесно ком — од три места: 1. на острву Леуке (Eurip. *Iph. Taur.* 435 sq, Anon. *Peripl. P. Eux.* 90 и други) 2. на рту Тендра (Plin. *N. H.* IV 93, Ptol. III 5,2, Dion. Perieg. 306) 3. Као код Амијана; уп. E. Diehl, *Pontarches*, *RE* XXII (1953) 5. О култу Ахила на Црном мору, уп. id. id. 17.

[54] Не верујемо да је Амијан просто из незнања и због погрешног *Tyros* уместо *Tyras* сматрао овај град феничком колонијом, како држи E. Diehle, *Tyras*, *RE* VII A (1948) 1850—1863.

[55] Сидоњани и Феничани сматрани су Грцима већ у хеленистичко доба, в. *Nouveaux choix d'inscriptions grecques* (Inst. F. Courby), Paris 1971, 174—176.

[56] Ранији писци наводе пет рукаваца на Дунавској делти (нпр. Dion. Perieg. 301), шест рукаваца набраја Плиније, *N. H.* IV 79, Ptol. III 10,4 и др., а седам Strab. VII 31,15 и Solin. 13—15, који седми рукавац описује слично као и Амијан. Леуке је у ствари острво које гради први рукавац, Хијеронстома, са другим. Значење назива рукаваца, осим *Naracustoma*, јасно је. Овај последњи, према схолијасту Аполонија Рођанина (IV 313) треба разумети као „Нараково ушће" *(Narekos stoma)*.

[57] Садржајне и језичке, нпр. Sall. *Hist.* III 65: *Mare Ponticum dulcius quam cetera;* Plin. IX 50, слично Амијану, спомиње *„parvos delphinos"*.

[58] Уп. C. Müllerus, comm. уз Ptol., 412: ... *in confusa Ponti Euxini descriptione;* Gardthauzen, *Quellen*, 539; Mommsen, *Geographica* 412, n. 5. Сматра се да је Амијан директно користио Салустија (уп. Maurenbrecher у предговору за *Historiae)*. Ипак, није искључено да је наш аутор до података о Дунавској делти могао доћи и посредством Авијенове Ore maritime (уп. нап. 40).

[59] U XXII 7,10, уп. В. Ф. Гаидукевич, *Боспорское царство*, Москва—Љењинград 1949, 465.

[60] Id. id. 468. О овом детаљу уп. и касније, IV поглавље, стр. 113. О улози овог екскурса в. исто поглавље, одељак Концепција и функција екскурса.

[61] Уп. H. Berger, *Die geogr. Fragm. d. Eratosthenes*, стр. 16.

[62] *Liber Iunioris philosophi* B 63 послужио је Амијану као извор за опис Кипра (уп. екскурс о Источној дијецези, XIV, 8,14). Грчки оригинал настао је у Антиохији или Александрији између 350—353 г.н.е. (уп. Милеров коментар, *GGM* II стр. 513), те је већ и по временској и просторној подударности са добом и пребивалиштем нашег писца лако претпоставити да га је аутор *Историје* познавао.

[63] *Méthode*, 553.

7. ОПИС ЕГИПТА. О НИЛУ, КРОКОДИЛУ, ИБИСУ И ПИРАМИДАМА (XXII 15—16)

1. Кад већ изгледа да сама прилика то захтева, дотаћи ћемо укратко египатске прилике — што смо већ опширно учинили у историји владара Хадријана и Севера — приповедајући понајвише оно што смо сами видели.

2. Египћане, најстарији од свих народа — осим што се о старину надмећу са Скитима — окружује с југа Велики Сирт, рт Фикус

1

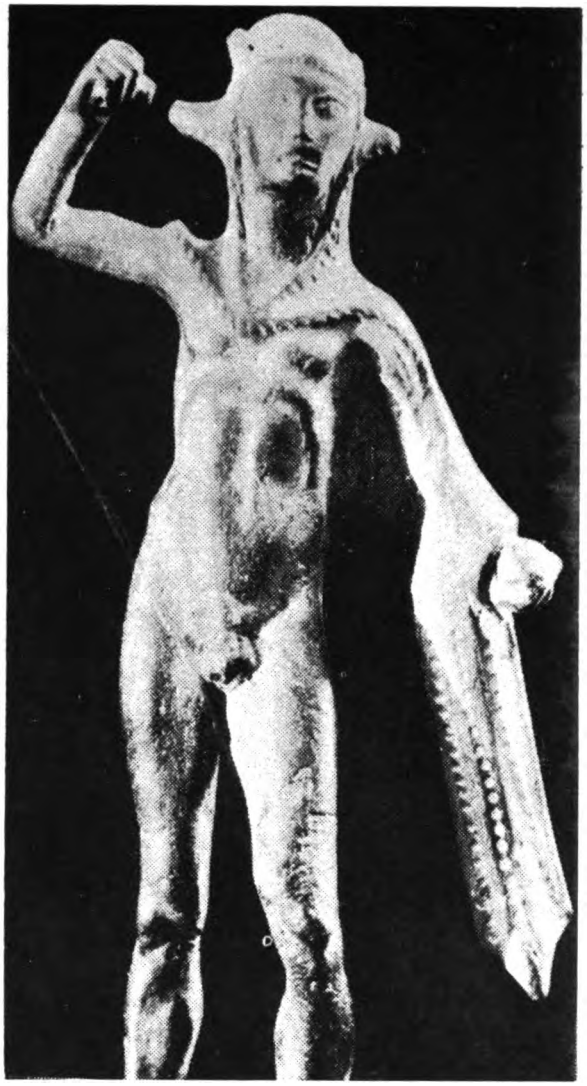

2

Сл. 1. Тиха из Антиохије; сл. 2. Херкул. Г'алска представа у бронзи из Autuna, Француска

ТАБЛА II

1

3

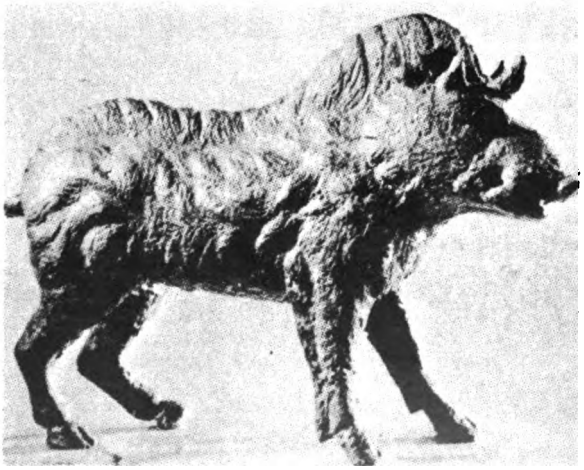

2

4

Сл. 1. Галска надгробна стела из Franche-comté, Француска; сл. 2. Тророги вепар. **Представа из Бургундије,** Француска; сл. 3. Галска надгробна стела из Franché-comté, Француска; **сл. 4. Трогла-во божанство.** Представа из Condata, Француска

1

2

3

Сл. 1. Скит затеже лук. Представа на златној посуди из Кул Обе, СССР; сл. 2. Скит пије крв — ритуал братимљења. Представа из Kurgan Karagodeauschcha, СССР; сл. 3. Поглед на Амастрис

ТАБЛА IV

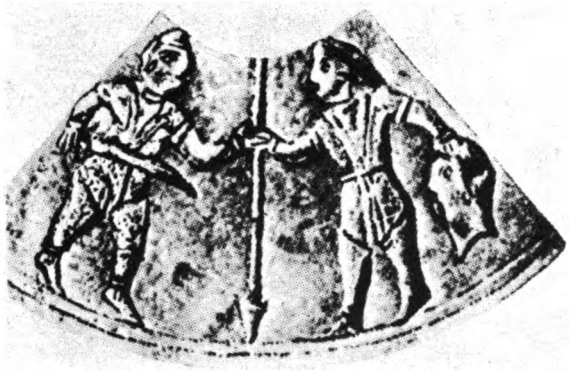

1

3

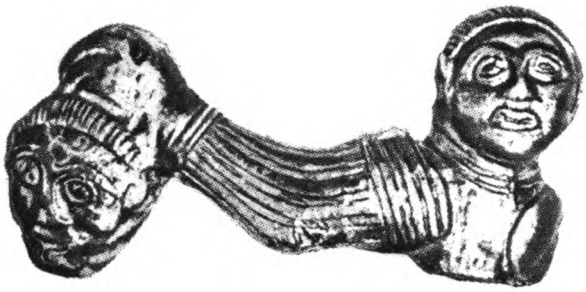

2

4

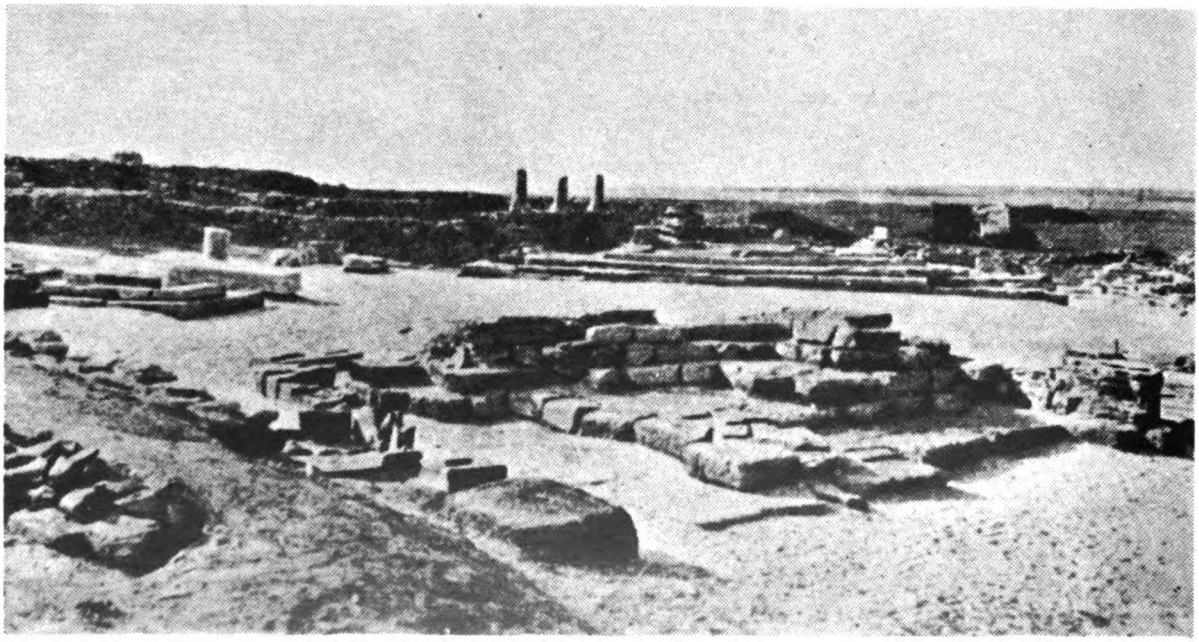

Сл. 1. Сарматски ратници. Представа на украсној плочи из области реке Кубана, СССР; сл. 2. Сармат држи одсечену главу. Представа на златној сарматској фибули из Маикопа, СССР; сл. 3. Персонификација реке Термодонт. Представа на новцу из Амисоса; сл. 4. Истрос. Светилиште Зевса Полиеуса

и Борион, Гараманти и разни други народи. Тамо где су окренути истоку, пружају се до етиопских градова Елефантине и Мероје, до Катадупа и Црвеног мора, и до Сценитских Арапа, које сада зовемо Сарацени. Према северу се везују на велики простор, одакле почиње Азија и сиријске провинције. На западу се граниче Исијским морем, које су неки звали и Партенијско.

3. Било би умесно дотаћи се мало Нила, доброчинитеља свих[1], који Хомер назива Египтом, а потом приказати и друге ствари достојне дивљења. 4. Настанак извора Нила, како бар мени изгледа, остаће непознат и будућим поколењима, као што је то био и досад. Па како измишљања песника и несложна мишљења географа различито објашњавају ову нејасну појаву, изложићу укратко схватања оних, која су, по мом мишљењу, близу истини. 5. Према тврђењу неких природњака, у северним областима се за време хладних зима све замрзне и заледе се велике количине снега; оне, пошто их отопи жарко сунце, граде облаке тешке од течне влаге, које онда терају на југ етезијски ветрови; верује се да ови облаци, под притиском превелике топлоте, дају Нилу обилно повећање воде.

6. Други тврде да поплаве Нила у одређено доба године настају од етиопских киша, за које се прича да обилно падају у тим крајевима за време жарких врућина; но, чини се да оба објашњења одступају од истине. Наиме, поминье се да код Етиопљана киша никад не пада, или у врло ретким временским размацима.

7. Познатије је следеће мишљење, по коме док дувају продроми, а потом етезијски ветрови, непрестано четрдесет пет дана, одвраћају уназад ток Нила, задржавају његову брзину и он набуја од надошлих таласа. И док дува супротни ветар, Нил расте све више, јер га с једне стране враћа снага ветрова, а с друге тера напред брзи ток сталних извора и тако, растући увис, покрије све и преко ниских поља прелије земљу, тако да има изглед мора.

8. А краљ Јуба, ослањајући се на пунске књиге, излаже да Нил извире у неком брду у Мавританији, које је окренуто према Океану и каже да је доказ за то чињеница што се у тамошњим мочварама рађају рибе и билъке и животиње сличне оним у Нилу.

9. Нил тече кроз етиопске крајеве под различитим именима, које су му, док путује светом, дали многи народи. Надолазећи[2] својим пребогатим током стиже до катаракти — а то је стрмо стење — са кога, стрмоглављујући се, више јури него што тече. Због тога су Ати, који су некад живели у близини, услед сталне буке делимично изгубили слух и, натерани невољом, променили боравиште за мирније.[3]

10. Одатле Нил тече спорије и преко седам ушћа — од којих поједина и изгледају и служе као реке — улива се у море не примивши у Египту ниједну притоку. А осим бројних рукаваца који се одвајају од главног тока и уливају у друге, готово једнаке њима, седам их је валовитих и пловних. Њима су стари дали следећа имена: Хераклеотик, Себенитик, Болбитик, Патмитик, Мендесиј, Танитик и Пелусијак.

11. Настајући тамо, како је већ речено, јури напред из мочвара, све до катаракти. Гради и многа острва, од којих за нека кажу да се протежу на толиком простору, да река поједине једва оставља за собом тек трећег дана. 12. Од оваквих острва, два су чувена, Мероје и Делта, названа тако очевидно по троугластом облику слова. А кад Сунце почне да се вози кроз сазвежђе Рака, река расте све до Сунчевог проласка кроз Вагу, текући надошлим током стотину дана. Затим опада, смањивши количину воде, и показује поља, раније проходна лађама, а сад коњаницима. 13. И ако је превелик пораст воде, нанесе штету, као што је неплодан, ако надоће мало. Наиме, натапајући дуго превеликом водом земљу, спречава обрађивање поља, док недостатак воде прети неплодношћу усева. Ниједан земљопоседник није никад пожелео да Нил нарасте преко шеснаест лаката. А ако пораст буде умеренији, семе посејано на масном тлу враћа род готово седамдесет пута већи. Иначе, ово је једина река са које се не диже никакав ветар.

14. Египат је пребогат и многим животињама, копненим и воденим и другим које живе и на земљи и у води, па се отуд зову амфибије. У сувим крајевима пасу срндаћи, антилопе и spinturnicia, смешни због потпуне ружноће, и друге чудовишне животиње, које не вреди набрајати. 15. Од водених животиња, има доста крокодила свуда у овим крајевима. То је опасна четвороножна неман, навикла на обе средине, без језика, само са покретном горњом вилицом, густих зуба. На шта год наиђе, упорно напада опасно уједајући; младе изводи из јаја, која су слична гускиним. 16. И како је већ наоружан ноктима, кад би имао још и палчеве, био би довољно снажан да преврне и бродове; понекад, наиме, достиже дужину од осамнаест лаката. Ноћу мирује у води, дању се греје на земљи, пун поуздања у своју кожу, која је тако снажна, да се оклоп његових леђа једва може пробушити хицем оружја. 17. Али ове дивље животиње — као по неком војном уговору

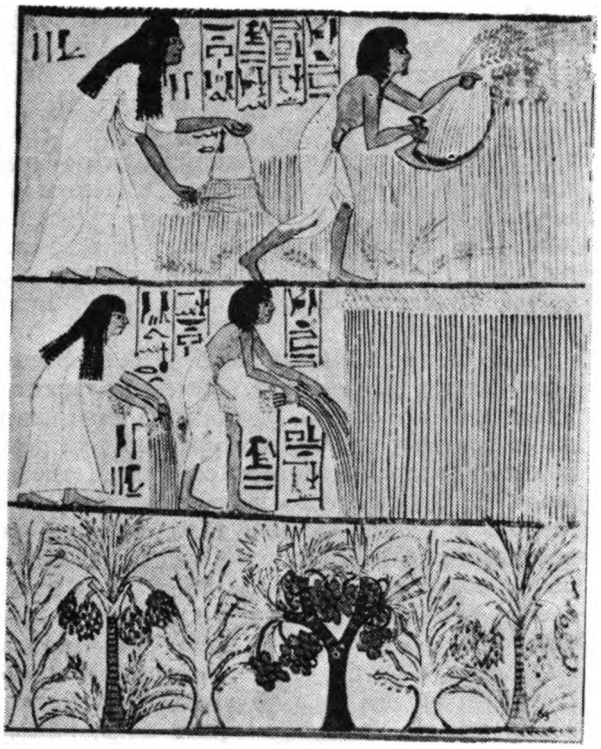

Жетва и богати род урми. Зидна слика у гробници Sennedjema у Deir el Medina, Египат

— мирују и уздржавају се од сваког зла за време седам празничних дана у које свештеници из Мемфиса славе рођење Нила. 18. Осим оних који нађу смрт неким несрећним случајем, други страдају тако што им животиње које живе у истој реци са зупчастим леђним перајима, а налик су на делфине, раздерују меке стомаке. Остали, пак, страдају на следећи начин. 19. Птичица трохил, док трага за мрвицама хране, умиљато лети око испружене животиње и дирајући јој пријатно образе, стигне мало по мало скоро до грла. Видевши то и ihneumon (водени пацов), продире кроз уста, путем који јој је отворила птица и раздеравши му стомак и растргавши виталне органе, пробија се напоље. 20. Крокодил је смела звер према бојажљивим, али кад наиђе на храброг, сам је врло плашљив. На копну има оштар вид. Прича се да за време четири зимска месеца не узима никакву храну.

21. У овим крајевима множе се и хипопотами, који су паметни, мимо осталих животиња, лишених сваког разума; налик су на коње, али имају раздељено копито[4] и кратке репове. А о њиховој вештини биће довољно да наведем два сведочанства. 22. Ова звер намешта свој лог међу високом трском, густом и рапавом. Непрестано тражи прилику за одмор, а кад је храна доступна, излази на пољ да пасе. И кад већ почне да се сит враћа, идући уназад оставља многе трагове, да га ловци, следећи га по једној јасној стази, не би лако пронашли и проболи. 23. Такође кад му, због претеране прождрљивости натекне стомак и он отежа, ваља бокове и ноге на свеже исеченој трски, да би крв која тече из рањених ногу, олакшала засићеност храном, а повређене делове маже блатом све док ране не зарасту. 24. Ове чудовишне и раније ретке животиње, римски народ је први пут видео за време едилства Скаура, оца оног Скаура — кога бранећи Тулије заповеда Сардима да се сагласе са мнењем целог света о тој племенитој породици — и одонда их је током векова више довођено. Сада се нигде не могу наћи, јер су, према нагађањима становника оних крајева, због мноштва ловаца које их је узнемиравало, натерани да се преселе Блемијцима.

25. Међу египатским птицама, чија се разноврсност не може обухватити никаквим бројем, птица ибис је света и посебно цењена. Она је корисна стога, што за храну својим младима доноси змијска јаја, па уништавајући их, постиже да се прореди ово смртоносно зло. 26. Исте птице сусрећу се и са гомилама крилатих змија, које излазе из арапских мочвара, стварајући опасне отрове. Пре него што изађу из тих крајева, побеђују их у ваздушним биткама и прождиру их. А слушали смо да ове птице носе јаја кроз кљунове.

27. Египат такође храни безбројне змије, бесне и опасне преко сваке мере: басилиске, амфизбене и скитале, аконтије дипсаде и випере, као и многе друге, а све њих далеко превазилази и лепотом аспис, која никад од своје воље не излази из корита Нила.

Лов на хипопотама

28. Многа велика дела вредна су труда да се виде у овим крајевима: од њих је довољно објаснити неколицину. Свуда су сагра-ђени храмови великих зидова. Пирамиде[5], убрајане у седам светских чуда, о чијој дугој и тешкој градњи прича Херодот, су уздигнуте куле, преко сваке висине која се може створити људском руком; у основи су врло широке, а сужавају се у веома оштар врх. 29. Ово тело геометри зову тим именом стога, што се као ватра — коју ми зовемо πῦρ издужује у чуњ. Њихова величина, будући да се пење у изузетну висину, постепено се смањује и, према законима механике, губи своју сенку.

30. Постоје такође и неки подземни ходници и завојити процепи. Како се прича, њих су људи, упућени у старе ритуале којим су предвиђали долазак поплава, из бојазни да се церемоније не забораве, мучним копањем направили на разним местима. На урезаним зидовима обликовали су многе родове птица и дивљих звери и безбројне врсте животиња, а то називају хијероглифским писмом.

31. Затим је ту Сијена, у којој за време солстиција, кад Сунце продужује свој летњи пут, сунчеви зраци, обилазећи свако усправно тело, не дозвољавају сенкама да се пруже ван самих тела. Стога ако неко учврсти усправно колац, или види дрво или човека у стојећем положају, опазиће да се губе сенке око спољних обриса. Тако и у Мероји, делу Етиопије који је најближи еквинокцијалном кругу, прича се да током деведесет дана сенке падају на супротну страну од наших; стога се тамошњи становници зову Антискији.

32. Но, будући да има много таквих чуда, која излазе ван оквира наше књижице, оставићемо их узвишеним умовима, а ми ћемо нешто изложити о провинцијама.

16. *О пет египатских провинција и о њиховим славним градовима*

1. Египат је, како се прича, у стара времена имао три провинције: сам Египат, Тебаиду и Либију. Њима су касније додате две, тако што је Августамника одвојена од Египта, а Пентапољ од Либије. 2. Тебаида, дакле, осим многих славних градова има Хермопољ, Коптон и Антинуполь, који је Хадријан подигао у част свог љубимца Антиноја; а нема никог ко није чуо за Тебу са сто капија.[6] 3. У Августамники је славни град Пелузиј, за који се прича да га је основао Ахилов отац Пелеј. Њему су богови наредили да се очисти у језеру које оплакује зидине овог града, када је после убиства брата Фока био гоњен ужасним ликовима фурија. Овај град се зове и Касиј, а у њему је гроб Помпеја Великог; познати су још и Остракина и Ринокорура.

4. У Либији Пентапољ налази се Кирена, стари али напуштен град, којег је основао Бат Спартанац, па Птолемаида и Арсиноја — исто што и Теухира — и Дарнид и Береника, које називају Хесперидама. 5. У Сувој Либији су, осим неколико малих градова, Паретониј, Херекла и Неаполь. 6. Сам Египат, којим још откако је припојен Римској империји управљају префекти са краљевском влашћу, диче велики градови Атриб, Оксиринх, Тумис и Мемфис.

7. Али, Александрија је круна свих градова. Красе је многа величанствена здања, захваљујући способности архитекте Динократа, њеног изврсног неимара. Док је градио широке и лепе зидове, у недостатку креча, који се тад једва могао наћи, посуо је брашном зидове свуд около града: то је био предзнак да ће држава касније обиловати богатством жита. 8. Тамо дува здрав поветарац, ваздух је миран и благ, а како показује искуство, скупљено током различитих година, готово да не прође дан, а да становници овог града не виде сунце на ведром небу.

9. Како је ова обала, прилазима пуним замки и опасности, раније увлачила морепловце у бројне опасности, Клеопатра је изумела у луци високу кулу — названу Фарос, по самом острвцу на ком се налазила — са циљем да ноћу светли бродовима. Раније, док су долазили из Партенијског или Либијског мора, поред широких, ниских обала, не видећи никакве планинске висове нити обрисе брда, насукали би се о меке, лепљиве гомиле песка и разбили. 10. Иста ова краљица сградила је невероватном брзином Хептастадиј задивљујуће велики, из познатог разлога и потребе. Острво Фарос — где је, према надахнутом Хомеровом причању, живео Протеј са крдом фока — био је обавезан да Роћанима плаћа порез. 11. Кад су они једном дошли да траже превелику суму, лукава жена, увек спремна на подвалу, повела је са собом у подграђе, под изговором празничних свечаности, те исте порезнике. Међутим је наредила да се, радом без одмора, заврши посао; за седам дана, градећи насип у мору близу обале, добили су исто толико стадија као земљу. Онда се она извезла у колима са коњима и исмејала[7] Роћане, јер они имају право на порез за острво, а не за копно.

12. Осим тога, ту су величанствени храмови високих кровова, међу којима се истиче Серапеум, кога слабе речи само умањују, али је, у ствари, предиван са својим атријима на стубовима и киповима који скоро дишу, а и

многим другим уметничким делима је тако украшен, да — сем Капитолија, којим се поштовања достојни Рим пење у вечност — свет није ништа сјајније видео. 13. У њему су биле библиотеке непроцењиве вредности и сведочанства старих су једногласна да је седам стотина хиљада књига — скупљених непрестаним трудом краљева Птолемеја — изгорело док је град под диктатором Цезаром био пљачкан у Александријском рату.

14. Дванаест миља удаљен одавде лежи Канопа, назван тако по Менелајевом кормилару, који је, према старом предању, ту био сахрањен. Место је веома љупко, подигнуто за разне забаве, а има лак и здрав ваздух, тако да се човеку, који борави тамо, чини — док често слуша ветрове како ћарлијају сунчаним дахом — да је негде ван нашег света.

15. Али, сама Александрија није се постепено повећавала, као други градови, већ је од самог почетка заузимала велики простор. Дуго су је мучили унутарњи немири док, после много година, за време цара Аурелијана, грађанске распре нису прерасле у убилачке битке; срушених зидова, изгубила је највећи део области која се звала Брухиј и дуго била боравиште најугледнијих људи.

16. Одатле је Аристарх, изврстан зналац трновите граматичке грађе, па Херодијан, најбрижљивији научни истраживач и Сака Амоније, Плотинов учитељ, као и други врло бројни писци многих чувених књижевних радова. Међу њима се истакао Дидим Халкентер, чувен по широком и разноврсном знању. Он у шест књига — где понекад нелепо прекорева Тулија — подражава злореке писце сатиричних песама, али, према суду учених људи, личи на псетанце које издалека лаје страшљивим гласом око лава који дивље урла.

17. И мада су, уз ове које сам споменуо, још и многи други са успехом радили, ипак ни сад у овом граду нису замрле различите науке. Наиме, још помало дишу и учитељи уметности; геометријски штапић открива што год је скривено; још код њих није сасвим замукла музика, нити ућутала хармонија; неке — мада ретке — још загревају размишљања о кретању свемира и звезда, док се други разумеју у бројеве; сем тога, неколицина се бави науком, која показује пут судбине.

18. Из дана у дан се тако разграњава бављење медицином — од које се често, у овом нашем неумереном и неразборитом животу, тражи помоћ — да (мада само дело најбоље препоручује) ипак је, уместо сваког медицинског сведочанства, за препоруку стручног знања довољно рећи за неког да је александријски ђак.

19. Али доста о овом. А ако неко буде желео да са пажњом отвори бројне књиге о схватању божанства и пореклу предсказања, наћи ће да је ово учење из Египта разнето по целом свету. 20. Овде су најпре људи, много пре осталих открили — како се то каже — клице разних религија и сад прве почетке светих обреда брижљиво чувају похрањене у тајним списима.

21. Наоружан овом мудрошћу, Питагора је, поштујући тајно богове, постигао да што год је рекао или желео, буде схваћено као неприкосновен суд. Он је често код Олимпије показивао и своју златну бутну кост, а повремено се могао видети како разговара са орлом. 22. Одавде је Анаксагора предсказивао будуће земљотресе и падање камења с неба пипањем блата из бунара. А Солон је, уз помоћ мишљења египатских свештеника, донео праведне и умерене законе, који су и римском праву пружили велики ослонац. Из ових извора, идући ка вишем и Платон[8] је, после посете Египту, постао Јупитеров такмац у узвишеном говору и служио на славном пољу мудрости.

23. Што се тиче људи, Египћани су понајвише црномањасти и тамнопути, доста суморног изгледа; витки су и суви, жестоки у свим покретима, свађалице и врло оштри у истеривању свог права. Код њих поцрвени онај ко, због утаје пореза, не покаже на телу бројне маснице од шибања. А никаква мучења се досад нису могла пронаћи, којим би се могао истерати отврдли разбојник овог краја, да мимо воље каже своје име.

24. Познато је и то — како сведоче стари анали — да је цео Египат раније био под старим краљевима, али кад су у поморској бици код Акција побеђени Антоније и Клеопатра, заузео га је Август и дао му положај провинције. Суву Либију смо наследили вољом последњег краља Апиона, а Кирену смо добили са осталим градовима Либије Пентаполис, као Птолемејев дар. Удаљивши се доста, вратићу се започетом реду излагања.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] *Benevolo omnium Nilo* Ролф преводи *„the most helpful of all rivers"*, а Seyfarth *„Nil, den Freund aller Anwohner"*.

[2] У Ватиканском рукопису *et ans*, прихватамо са Ролфом емендацију *aestuans*.

[3] Рукописно *atque diciora* поправљено је у *ad quietiora*, уп. Ролф.

[4] *Unguis habentes* испуштено је у рукопису, допунио Clark. Ролф повезује *„ad speciem equorum"* за *„bifidos unguis habentes"* што је погрешно, јер коњи имају срасло копито (лихопрсти), а не раздељено као хипопотам (који је тахопрст).

Seyfarth исправно „*zwar sehen sie wie Pferde aus, haben aber gespaltene Hufe und kurze Schwänze*".

[5] *Pyramides* се не налази у *V*, већ је додано у каснијим рукописима. Испред ове речи, као и испред *scriptor Herodotus*, Кларк претпоставља веће лакуне.

[6] „... *Apud hecatonpylos enim Thebas magnorum*" у рукопису (V). Иза *hekatompylos* лакуна; Lindenbrok је допуњује са *nemo non novit*, Haupt са *nemo ignorat*.

[7] Рукописно *quomque cum vehiculo ingressa erat Rhodios*, исправљено код Кларка у *equorumque ... riserat Rhodios*.

[8] *Non* у рукопису, *Platon* код Valesiusa.

У истој књизи са црноморским, налази се и екскурс о Египту. Повод му је сасвим формалан и безначајан: писмо египатског намесника Јулијану о тражењу бика Аписа. Након објашњења култа овог бика, прелази се на излагање о Египту и околним афричким земљама. Писац на почетку подсећа да је већ у ранијим књигама (за нас изгубљеним) дао опширан приказ ових крајева и то на основу личног виђења *(visa pleraque narrantes)*. Сем тога, Амијанову слику Египта допуњује и казивање из ранијих књига о преносу обелиска у Рим — његов хијероглифски натпис дат је у верном грчком преводу — као и неколико запажања о Теби, коју је такође лично посетио[1]. Овај најновији екскурс налази се на завршетку књиге посвећене Јулијановом боравку у Константинопољу и Антиохији и није директно повезан с основним током излагања; наиме, већ у следећој књизи приповеда се о персијском походу младог Августа.

Садржајно, дигресија је јасно подељена у два одсека. Први (с. 15) се бави географским особеностима, флором и фауном земље, а други (с. 16) њеним административним уређењем и културом.

Најпре се одређују границе Египта. Оне су само приближно тачне, уз напомену да је цео географски положај окренут око деведесет степени на Исток у односу на стварни (нпр. Велики Сирт се, према Амијану, налази на југу, а не на западу и тако редом). Сем тога, није одређена југозападна граница (за Амијана југоисточна) између Либије и Етиопије[2]. Овом приликом се не наводи ни међа између Египта, односно Африке, и Азије; но, видели смо раније[3] да је према Амијановом и у антици опште прихваћеном мишљењу, то река Нил. Тврдња да су Египћани уз Ските најстарији народ на свету одудара од познате Херодотове приче (II 2), свакако познате и нашем писцу, о Фрижанима као најстаријим људима. Са гледиштем Амијана слаже се једино Трог-Јустин, који опширно говори о надметању ова два народа о старину (II 15): *Scytharum gens antiquissima semper habita, quamquam inter Scythas et Aegyptios diu contentio, de generis vetustate fuerit ...)*; Аутор *Res gestae* преузео је податак или одавде, или чак, директно од Троговог главног изворника, Тимагена (в. даље, стр. 57).

Врло много простора посвећено је питању извора Нила као и разлозима његовог периодичног изливања из корита (15,3—13). Иако ове појаве непрестано, још од Херодота занимају писце, посебно географе и природњаке[4], наш аутор им поклања изузетну пажњу и детаљније од осталих наводи различите теорије о њима. Разуме се, прави разлог надоласка Нила остао је непознат античком човеку. Посебну пажњу заслужује етник Ати (пгф. 9) иначе непознат грчким, као и египатским изворима[5]. Додуше, слична прича о племену које је од буке Нилових катаракти готово оглувело, налазимо у неких римских писаца[6]. Међутим, нигде се не наводи и име овог племена, те је, према томе, наш писац морао за њега сазнати из неког другог, за нас изгубљеног извора. Момзен[7] је помишљао да овај етник објасни грчким *aotos*, у складу с податком да су „делимично изгубили слух". Другог мишљење, мање вероватно, наводи Зајфарт, да је можда реч о Катадупима, на шта упућује одговарајуће место у Плинија[8].

Запажено је[9] да слика Нила, хипопотама, крокодила и других животиња показује упадљиве, често дословне сличности са одговарајућим описима у Солина[10] и, нешто мање, у Плинија[11]. Према Момзеновом закључку у предговору издања Солина[12], ни Амијан не зависи од Солина, нити обратно, већ су обојица користила исти извор. Како у Плинијевом делу недостају неки детаљи који се код ових писаца налазе, то Момзен сматра да су они имали у рукама једно проширено издање, тзв. *Chorographia Pliniana*, које до нас није стигло[13]. Претпоставка о оваквој верзији *Historiae naturalis* данас је као неоснована напуштена[14]. Међутим, у чланку посвећеном Амијановој географији[15] исти научник се ипак опредељује за Солинов утицај на египатски екскурс, задржавајући при том и гледиште о *Chorographia Pliniana*. Пољски научник H. Cichocka, поредећи податке код све тројице поменутих писаца, налази да се Амијан угледао на Солина како по избору, тако и по распореду материјала[16]. Како се може видети, сличности Амијана са Солином веће су и чешће него са Плинијем, па тако нема разлога сумњати у општеприхваћен закључак о зависности нашег писца од Солина.[17]

Разуме се, примери где је наш текст ближи Плинијевом *(fluere — ruere* према *fluere — manare* код Солина) или такви где нема паралелног податка у Солина, такође постоје, као и они за које не налазимо одговарајући исказ ни код једног (етимологисање πῦρ за пирамиде). *Historia naturalis*, како изгледа судећи и по другим одељцима у делу, нашем аутору била је позната, па је и овде била коришћена као допунски извор.[18] Иначе, опис египатских животиња детаљан је и обиман, на нивоу античког знања о њима, а по љубави за *mirabilia* сличан природословним дигресијама другде у *Историји*. Свакако је тачна и од вредности пишчева напомена о истребљивању хипопотама у његово доба, док се њихово прво довођење у Рим пре може приписати Скауру, едилу из 58. г.н.е., него његовом оцу, како то наводи Амијан.[19]

У следећем (16) поглављу говори се о административној подели Египта и о најважнијим градовима и знаменитостима. Најпре се наводи стара подела Египта на сам Египат, Тебаиду и Либију, можда под утицајем Птолемејеве поделе на епистратегије[20]. Касније — Амијан не каже тачно кад — издвојене су још две провинције: Аугустамника од Египта и Пентаполь од Либије. Ово одвајање, у ствари, није било истовремено: Пентаполь је основан под Диоклецијаном[21], Аугустамника нешто пре 342. г.[22] Kees[23] је мишљења да је под Диоклецијаном Либија имала једну управу, док је њена подела само географска и чак налази да у прилог томе говори разматрано место у *Res gestae*. Међутим, ако *posteritas* у нашем тексту означава прве деценије IV века, како следи по Кисовом тумачењу, онда није вероватно да првобитна подела Египта која се у *Res gestae* означава са *temporibus priscis* значи реформе 297. г, као што није вероватно ни да Амијан ове реформе уопште не спомиње. Што је још важније, бројна су и разнородна сведочанства из прве половине IV века, која недвосмислено говоре о већ подељеној Либији, а које познаје и сам Kees.[24] Стога нам се Кисова интерпретација Амијановог податка чини сувише слободном.

Међу провинцијама, како је речено, исправно се спомиње и Аугустамника, на тлу раније Aegyptus Herculia[25], али је изостављена и Аркадија, основана под Теодосијем, за коју је наш аутор већ могао знати[26]. Могуће је да се он користио прегледом провинција нешто старијим од времена у коме пише дело. За то говори и чињеница што аутор, уводећи опис источних провинција, убраја у источну дијецезу и Египат, одвојен од ње у доба Валенса[27].

Уз називе важнијих провинцијских градова, који се сад ређају (птф. 2—7), следе, кад год је то могуће, напомене о вези Грка и Римљана са њима. Та веза је најчешће базирана на митологији: град Пелузиј, према Амијановом мишљењу, носи назив по свом оснивачу, Ахиловом оцу Пелеју[28]. Наводи се, такође, да је Кирену основао Спартанац Бат. Свакако је и наш историчар знао да је Кирена била колонија Тере, али — како видимо код Херодота, који детаљно описује оснивање Кирене[29] — становници њене метрополе јесу пореклом Спартанци. На први поглед изненађује пишчева примедба да је Кирена „deserta". То не би требало схватити дословно, већ као ознаку њеног опадања у односу на раније времена.[30] Дарнид, гранични град између Киренаике и Мармарике, Птолемеј приписује првој, а каснији извори другој[31], док га Амијан поново смешта у Либију Пентаполь, дакле у складу с Птолемејем. Момзен чини озбиљну замерку нашем писцу што наводи градове према Птолемеју, али их смешта у нове провинције; тако је у Суву Либију ставио два града, Хераклу и Неаполь — које географ свакако лоцира близу Кирене — само зато „да би населио либијску пустињу"[32]. Херакла и Неаполь се заиста срећу само код ове двојице писаца, али је трећи наведени град, Паретониј, добро познат[33], а ни податке о претходна два града не би требало одмах елиминисати као нетачне, иако места нису идентификована. Амијаново означавање власти префекта Египта као краљевске — иако то она није — резултат је посебног значаја и угледа који је овај намесник имао[34].

Одушевљен и пун дивљења опис Александрије, резултат је пишчевог личног виђења овог града. Према његовом обичају, уплетено је и неколико анегдота о славним личностима везаним за Александрију, нпр. о архитекти Динократу[35] или о Клеопатри која је повезала Фарос са копном насипом „хептастадијем" и тако изиграла Рођане. Ова друга причица није нам иначе позната[36]; Момзен претпоставља[37], и то је вероватно, да је писац њу могао чути од самих мештана; додали бисмо да је то могао бити случај и са претходном. Поред тога, читаоци се подсећају на Хомерово певање о Протеју, који је живео на Фаросу са крдом фока[38], као и на Менелајевог кормилара, епонима Канопа[39]. Из Амијановог личног искуства свакако проистиче и свежа напомена о пријатности тог места. Кратак опис Серапејона дат је такође по сопственом сећању, док је богатство и пропаст александријских књижница опште познато место.[40] Дога-

Ђаји под Аурелијаном лако могу бити сажето препричавање Амијанове одговарајуће књиге[41].

Сумарно је набрајање чувених александријских научника (пгф. 16) — међу њима и грчких, инспирисаних мудрошћу ових — те из њега ништа ново не сазнајемо. Изузетак је напомена да је Дидим Халкентер у неком свом делу оштро критиковао Цицерона. Овај податак, иначе непознат, индиректно је потврђен у Судином лексикону, наводом да је Светоније написао одговор на Дидимово (али се не каже ког Дидима) дело περὶ τῆς Κικέρωνος πολιτείας што би био наслов дела споменутог у Амијана. У тачност Амијановог податка није се сумњало до Cohna[42], који претпоставља да је у питању мешање две личности: вероватнији је као писац поменуте расправе Клаудије Дидим, који је живео у Риму у доба цара Клаудија и написао дело περὶ τῆς παρὰ Ῥωμαίοις ἀναλογίας него Халкентер, за кога нема трага да је уопште знао латински. Ова исправка прихваћена је у савременој науци[43].

Наш аутор сада искрено, мада високим стилом, велича различите научне дисциплине којима се појединци још увек баве у Александрији, чије школе, нарочито медицинска, и даље уживају углед у свету.[44] Помен Платоновог пута у Египат, као и Солоновог утицаја на римске законе Амијан свакако дугује Цицерону, код кога најпре срећемо забележене ове податке[45]. Сврха коју они имају у екскурсу је истицање достигнућа хеленског духа насупрот египатским; други пример, сем тога, указује и на римску зависност од Грка чак и у области права. Одсек о изгледу и нарави Египћана (пгф. 2—3) — на првом месту према уобичајеној схеми екскурса — премда кратак, жив је и заснован на личним писчевим запажањима. Карактеристике Египћана, дате у неколико реченица, ипак нису стереотипије, већ добро уочене црте у њиховом изгледу и понашању. При том се наш писац трудио да задржи став објективног посматрача. Његову слику о Египћанима илуструје догађај испричан неколико глава раније, у главној нарацији (XXII 6). Гомила Египћана, са различитим захтевима, окружила је Јулијана вичући и гурајући се — неки од њих захтевали су новац који су пре скоро седамдесет година дали другоме — па их се цар на крају решио тако што их је послао у Халкедон и забранио лађарима да их превезу натраг у Константинопоље.[46] Ређаву слику о Египћанима, али и о александријској науци, налазимо у *Historia Augusta*,[47] делу из истог доба као и *Res gestae*.

Завршни пасус, такође следећи схему, говори о потпадању Египта и Либије под римску власт. Амијан наводи да је Сува Либија добијена тестаментом Апиона, а Кирена као дар Птолемеја, не схватајући да је Апион Птолемеј једна личност, а не две. Момзен[48] је тачно објаснио како је дошло до погрешке: Овде је као извор коришћен Руфије Фест, из чијег се текста збиља може закључити да Апиона Птолемеја схвата као двојицу владара[49], док је Амијан то експлицитно и рекао. Како код других писаца нема ове забуне, сасвим је сигурно да је овако карактеристична грешка нашег писца последица коришћења Фестовог Бревијара. Ипак, изречена је и сумња у Момзенов суд. W. den Boer[50] сматра да околност што су Римљани тек 75. г. пре н.е. овде организовали своју провинцију, дакле двадесет једну годину после стицања права на ове области, говори за постојање два подељена краљевства, па према томе и за два владара. Износећи овај податак, вероватно опште познат, Амијан према мишљењу овог научника није имао потребе да то објашњава, као што се није морао ослањати на један одређени извор.

Екскурс се завршава уобичајеном напоменом писца да се доста удаљио од свог основног излагања.

Како је већ речено, египатска дигресија није ближе повезана са главним током дела. Садржајно нам је мање занимљива, јер не садржи неке за нас нове податке: изузетак је, изгледа, једино прича о племену Ати. Од значаја је појединост преузета од Трог-Јустина, о надметању Египћана и Скита за назив најстаријег народа. Како је Трогов главни извор био Тимаген (*FGrHist* 88 comm. 220 sqq.) горњи пример упућује на то да је Амијан дело свог старијег сународника, осим у галском екскурсу, користио и овде. Није искључено, даље, да је аутор *Res gestae* из истог извора црпао и неке податке за друге екскурсе, али то због малог броја Тимагенових фрагмената као и само делимично сачуваног Трогова дела, не можемо утврдити.[51] Код података — као што су организација провинције односно потпадање Египта под римску власт — који подлежу провери, закључујемо да Амијан није довољно брижљиво користио изворе. С друге стране, детаљи засновани на аутопсији, какви би се могли очекивати, више се срећу у опису преноса обелиска из Египта у Рим, него у овом екскурсу. Треба рећи да на вредновање дигресије донекле утиче и околност што нам није сачуван ранији, опширнији приказ Египта. Природно је претпоставити да овај опис само допуњује претходни и да су многе појединости које смо овде очекивали, тамо биле изнете. Стога је у нашој дигресији доста простора било посвећено куриозитетима у животињском царству, теми која никако није у вези

са основним казивањем *Историје*. Следећи свој проседе, писац у дигресији даје и обиље митолошких података, посебно оних који говоре о раним везама Египта са Грчком. Према садржини египатског екскурса, очевидно је да је његова улога у *Res gestae* књижевно-композициона, да начини паузу пре историје персијског похода изнете у следеће три књиге — а не историографска у ужем значењу речи.

Објашњењу египатског екскурса знатно доприноси F. Arnaldi[52]. Он указује на то да је овај одељак рађен под утицајем Тацитовог описа Германиковог пута у Египат (*Ann.* II 60). При томе заиста није битно што је Амијан слику Египта дао у форми екскурса и што у *Аналима* нема речи о апису, као у *Res gestae*, већ — доста доцније — о фениксу (VI 28). У корист Арналдијевог става говоре неке подударности (као већ споменути Каноп, нап. 39) и интересовање оба писца за хијероглифске натписе. Уз то је и сама асоцијација Германик — Јулијан сасвим у духу Амијанове слике о хероју *Историје*. Међутим, није у праву Арналди кад ову везу између Тацита и Амијана ставља у оквир тезе — и иначе дискутабилне — о Амијановој зависности од Тацитових историографских концепција.[53]

НАПОМЕНЕ

[1] Уп. XVII 4,6: *In hac urbe inter delubra ingentia, diversasque moles, figmenta Aegyptiorum numinum exprimentes, obeliscos vidimus plures, aliosque iacentes et comminutos*... као и превод натписа обелиска, XVII 4,18—23.

[2] Страбон II 515 и 19 даје је прецизније, одређујући Средоземно (Египатско) море као северну, а прву катаракту као јужну границу. Амијанов назив Партенијско море јавља се тек у позној антици, ка најисточнији део Средоземног (уп. Kees, *RE* XVIII, 1949, 1904). Племе Катадупа наводи и Птоломеј, IV 7,10. Гараманти су добро лоцирани, уп. Dessau, *RE* VII (1910) 751 sq.

[3] У опису источних провинција, XIV 8,5. Види и Plin. *N. H.* V 47; P. Mela I, 1; Strab. I 2,25. Уп. Kees, *RE* XIX (1937) 509.

[4] Тако Hdt. 2,20—28, који, опет, зависи од Хекатеја, уп. Jacoby, *RE* VII (1910) 2666 sqq.; Eratosth, 302 sq.; P. Mela I 49—60; Plin. *N. H.* V 51—64; Strab. XVII 1—3. Хомер назива Нил Египтом у Илијади, 4,477. Слику Нила римски писци у целини су преузели од Грка, чији су филозофи покушавали да дају рационална објашњења периодичног надолажења Нила, уп. о томе дисертацију B. Postl, *Die Bedeuting des Nil in der römischen Literatur*, Wien 1970, 86, 180 sqq, 237 sq.

[5] Судећи по *Lexikon der Ägyptologie*, који не наводи овај етник. Нема га ни у *Realencyclopädie*, док *ThLL* само бележи податак из Амијана, без икаквог коментара.

[6] Cic. *Somn.* Scip. 5,2; Plin. VI 29,181 и Sen. *Nat. quaest.* 4,2,5: *(strepitum) perferre gens ibi a Persis collocata non potuit obtusis adsiduo fragore auribus et hoc sedibus ad quietiora translatis*, са којим наш текст има највише језичке сличности.

[7] *Geographica* 421 n. 1.

[8] V 54; Seyfarth, n. 183.

[9] Осим Момзена l. c. и његовог предговора за Solini *Collectanea rerum memorabilium*[2], Berlin 1895, такође и H. Cichocka, *Zależność Ammiana Marcellina od Solinusa w ekskursie o Egipcie*, Meander 9, 1975, 336—352.

[10] Solin. c. 32.

[11] V 51—64; VIII 89—95.

[12] Стр. XXI.

[13] Са овим гледиштем слаже се и Гартхаузен, l. c. 551 sq.

[14] Уп. Brok, Mnemosyne 28, 1975, 48 n. 4; K. Sallmann, *Kl. Pauly* 5, 260 sq.

[15] Стр. 416 sq.

[16] L. c. 334—352, посебно 343. Изузетно, Амијан о апису говори у XXII 14, 6—8, дакле *пре* самог екскурса.

[17] Солин је, како се данас у науци сматра, живео средином трећег века, те, према томе није могао користити Амијаново дело. Ту могућност Момзен, који их сматра савременицима, није одбацивао (Praef. XXI).

[18] Да је Амијан радио и на основу Плинија (из N. H. V 58 је, нпр., преузео податак о шеснаест лактова пораста Нила) и на основу Солина, закључује и B. Postl, o. c. 53, 83 sq, 236, која се, додуше, ослања само на старију литературу о нашем аутору.

[19] Игре које је М. Емилије Скауро организовао биле су чувене (Plin. *N. H.* VIII 96 такође спомиње да је том приликом био доведен и хипопотам), док је Скауров отац, едил 122, био без средстава, уп. Ролф ad loc .

[20] То су Делта, Хептаномис, Тебаида, уп. Mommsen, *Geographica* 408.

[21] Уп. *Laterc. Ver.* I 2—7: *Libya superior, Libya inferior, Thebais, Aegyptus Iovia, Aegyptus Herculia.*

[22] Када имамо први помен о њој, *Cod. Theod.* 12, 1, 34.

[23] *Pentapolis* (3) *RE* XIX (1937) 509 sq.

[24] L. c. Нпр. *Orbis descr.* 62: *post quam* (Pentapolim) *altera provincia, quae Libya dicitur.*

[25] Створене 313. кад и Aegyptus Iovia, обе су поново сједињене већ 324. г, уп. Jones, *Lat. Rom. Emp.* 43.

[26] Како сматра и Gardthausen, *Quellen*, 522.

[27] XIV 7,21; уп. Jones, o. c. 141.

[28] Исто сматра и Dion. Perieg. *GGM* II 263. Извесно је, међутим, да је топоним превод египатског паретимолошког *„sainu"* („тврђава"), уп. Kees, *RE* XIX (1937) 408. Гроб Помпеја Великог у овом граду помињу Солин 34,1 и Плиније, *N. H.* V 68.

[29] IV 147—159.

[30] О њему можемо нешто само индиректно закључити. Да је процес опадања Кирене одмакао већ у доба Антонина Пија, види се по томе што је некадашња киренска колонија Береника затражила од цара да се проконзуларни суд премести из Кирене у саму Беренику (J. Reynolds, *Libya antiqua*, suppl. в. VI, 1978, стр. 233, према необјављеном натпису). У четвртом веку епископ из Птолемаиде, а не из Кирене, има титулу митрополита, а постављање локалних епископа у Пентаполу зависи чак од александријског патријарха (Jones, *Lat. Rom. Emp.* 884).

[31] Ptol. IV 4, 1; *Stad. Mar. Magni*, *GGM* I 47 sq.

[32] *Geographica* 408.

[33] И тачно приписан Доњој Либији, уп. Kees, *RE* XVIII (1949) 1182—84.

[34] У самом Египту они су сматрани за наследнике Птолемејевића. Аналогије с епитетом *regio iure* налазимо у Тацита, *Hist.* 1, 11, 1: *loco regum*, и У Страбона, 17,1 12 *tēn tou basileōs ehei taxin*. Уп. H. Volkmann, *Kl. Pauly* 4, 1103 sq.

[35] Она се не среће ни код Солина ни код Плинија. Момзен, *Geographica* 420 n. 2 помишља да је могла бити позајмљена од Валерија Максима (1,4 ext. 1) или из претпостављене *Chorographia Pliniana*.

[36] Чак и тамо (нпр. Strab. 2,5,17) где се спомиње да је Фарос некада био острво, али да то више није. Наношење песка и муља почело је још у првом веку (Sen. *Nat. quaest.* 6,26), док се у касније доба насип толико проширио да је био подлога целог турског града, уп. Duchstein, *Alexandreia* (1) *RE* I (1894) 1384.

[37] L. c. 420 n. 3.

[38] Od. 4, 349 sqq.

[39] Код већине писаца, Каноп се повезује с Аргонаутима, изгледа тек код Аполонија Рођанина са Менелајем, уп. Rehm, *Kanopos*, *RE* X (1917) 1882. Важно је напоменути да и Тацит у опису Германикове посете Египту помиње Менелајевог крманоша као епонима Канопа (Ann. II 60).

[40] Амијан меша две библиотеке, из Брухиона и Серапејона. Прва је разорена 272, а Серапејон 391. г, али му библиотека тада није била уништена. Година разарања овог светилишта је, како се сматра, и *terminus ante quem* писања ове књиге.

[41] Уп. Момзен, *Geographica* 419 sq, који такође сматра да поменуте детаље о Александрији дугујемо пишчевој аутопсији, исто као и опис изгледа Египћана.

[42] Didymos (8) *RE* III (1903) 471 sq.

[43] Christ-Schmidt, *Gesch. d. Griech. Lit.* II 1, 434, уп. и Gärtner, *Kl. Pauly* 2, 13 sq. Друго издање *Oxford Classical Dictionary* (1973), за разлику од првог, наводи такође Клаудија Дидима као вероватнијег аутора списа.

[44] Како је уочио Sabbah, *Méthode*, 72, похвала александријској науци није само обавезно место у опису града, већ антитетички пандан прекоравања Рима, где су „библиотеке затворене као гробови" (XIV 6, 18).

[45] Cic. De fin. 5.29.87; *De rep.* I 10.16, уп. A. S. Riginos, *Platonica*, Leiden 1976, 64—69, који не наводи и ово место из *Res gestae*. Солона као извор за Законе XII таблица бележи Цицерон и у *Leg.* 2,23,59, уп. о том питању P. Siewert, *Die Übernahme solonischer Gesetze in die Zwölftafeln*, Chiron 8, 1978, 331—344 који такође не спомиње Амијаново сведочанство.

[46] О овој анегдоти, која би се пре очекивала у екскурсу него у главном току дела, уп. даље, IV главу, Екскурси и главно излагање: избор података, стр. 112 sq.

[47] *Tyr. trig.* 22, 1—2. *Quadr. tyr.* 7: *Sunt enim Aegyptii... ventosi, furibundi, iactantes, iniurosi adeoque vani, liberi, novarum rerum usque ad cantilenas publicas cupientes, versificatores epigrammatarii, mathematici, haruspices, medici;* ib. 8,2: *Aegyptum... totam didici levem, pendulam et ad omnia famae momenta volitantem.* R. Syme (Bonner HA Colloquium 1972/74, Bonn 1976, 303) на основу ова два места претпоставља се да се писац *Царских историја* могао користити управо египатским екскурсом из *Res gestae;* још пре, рекли бисмо, анегдотом о Јулијану и Египћанима.

[48] *Geographica* 398 sq.

[49] *Brev.* XIII: *Cyrenas cum ceteris civitatibus Libyae Pentapolis Ptolemaei antiquioris liberalitate suscepimus. Libyam supremo Apionis regis arbitrio sumus adsecuti.* Амијан на овом месту неодређено наводи као свој извор *„старе анале"*.

[50] *Some Minor Roman Historians*, Leiden 1972, 193.

[51] Уп. напред, нап. 52 уз Понтски екскурс и даље, стр. 93, n. 4.

[52] *Il continuatore di Tacito*, 137.

[53] В. даље, Закључак.

8. ОПИС ОСАМНАЕСТ ВЕЋИХ ПРОВИНЦИЈА ПЕРСИЈСКОГ ЦАРСТВА И ГРАДОВА[1] СВАКЕ ОД ЊИХ И НАРОДНИХ ОБИЧАЈА (XXIII 6)

1. Ток догађаја, склизнувши овамо, тражи да се у брзој дигресији прикаже географски положај Персије, брижљиво прерађен према неколико описа народа; међутим, врло је мали број дела у којима се износи истина, па и то с тешком муком. То што ће наш текст бити мало дужи, допринеће потпуности сазнања. Наиме, ко год тежи претераној сажетости при описивању нечег непознатог, тражи шта би могао да изостави, а не оно што би јасније изложио.

2. Ово некад незнатно краљевство раније је — због разлога које смо често износили — називано многим именима. Кад је код Бабилона судбина однела Александра Великог, примило је име по Парћану Арсаку. Он је био човек ниска рода, у младости вођа разбојника, али кад је постепено поправио начин живота, успео се високо, низом славних поступака. 3. После многих јуначких и сјајних дела, победио је Александровог наследника Селеука Никатора — коме је велики број победа дао такво име — и протеравши македонске трупе, живео је мирно, као владар и благ судија својих поданика. 4. Најзад, пошто је све суседе силом или страхом или праведним захтевима покорио, и пошто је испунио Персију утврђеним градовима, таборима и кулама и постигао да је се плаше сви околни народи, којих се она раније бојала, сам је, у средњем животном добу, умро мирном смрћу. И највиши слојеви и прост народ надметали су се изричући заједнички захтев по којем је он, њиховим обредима, први од свих био постављен међу звезде. 5. Отуда све до данас, преко мере охоли краљеви овог народа, дозвољавају да се зову браћом Сунца и Месеца. И као што наши императори воле и прижељкују назив „Август", тако је парћанским краљевима, раније безначајним и непознатим, срећним ауспицијама Арсака, порасло досто-

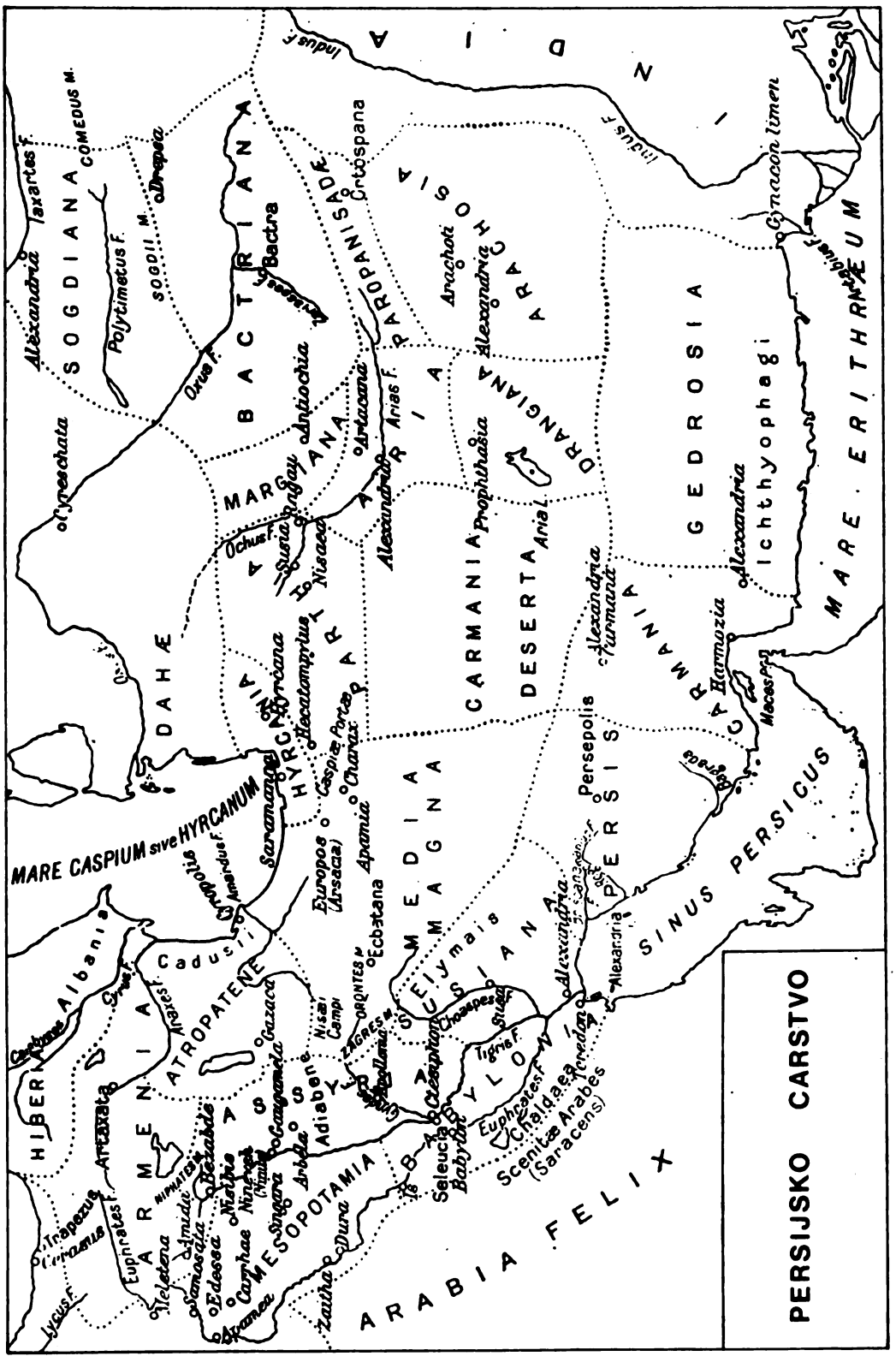
INDIA
SOGDIANA
BACTRIANA
MARGIANA
PARTHIA
ARIA
DAHÆ
HYRCANIA
CARMANIA DESERTA
GEDROSIA
MEDIA
SUSIANA
PERSIS
ELYMAIS
ATROPATENE
ARMENIA
MESOPOTAMIA
BABYLONIA
ASSYRIA
ARABIA FELIX
MARE CASPIUM sive HYRCANUM
MARE ERITHRÆUM
SINUS PERSICUS
Alexandria Xaxartes f.
Polytimetus f.
Oxus f.
Bactra
Antiochia
Indus f.
Ochus f.
Susa
Nisaea
Alexandria
Arachoti
Alexandria
Prophthasia
Arsacana
Alexandria
Arsacana
Ortospana
Gnacon limen
Alexandria
Ichthyophagi
Alexandria Hermandi
Persepolis
Alexandria
Harmozia
Macasperi
Caspiae Portae
Charax
Hecatompylus
Europos (Arsacia)
Apamia
Ecbatana
Caspiae Portae
Saramagae
Amardus f.
Cyrus f.
Araxes f.
Cadusii
Albania
Iberia
Cyrus f.
Artaxata
Euphrates f.
Trapezus
Lycus f.
Meletena
Edessa
Nisibis
Carrhae
Zeugma
Dura
Arbela
Adiabene
Gazaca
Nisibis
Campi
Orontes m.
Zagros m.
Choaspes
Susa
Tigris f.
Seleucia
Babylon
Ctesiphon
Euphrates f.
Chaldaea
Scenitæ Arabes (Saracens)
Alexandria
Alexandria
Persicus f.
PERSIJSKO CARSTVO

јанство до највиших граница. 6. Због тога њега обожавају и поштују као божанство, а те почасти се протежу дотле да се и у наше време, при преузимању краљевске власти, нико не претпоставља Арсаковићу, ако се такав игде налази. Такође и у каквој било грађанској борби, које се код њих непрестано догађају, свако се као светогрђа чува да не повреди Арсаковића, било да је он наоружан, или је приватан грађанин. 7. А довољно је познато да је овај народ, победивши силом многа друга племена, проширио своју власт све до Пропонтиде и Тракије, али је због охолости вођа, који су са високим тежњама обесно надирали преко великих пространстава, био ослабљен огромним губицима. Први пут се то десило кад је Кир прешао Босфорски мореуз са невероватно бројном војском, али га је поразила до ногу скитска краљица Томирида, жестока осветница својих синова. 8. Потом кад су Дарије, и доцније Ксеркс, напали Грчку променивши природне услове[2]; тад су изгубили скоро целу војску, и на копну и на мору, те су и сами једва успели да се врате. Изоставићемо захтеве Александра и његов тестамент, којим се права целог народа преносе на једног наследника. 9. После ових догађаја и после дугог временског периода у ком је, након владавине конзула држава подведена под управу царева, ова племена су се борила с нама, катkад с нерешеним исходом, каткад побеђена, но понекад су одлазили и као победници.

10. А сада ћу, колико је то разложно, укратко и сажето описати положај и особине земље. Ове области су расуте на великом простору и у дужину и у ширину и пружају се око Персијског мора које са свих страна има пуно острва и насеља. Кажу да је улаз у ово море тако узан, да се са Карманијског рта Хармозонта без тешкоће може видети други, кога мештани зову Мацес, а који се налази на супротној страни. 11. Кад се прође тај теснац и кад се отвори довољна ширина, плови се лако све до града Тередона, где се, после многих губитака воде, Еуфрат улива у море. Цео залив, дуж обала, има двадесет хиљада стадија и као да је длетом заобљен; обале су пуне градова и села, а густ је и поморски саобраћај. 12. Кад се, дакле, прође горепоменути теснац, долази се до Карманијског залива, окренутог истоку. Затим се, на великој удаљености одавде, отвара јужни залив по имену Кантик, а близу њему је други, који зову Халит, а окренут је Западу. Даље, пошто се прођу многобројна острва, од којих је само мали број познат, ови заливи се уливају у Индијски океан, што први од свих прима топлоту сунца кад се роди, а и сам је превише топао. 13. И као што многи географи описују, таквог је облика цела поменута област. На северу, све до Каспијских врата, граничи се с Карусијцима и са многим скитским племенима и са Аримаспима, дивљим, једнооким људима. На западу, долази до Јерменије и до планине Нифата, до азијских Албана, до Црвеног мора и Сценитских Арабљана, касније названих Сарацени. Јужно, гледа на Месопотамију. Према истоку, простире се до реке Ганга, који се, пресецајући индијску земљу, улива у Јужно море.

14. А у целој Персији, највеће провинције, којим управљају витаксе (команданти коњице), краљеви и сатрапи — набројати и многобројне мање тешко је и сувишно — су ове: Асирија, Сузијана, Медија, Персија, Партија, Карманија већа, Хирканија, Маргијана, Бактријана, Согдијана, Саке, Скитија испод Имауса[3] и изнад исте планине, Серика, Арија, Паропанисаде, Дрангијана, Арахозија и Гедрозија.

15. Нама је од свих најближа Асирија, чувена по свом бројном становништву и по пространству, као и по разноврсним плодовима. Она је некад обухватала широке области и богате народе; онда су сви дошли под једно име и сад се цела земља зове Асирија. Ту се, осим обиља бобица и обичног воћа, појављује и битумен, близу језера по имену Сосингит. У његовом кориту губи се Тигар, који затим, течући под земљом и прешавши велику раздаљину, поново излази на површину. 16. Овде се ствара и нафта, лепљива као смола и сама слична битумену. Ако на њу стане птица, макар и за тренутак, онемогућен јој је лет, тоне у дубину и пропада. А кад ова врста течности почне да гори, никакав други изум за гашење неће пронаћи људски ум, осим песка. 17. У овим крајевима такође се виде отвори у земљи, из којих се диже смртоносна пара, и која год животиња се нађе близу, страда од страшног смрада. Кад би[4] се овај кужни дим, који настаје у дубини као неког бунара, раширио кад изађе из отвора, пре него што оде увис, начинио би, својим неподношљивим мирисом, од околних крајева праву пустињу. 18. Отвор сличан овом виђео се раније, како неки тврде, код Хијерапоља у Фригији. Из њега се дизао исто тако штетан дим, који је дуготрајним задахом уништавао све што му приђе близу, осим евнуха. А зашто се тако дешавало, оставља се природним наукама да објасне. 19. Такође се код храма Јупитера Азбамејског у Кападокији — где се прича да је рођен, близу града Тијане, онај славни философ Аполоније — види извор како тече из баре, која надоће

због обиља воде, али сама себе упија, тако да се никад не прелије преко обала.

20. Унутар ове области је Адијабена, у ранијим временима звана Асирија, која је дугом употребом прешла на ово име зато што се налази између пловних река Оне и Тигра, па јој се никад није могло прићи плићаком. Ми Грци, наиме, прећи кажемо διαβαίνειν; стари су то бар овако објашњавали. 21. А ја кажем да у овим земљама постоје две реке са непресушним током, Дијабант и Адијабант, које смо и сами прешли, преко повезаних сплавова. По њима је, како разумем, названа Адијабена, као што је, према Хомеру, Египат назван по великим рекама, и Индија, и Еуфратензис, раније Комагена, а исто тако и Хиберија по Хиберу (садашња Хиспанија) и провинција Бетика по значајној реци Бети. 22. У овој Адијабени је град Нин, који је некад имао власт над Персијом, а носи име Нина, некад врло моћног краља. Семирамидиног мужа. Ту су и Екбатана, Арбела и Гаугамела, где је Александар, после различитих битака, у жестоком сукобу уништио Дарија.

23. У целој Асирији налазе се многи градови. Међу њима се истиче Апамија, раније називана Месена, па Тередон, Аполонија и Вологесија, и многи слични њима. Али најсјајнији су и далеко најпознатији само ова три: Бабилон, чије зидине је Семирамида битуменом саградила — док је тврђаву подигао још стари краљ Бел — и Ктесифон, којег је у стара времена основао Вардан, а касније је краљ Пакор, појачавши га зидинама и становништвом и давши му грчко име, начинио од њега алем-камен, Персије. Сем њих, ту је и Селеукија, велико дело Селеука Никатора. 24. Кад су њу опљачкале војсковође цара Вера (као што смо раније изнели), ишчупан је с постоља кип Аполона Комаја и пренет у Рим, где су га свештеници поставили у храм палатинског Аполона. Прича се и да су војници, пошто је отет кип и запаљен град, претражујући храм нашли узан отвор и расекли га, у нади да ће пронаћи неку драгоценост. Али из те светиње, којој је прилаз био забрањен и која је била затворена халдејским мађијама, излетела је првобитна куга, која је својом силом проузроковала неизлечиве болести у време истог Вера и Марка Антонија и од персијских граница чак до Рајне и Галија, све заразила болестима и уништавала смрћу.

25. Близу њих је земља Халдејаца, хранитељица старе филозофије, како кажу сами они[5], код којих је прва засјала права вештина прорицања. Кроз ове крајеве теку реке моћније од других, осим оних које смо раније навели — Марсес[6], Краљевска река и Еуфрат, највећи од свих. Он се дели на три рукавца, сва три пловна, тече око острваца и натапа, захваљујући сељачком труду, поља, спремајући их за плуг и за рађање плодова.

26. Са овим областима повезани су Сузијани, код којих нема много градова. Између осталих ипак се истиче Суза — често краљевско седиште, па Арсијана[7], Селе и Араха. Остали су мали и непознати. Међутим, многе реке теку кроз ова места, а међу њима се истичу Ороат, Харакс и Мозеј; они се преко уских, песковитих ртова, који одвајају Црвено од Каспијског мора, преливају у многобројне баре.

27. На лево се, до Хирканског мора пружа Медија. За њу читамо да је, пре владавине Кира старијег и пре персијског ширења, била краљица целе Азије. Победивши Асирце, она је правом јачега заузела највећи део њихових крајева и дала им нови назив, Агропатена. 28. Они су ратоборан и страшан народ, одмах иза Парћана, који су једини у стању да их победе; а станују у земљи која има облик квадрата. Становници ових земаља обухватају огромна пространства, над којим су надвијени највиши врхови, по имену Загрус, Оронт и Јасоније. 29. Они који живе на западној страни високе планине Коронâ, обилују житним пољима и виноградима, задовољни због плодности тла и због обиља бистрих извора и река. 30. Њихове зелене ливаде дају[8] племенити сој коња, званих Несеји. На њима, — како причају стари писци, и како смо сами видели — улазе у бој поглавари[9] возећи се врло разметљиво. 31. Тако је Медија пуна градова[10] и села зиданих као градови, а и мноштвом становништва. Једноставно речено, то је најбогатије краљевско седиште. 32. У овим областима су и плодна поља Магâ, о чијим је странкама и занимањима — кад смо већ овамо дошли, умесно рећи неколико речи. Најславнији творац великих идеја, Платон, учи да је магија, под тајним називом хигистија, најчистији облик богослужења. Њеном познавању је, у прошлим вековима, много додао из тајних халдејских вештина Бактријанац Зороастер, а после њега мудри краљ Хистасп, Дарије отац. 33. Кад је он[11] смело продро у непознате области горње Индије, стигао је до неке пусте горе, чијег су се мира и тишине били домогли узвишени умови Браманаца. Из њиховог учења примио је — колико је могао схватити — рачунање кретања земље и звезда, као и саме сакралне ритуале. Од тог што је научио, нешто је пренео знању магâ, а они то, заједно са дисциплинама прорицања будућности, предају, сваки преко свог наследника, потоњим поколењима. 34. Од онда, током многих векова, све

до данас, многобројни чланови једне исте породице посвећују се служби богова. Причају (ако се може веровати) да код себе, на вечном огњишту чувају ватру која је пала с неба и чији је мали пламен, као добар предзнак, некад био ношен пред азијским владарима. 35. Број магâ је у давнини био мали и персијске власти су обично користиле њихову помоћ у вршењу богослужења. А био је грех прићи жртвеницима или дотаћи жртву пре него што је маг, уз уводне молитве, извршио претходну либацију. Али, број магâ се постепено повећао, постали су снажан род коме су дали и своје име. Станују по кућама незаштићени зидовима, дозвољено им је да се служе својим законима, а због поштовања саме религије, држе их у великој части. 36. Из ове лозе мага, како наводе старе књиге, седморица се, после Камбизове смрти попела на персијски престо, али их је потиснула струја Дарија, који је задобио краљевску власт захваљујући рзању коња.

37. У овом крају се прави медско уље. Ако се њиме намаже стрела и лагано одапне са олабављеног лука (јер се брзим одапињањем оно скине), лагано гори тамо где се забије. А кад неко покуша да скине уље водом, подстиче врућину гору од ватре; не може се угушити никако друкчије, већ набацивањем песка. 38. Уље се спрема на овај начин. Људи томе вични припреме обично уље с неком травом и оставе га да одлежи и надоће, док не повуче отров из те материје. Код Персијанаца постоји нека друга врста слична врло масном уљу, које зову својим изразом „нафта".

39. У овој земљи расути су многи градови, а од свих њих истичу се Зомбис, Патигран и Газака. По својој моћи и величини зидова значајни су Хераклија, Арсакија, Еуроп, Кирополь и Екбатана, а налазе се под планином Јасониј у земљи Сиромеђана. 40. Многе реке теку овим крајевима, а највеће од њих су Хоасп, Гинд, Амард, Харинда, Камбиз и Кир. Овој великој и лепој реци дао је име — одбацивши претходно — Кир старији, онај омиљени краљ, када је журио да заузме скитско краљевство, јер је и река снажна (као што се причало и за њега) и јер, као и он, крчи снажним налетом себи пут и улива се у Каспијско море.

41. Иза њих, простирући се јужним областима, лежи уз морску обалу стара Персија, богата ситним плодовима и урминим палмама и обиљем врло пријатних извора. Многе реке се њом уливају у горе поменути залив, а од њих су највеће Батродит, Рогоманиј, Брисоана и Баграда. 42. Градови у унутрашњости земље су већи — није јасно због чега на морској обали не граде ништа значајније — а међу њима је славни Персеполь и Ардеја, Хаброат и Трагонике. Овде се виде само три острва, Табијана, Фара и Александрија.

43. Близу њих су Парћани, настањени северно, у пределима под снегом и мразом. Њихову земљу сече река Хоатрес, богатија водом од осталих. А ови градови су значајнији од других: Енунија, Мезија, Харкас, Апамија, Артакана и Хекатомпил. Од њега дуж Каспијског мора па до Мореуза, има хиљаду и четрдесет стадија.

44. Становници свих ових крајева су дивљи и ратоборни и толико им пријају окршаји и ратови, да се срећнијим од свих осталих сматра онај, ко погине у борби. А оне који напуштају живот природном смрћу, исмевају поругама, као слабиће и кукавице.

45. На њих се са источне и јужне стране надовезују срећни Арапи, названи тако јер су богати плодовима, стоком, урминим палмама и многим врло пријатним мирисима. Велики део њихове земље граничи се десно са Црвеним морем, а лево са Персијским морем; народ је научио да се користи предностима и једног и другог. 46. Ту су и многобројна пристаништа и мирне луке, честа насеља и краљевске палате, раскошне и превише украшене и врло здрави извори природно топле воде и велики број потока и река, затим здраво поднебље, тако да онај ко правилно процењује не би пронашао ништа што људима недостаје за потпуну срећу. 47. И мада има доста градова на копну и у приморју и бројних поља и долина, ипак се издвајају ови градови: Геаполь, Наскон и Бараба, а такође Нагара, Мефен, Тафра и Диоскурида. Постоје, међутим, бројна острва уз обале оба мора, но није потребно набрајати их. Значајније од осталих је ипак Тургана, на којој је, кажу, огроман Серапидов храм.

48. Иза граница овог народа, уздиже се Већа Карманија са високим врховима. Она се простире све до Индијског мора, богата је плодовима са земље и дрвећа, но мања је и много слабије позната од арапских земаља. Међутим, подједнако обилује рекама и исто тако је плодна због доброг тла. 49. Познатије од осталих су ове реке: Сагарej, Саган и Хидријак. Има и градова, додуше малобројних, али одлично снабдевених и животним намирницама и робом за уживање. Међу њима се истиче Кармана, мајка свију, па Портоспана, Александрија и Хермуполь.

50. Кад се крене даље у унутрашњост, наилазе Хиркани, које запљускује истоимено море. Код њих мршава земља не прима семе. па се стога мање баве земљорадњом, већ живе

од дивљачи разних врста које имају у изобиљу. Ту се могу видети на хиљаде тигрова и друге дивље звери, о чијем сам начину хватања, колико се сећам, већ причао. 51. Али, становници ипак не занемарују плуг, већ сеју по неким деловима, где је земља масна, а има и растиња на местима погодним за то; многи се издржавају и поморском трговином. 52. Овде су две врло познате реке, по имену Оксус и Максера, које понекад, натерани главу, препливају тигрови и неочекивано наносе штете оближњим местима. Осим мањих, Хиркани имају и неке јаке градове, два приморска, Соканду и Сараману и друге у унутрашњости, Азмирну и Сале, и, чувенији од ових, Хиркану.

53. Кажу да наспрам овог народа, према северу, живи побожно племе Абија, навикнуто да презире све пролазно. На њих, како Хомер песнички каже, милостиво гледа Јупитер са брда Иде.

54. Следећу област, после Хиркана, задобили су Маргијани, скоро сви окружени одасвуд високим брдима и тако одвојени од мора. И мада је овде, због недостатка воде, највећим делом пустиња, ипак имају неке градове; од осталих су познатији Јаусонија, Антиохија и Нигеја.

55. Најближе крајеве овим држе Бактријци, народ некад ратоборан и моћан, увек у непријатељству с Персијанцима. Раније су све околне народе подвели под своју власт и под своје име, а у стара времена њима су владали краљеви којих се плашио чак и Арсак. 56. Већи део ове земље, као Маргијана, удаљен је од обале, али је тло плодно, а стока која тамо живи по пољима и планинама, дебела је, великих и снажних удова. Такве су на пример камиле, које је оданде довео Митридат, а које су Римљани први пут видели при опсади Кизика. 57. Више племена покорава се овим Бактријцима, међу којима се истичу Тохари, а земљу, попут Италије, натапају бројне реке. Од њих се најпре здружују Артамис и Зариасп, а исто тако Охус и Оргоман, који сједињени повећавају својим водама огроман ток Окса. 58. Има и овде градова, које секу разне реке, а као бољи истичу се Хатрахарта, Аликодра, Астатија, Менапила и сама Бактра, по којој су и краљевство и цео народ добили име.

59. Даље живе Согдијани[12], у подножју планина које зову Согдији. Између њих теку две пловне реке, Араксат и Димас, који јуреће преко долина и брда силазе у равницу и граде језеро по имену Оксија, пространо и у дужину и у ширину. Овде су између осталих градова чувени Александрија, Киресхата и главни град Дрепса.

60. На ове се наставља дивљи народ Сака, који станује на тврдој земљи богатој само стоком, па зато и ненасељеној градовима. Над њом се дижу планине Асканимија и Комед, поред чијег подножја и поред села званог Литинос Пиргос („камена кула") се пружа врло дуг пут; идући њим, трговци понекад стижу све до Сера.

61. Око падина и подножја планина, званих Имави и Апурији, су разни Скити, суседи азијским Сарматима унутар персијске земље, а допиру до крајњих области Алана. Они живе некако одвојени, расту у самоћи, расути су на великом простору и навикли на једноставну и сиромашну храну.

62. Ове области настањују и друга различита племена, која — журећи другде — сматрам сувишним да набрајам. Ипак треба знати то, да међу овим народима, неприступачним због непроходне земље, живе људи благе нарави и побожни, као што су Јаксарте и Галактофаги, које спомиње песник Хомер у овом стиху:

„Галактофага и Абија, најправеднијих људи"

63. Међу збиља бројним рекама, које у овим крајевима природа или спаја са већим, или их самим током води у море, славне су Римус, Јаксарт и Даик. Но, имају само три града, колико је познато, Аспаботу, Хаурију и Сагу.

64. Преко ових земаља обе Скитије, према истоку, врхови високих брда[13] у облику круга обухватају Сере, познате због простране и богате земље. Они се на западу наслањају на Ските, а према северу и истоку надовезују се на снежну пустињу; према југу допиру све до Индије и Ганга. А тамошње планине зову се Аниба, Назавициум[14], Азмира, Емодон и Опурокора. 65. Кроз ону равницу, одсечену одасвуд стрмим обронцима и кроз земљу која се широко простире, теку лагано две чувене реке, Оихарт и Баутис. А различита је природа појединих одсека: овде је широк и раван, а онде силази у благом паду; због тога је земља пребогата и житом и стоком и воћем. 66. У овој ретко плодној земљи живе разни народи, од којих су Антропофаги, Аниби, Сизиги и Харди изложени северцу и мразу. Излазак сунца гледају Рабане и Азмире и, најславнији од свих, Еседони, на које се са запада надовезују Атагоре и Аспакаре. Према југу су, на падинама стрмих планина, Бете, чувени по градовима којих додуше нема много, али су велики и богати: највећи од њих, Азмира, Еседон, Аспарата и Сера су врло лепи и познати. 67. Сами Сери живе мирно, кло-

нећи се оружја и битака. Као тихи и благи људи, воле мир, па не сметају ником од суседа. Код њих је поднебље пријатно и здраво, ваздух је чист и угодно дувају благи ветрови. Са свих страна су светлуцаве шуме, а плодове са тог дрвећа, прскајући их водом, омекшавају у неку врсту руна, па извлачећи из те вуне, помешане с течношћу, врло танке нити и плетући их у ткиво праве свилу, коју је раније користило племство, а сада је, без икакве разлике, набављају и најнижи слојеви. 68. Сери су поштенији од других, воле миран живот и избегавају дружење са осталим људима. Када странци, ради куповине свилених нити или чега другог, пређу реку, Сери никако не одређују цену изложене робе речима, већ само очима и тако су уздржљиви да продају своје производе на свом тлу, ништа не купујући иностранo.

69. Иза Сера живе Аријани, изложени нападима северца, кроз чију земљу протиче река по имену Аријас, довољно велика да носи лађе; она гради велико језеро названо истим именом. Ова Арија има и пуно градова, међу којима су чувени Витакса, Сармантина, Сотира, Низибис и Александрија, одакле до Каспијског мора има хиљаду петсто стадија пловидбе.

70. Одмах уз ову земљу су Паропанисаде, окренути Индима на истоку, а Кавказу на западу. Они живе на падинама планина куда тече, већа од осталих, река Гордомарис, која извире у Бактријани. Имају такође и неке градове, од којих су славнији Агзака, Наулибус и Ортоспана, одакле пловидба, све до граница Медије, близу Каспијских врата, износи две хиљаде и двеста стадија.

71. На претходне се, повезани брежуљцима, настављају Дрангијани. Њих запљускује река Арабиј[15], названа тако стога што онамо извире, а између осталих истичу се два града, Профтазија и Аријаспе, као богати и славни.

72. Затим се, насупрот њима, види Арахозија, окренута на десно ка Индима. Ту извире река која је обилно натапа водом, иначе много мања од Инда, највеће реке, по којем је и земља добила име. Та река прави и језеро, названо *Арахотов извор*. Овдашњи градови су, сем других, обичних, Александрија, Арбака и Хоаспа.

73. А у најдаљем крају Персије лежи Гедрозија, која на десно стиже до Инда, а сем мањих река плодна је захваљујући Артабију. Ту се спуштају Арбитанске планине, у чијем подножју извиру друге реке, које се уливају у Инд, губећи своја имена због величине његовог тока. И овде има чувених градова, осим острва, али су Ратира и Ginaikon limen („Женска лука") чувенији од осталих.

74. Но да се не бисмо, описујући детаљно најудаљеније крајеве персијског приморја, сувише удаљили од главног излагања, биће довољно да кажемо ово. Море које се пружа северно од Каспијских планина све до поменутог теснаца, има девет хиљада стадија, а јужно, од ушћа реке Нила до почетка Карманије, четрнаест хиљада стадија.

75. У овим многобројним народима разних језика, различити су како људи, тако и земља. Али, да опишемо уопштено њихов изглед и обичаје: скоро сви су витки, црнпурасти или бледе, оловне боје, мрких, љутих очију као у јарца, обрва полукружно заобљених и спојених, пристале браде и дуге, чупаве косе. Сви без разлике су, чак и на гозби и празницима, опасани мачевима. Тукидид веродостојно бележи да су Атињани први одбацили овај стари грчки обичај.

76. Већином се слободно препуштају љубави, тешко се задовољавају и великим бројем наложница, али не знају за изопачену љубав према дечацима. Зависно од иметка свако склапа више или мање бракова; с тога се код њих, због различитих љубавних веза, осећања расипају и губе. Међутим, богате и раскошне гозбе и жеђ за прекомерним пићем избегавају као кугу. 77. Код њих — сем за краљев сто — није одређен час обедовања, већ је стомак свакоме као часовник; на његову опомену једу шта нађу и нико, кад се засити, не узима прекомерну храну. 78. Необично су скромни и опрезни, тако да понекад идући кроз непријатељске баште или винограде, нити желе нешто нити додирују, из страха од отрова и врацбина. 79. Осим тога, тешко се може видети Персијанац како стојећи мокри или како се уклања ради природних потреба; тако брижљиво избегавају и ове и друге зазорне ствари. 80. Али, толико су распуштени и млитави и лутају около гегајући се, да би се могло помислити да су слаби као жене. Међутим су они врло оштри борци, опасни у борби из далека, мада су више спретни него храбри. Много празнослове, говоре махнито и жестоко, хвалисави су, строги и непријатни, прете и у добру и у злу; лукави су, охоли и окрутни, присвајају себи право над животом и смрћу робова и обичних плебејаца. Деру кожу са живих људи, у деловима или читаву. Послузи која им помаже или служи око стола није дозвољено ни да штогод каже нити да пљуне; зато кад се простру коже, свима им завежу уста. 81. Веома се плаше закона, од којих се строгошћу истичу они против незахвалника и дезертера и други врло гнусни, по

којима због кривице једног страдају и сви рођаци. 82. За вршење судијске дужности одређују се искусни и разборити људи, којима су мало потребни туђи савети. Стога они исмевају наш обичај да понекад стављамо речите људе, упућене у јавно право, иза леђа неких судија. Али да се један судија присиљава да седне на кожу другог, кажњеног смрћу због неправде, или је измишљено у старини, или је то некадашњи обичај који је престао.

83. Бавећи се ратним вештинама, сталним војним вежбањима и маневрима, што смо више пута описивали, задају страх и великим војскама. Уздају се посебно у вредиост коњице, у којој сви људи високог рода врло напорно вежбају. Пешаци су опремљени као мурмилони[16], а врше службу коњушара. Ово мноштво их увек следи као да се налази у сталном ропству, а никад не прима као помоћ ни новац ни поклон. Овај народ, тако одважан и обучен у ратним вештинама, покорио би још многа племена, осим оних које је већ потпуно подвео под своју власт, да није стално раздиран и спољним и грађанским ратовима.

84. Већина од њих се тако покрива одећом, сјајном и различитих боја да, осим што остављају прорезе напред и са стране, па је тако покреће ветар, ништа се, од главе до пете, не може видети откривено. После победе над Лидијом и Крезом, научили су да носе златне наруквице и огрлице, геме и посебно бисере, којих имају у изобиљу.

85. Преостаје да се укратко објасни настанак овог камена. Код Индијаца и Персијанаца налазе се бисери у великим, белим морским шкољкама; они се зачињу у одређено доба године, мешавином росе. Шкољке, наиме, желећи, као неки љубавни чин, хватају, честим отварањем, влагу коју прска месец. Остајући тако трудне, носе по два или по три бисера, или уније, зване тако што шкољке, кад се отворе, дају понекад само један, али већи бисер. 86. А доказ да су ваздушног порекла, пре него да постају од морских материја и да се њима хране, је тај, што кад падну јутарње капи росе, чине их сјајним и округлим, док их вечерње, насупрот, чине неправилним, црвенкастим и, понекад, замрљаним. Зависно од квалитета упијеног, постаје, под разним условима, врло мали или велики бисер. Врло често, шкољке се затварају из страха од грома и остају празне или рађају слабе и оштећене бисере или их, пак, губе абортусом. 87. Лов на шкољке је тежак и опасан; оне су врло скупе, због тог разлога, што избегавају посећене обале клонећи се, како неки нагађају, рибарских заседа, већ се крију по самотним хридима и склоништима морских паса. 88. А познато нам је да ова врста бисера, мада мање[17] вредности, успева и скупља се у заливима Британског мора.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] *Urbibus* Clark, *viribus* Rolfe.

[2] Seyfarth преводи *„als dann Darius und später Xerxes das andere Element benutzten"*, Rolfe слично нама.

[3] *Infra Imaum et* изостављено у Ватиканском рукопису, допунио је Gardthausen, што прихватају и новији издавачи.

[4] *Si in* додао Madvig, уп. Rolfe и Seyfarth.

[5] Тако разумем *ut memorant ipsi*, а не као пишчево позивање на прочитане изворе. У том другом смислу схвата га Dillemann, l. c. 142.

[6] Опште прихваћена је исправка *Maarsares* (за рукописно *Naarsares*), назив потврђен у клинастим натписима, уп. *RE* XVI (1935) 1440.

[7] Град са називом *Тареиана* забележен је још само код Птоломеја (6,3,5 и 8,21,6). Облик у нашем тексту тумачи се хаплографијом *t* у *ET TARIANA*, уп. Font. n. 174.

[8] *Dent* у Vat. исправља у *edunt Gardt.*, што Rolfe прихвата. Мишљења смо да се рукописни облик — можда у индикативу, *dant* — може задржати.

[9] Рукописно *viri summa* исправљено у *summates*, уп. Rolfe.

[10] *Civitatibus quibus* исправљено код Ролфа у *ditibus;* другу реч *quibus*, Novák брише, што нам се чини исправнијим.

[11] *Qui* = Зороастер, а не Хистасп, уп. Font n. 186.

[12] *Hinc Sogdiani agunt* је конјектура Валесијуса за несачуван почетак реченице.

[13] *... in orbis speciem consertae celsorum aggerum summitates ambiunt Seras* — Ролф претпоставља да Амијан овде можда алудира на Кинески зид, али остали научници то не сматрају вероватним (Hermann, *Seres, RE* II A, 1923, 1678 sqq, Font. n. 238.).

[14] Облик *Nazavicium* погрешан је, треба *Auzacium*, уп. Font. n. 239.

[15] *Cohaerentes Arabium nomine* у V. Иза прве речи Valesius уметне *quos flumen alluit*, што је прихваћено у савременим издањима.

[16] Израз за гладијаторе, наоружане на галски начин, са малим штитом, али без штитника за колена и руке.

[17] *Suppari*, V. *dispari* у доцнијим рукописима, што прихватају Rolfe и Seyfarth. Међутим, не видимо препреку да се задржи традиција старијег рукописа, у уобичајеном значењу „готово једнак", „не баш једнак".

Једина географска дигресија у три књиге посвећене историји персијског похода цара Јулијана и његовом трагичном завршетку, јесте дуги опис земаља Средњег истока, који обухвата чак и Сере. Међутим, из њега је искључена Индија, за коју немамо података

да ли је била обрађена другде, у некој од несачуваних књига. Екскурс, у складу с писчевом концепцијом, садржи и топос eidos Персијанаца и различита mirabilia. На крају поглавља налази се невелики природописни екскурс о настанку бисера. Писац на почетку напомиње да ће дигресија бити „брза", али истовремено и „мало дужа", јер жели да његов опис буде потпунији од оног у његових претходника.

Амијанов приказ персијских крајева занимљив је и доноси више вредних података, мада остају и неки погрешни или непроверени[1]. Као што знамо, антиохијски историчар је, као официр у Јулијановој пратњи, и сам прошао неким од ових земаља, те његово лично искуство можемо сматрати једним од извора за персијски екскурс. Сем тога, користио се и са више писаних извора. Иако већ обрађивано у науци[2], питање у којој мери су за ову дигресију коришћени поједини ранији писци није потпуно решено[3]. Док Гартхаузен[4] и овде препознаје Ератостеново дело и схему географије која је обухватала не само Римску империју, већ цео тада познати свет, Момзен[5] главни извор види у Птолемеју. Извесне корекције Момзеновог гледишта извршио је Дилеман, који налази да је наш историчар на више места користио дело Касија Диона.[6] Најзад, Брок озбиљним аргументима доводи у питање употребу Птолемејеве географије, али сам не утврђује друге употребљене изворе[7]. Најпотпунија објашњења реалија, уз поређење са одговарајућим подацима из античких извора и уз исцрпну модерну литературу, пружа коментар Ж. Фонтена[8]. На њега се ослањамо нарочито при идентификацији места и река, тако да сем спорних или за нас посебно важних, остале нећемо поново узимати у разматрање.

Након увода, дигресија се наставља „археологијом" (2—9), али не временом Ахеменида, већ романсираним описом ступања на престо Арсака I, човека ниског порекла, доброг и благог владара, чији и наследници уживају велики углед код својих поданика. Оснивача династије Арсакида спомињу и ранији писци[9] и у науци се признаје његова историчност[10]. Амијан бележи и стални атрибут партских владара — брат Сунца и Месеца — који је важио, изгледа, још и у његово време[11]. Наизменична употреба етника Парти и Персијанци за исти народ није усамљена у римских писаца, те јој не придајемо посебан значај. Међутим, оно што изненађује на први поглед, јесте да се о Арсакидима говори као да још увек владају Персијом, док се династија Сасанида, која их је сменила још у првој половини трећег века, уопште не спомиње. Неки научници то тумаче писчевим незнањем[12]; но ствар се свакако може тумачити и другчије. Фонтен[13] указује да су се Сасаниди, да би приказали у лепшем светлу своју узурпацију, издавали за Арсакиде, мада сам примећује да нема доказа да је нова династија носила у титули и име оснивача Арсака. Брок[14] скреће пажњу на другу појединост: пошто се практично није правила разлика између Парћана и Персијанаца, а први Сасанид је — каже предање — био жењен арсакидском принцезом, то за Римљане ова смена династије није била очевидна. Иако су и оваква тумачења прихватљива, не треба губити из вида могућу писчеву пристрасност у третирању материје. Прећуткивање Ахеменида — ако се не рачунају у једној реченици споменути ратни неуспеси Кира[15], Дарија и Ксеркса — као и Сасанида, који изводе лажни родослов од Ахеменида, не мора бити случајно. Арсакиди су, наиме, били познати као филхелени[16], па је могуће у тој чињеници тражити разлог дугог и похвалног слова од стране једног Грка с Оријента у част њиховог родоначелника. Након тога, спомиње се и тестамент Александра Великог, којим се одређује један наследник Царства, при чему се свакако мисли на Селеука Никатора. Одакле Амијану овај податак није познато, јер се такав тестамент не налази ни код једног Александровог историчара. Може бити да потиче из усменог предања. Реченицом о променљивом исходу борби између персијских племена и Римљана, завршава се историјски одељак екскурса.

Следи углавном тачан географски опис Персијског залива и земаља; писац се (пгф. 13) сам позива на „многе географе". Заиста, овај одељак одговара Страбоновом опису, па тиме и Ератостеновом, по коме је и Страбон радио[17]. Амијан је мало и проширио податке свог извора, напоменама о густом саобраћају, насељености, многобројним острвцима[18]. Међутим, као и у неким другим екскурсима, Амијан прави грешке у одређивању страна света: Месопотамија је стављена јужно, а Црвено море и Сарацени западно од Персије, уместо обрнуто[19]. Саме провинције побројане су редом[20], осим што се Арија налази западно, а не источно од Серике. Титула „витакса" потврђена на неким, не тако бројним натписима, тачно је и забележена; објашњење термином magister equitum само је приближно, јер нема правог римског еквивалента за ово високо звање код Персијанаца.[21]

Врло опширан приказ посвећен је Асирији (пгф. 15—24) позорници догађаја у овој и у наредној књизи. Сем тога, зна се да је писац

једино њоме прошао од описаних провинција. Ипак, у њему нема много појединости из личног виђења, — околност која не изненађује јер видимо да је пишчев поступак такав и у другим екскурсима. У очи најпре пада да Амијан уопште не спомиње Бабилон, рачунајући и њега у Асирију. Птолемеј — претпостављени извор за ову дигресију, јасно дели ове две области (V 20 и VI 1)[22]. A. Maricq сматра да је Амијан покушао да осавремени свога претходника[23]- a Dillemann (l. c.) да је користио старе писане изворе. Чини нам се најтачнијим Броково објашњење, да је у четвртом веку Асирија заиста укључивала у себе тако велику површину — уз стари Бабилон још и део Месопотамије, те да према томе Амијанова слика одговара стварности[24].

Не дајући прецизније географске податке о Асирији пре набрајања главних градова, писац, мимо обичаја, најпре износи читаоцу mirabilia ове земље (15—19; Дилеманова анализа овог одсека може се прихватити. Постоје, међутим, извесне тешкоће око идентификације језера, забележеног овде као ΣΩΣΙΓ(Γ)ΙΤΙΣ. Дилеман[25] сматра да то једино може бити ΘΩΣΠΙΤΙΣ — деформације до којих је дошло у писању заиста су палеографски лако објашњиве. Али, ово језеро не може се никако локализовати у Асирију, и у њеном најшире схваћеном простору[26]. Примедба о начину гашења нафте сасвим се подудара са Страбоновом, но ипак не мора значити да је од њега и преузета, већ је лако могла потицати из пишчевих обавештења са терена[27]. Уверљиво је поређење између Амијановог описа отвора са земним гасом и одговарајућег, скоро дословно истог описа Касија Диона, кога је овде очевидно користио[28]. Истим извором објашњава се и помен сличне појаве у Фригији, која, јасно не спада у персијске области. И други природни феномен — бара која се никад не прелива преко својих обала — налази се код Тијане у Кападокији, те нема разлога наводити га овде; исто важи и за храм Јупитера Азбамејског[29].

За Адијабену (пгф. 20—22) писац зна да је *„temporibus priscis Assyria vocitata"*, географски је тачно лоцира, али је административно нејасно одређује са *„intra hunc circuitum Adiabena est"*[30]. Дилеман сматра да је ова формулација такође преузета из Касија Диона[31], али не сме се прећутати да се Адијабена као ново име за Асирију јавља још и код Плинија[32]. На другом месту у *Историји* (XXIII 3,1) Адијабена се сасвим јасно разликује од Асирије: *duae ducentes Persidem viae regiae, laeva per Adiabenam, dextra per Assyrios.* Извесне тешкоће постоје у покушајима идентификације река *Diabas* и *Adiabas.* Streck[33] је, читајући њихова имена као *Dialas* и *Adialas*, покушао да их изједначи с данашњим Дијала и Адаим. Његово гледиште оповргао је Дилеман,[34] који их идентификује с рекама Велики и Мали Заб, што нема препреке ни фонетске ни географске природе. Тешкоће друге врсте — односе се на наставак текста — постоје, и њих је свестан и сам француски научник. Амијан, наиме, каже за обе реке ... *quos ipsi transivimus*, а не постоји никаква могућност да је римска војска с Јулијаном прешла реке Заб. Стога Дилеман претпоставља да се та тврдња и не односи на Јулијана, већ да је наш писац преузео и овде текст Касија Диона, код кога би се *transivimus* односило на Трајана и његову војску. Незгода је што односни текст Касија Диона није сачуван, осим фрагментарно[35], те остаје само претпоставка да је садржао исказ као Амијанов. Посматрано с гледишта Амијановог стила, формулација типа *ipsi transivimus* је или *pluralis modestiae*, уобичајен у делу, или показује множину у коју писац рачуна и себе. Преписивање туђег текста с таквим неразумевањем или тако механички, чија би последица била пребацивање радње за око двеста педесет година у прошлост, није својствено антиохијском историчару. Можда је вероватније претпоставити његову немарност у навођењу географских података, било да се она односи на назив или локализовање. Таквих погрешака има у делу чак и за оне области за које знамо да их је писац лично видео[36].

Међу градовима Адијабене (пгф. 22) наведена је погрешно и Екбатана, што изненађује тим више јер је нешто доцније поменута на правом месту, у Месопотамији (пгф. 39). Група градова јужне Асирије налази се такође и код Плинија[37] као и код Диона Касија[38], те ни овде не морамо тражити зависност искључиво од Птолемеја. Причу о Семирамидином грађењу Бабилона битуменом такође срећемо код више античких писаца[39], најпре бисмо, са Фонтеном видели њен узор у Трог-Јустину. Што се тиче Вардана и Пакора, само их наш историчар наводи као оснивача Ктесифона (пгф. 23), па се то у науци примало са великом дозом резерве[40]. Наиме, први од двојице владара у писаним изворима није поуздано потврђен[41], док се Пакор спомиње и другде, али ни у каквој вези са оснивањем или проширењем града[42]. Амијан нам не помаже ни у хронологији развоја овог града, који још Страбон назива „велико село"[43]. Али,, Фонтен[44] указује на извесне појединости које говоре у прилог веродостојности Амијановог текста. Прво, Пакор (без обзира што је тешко утвр-

дити да ли први или други) фигурира на партском новцу као оснивач Ктесифонта. Друго, према податку Тацита[45] партски принц Вардан бори се против тиранина Готарза, опседа Селеукију и касније бива изабран за краља; ова личност може се сматрати идентичним са Амијановим Варданом. Хонигман је сматрао да је прерано узети у обзир Пакора I као оснивача Ктесифона, а прекасно помишљати на Пакора II. Међутим, како Фонтен каже: *„Il n'est pas invraisemblable de penser que Pacorus II* (93—110 н.е.) *a pu mener à bien, à la fin du siècle, ce que Vardanes a déjà commencé en* 40".

За разлику од овог, посведочен нам је податак да је Л. Вер заузео и опљачкао Селеукију[46], али, поново, само у *Res gestae* читамо о преношењу кипа Аполона Комаја из Селеукије у Рим, у шта нема разлога сумњати. Умесна је Штрекова претпоставка да је овде вероватно реч о interpretatio graeca неког вавилонског божанства.[47] Амијан потом саопштава и причу о продирању римских војника у халдејску светињу, последица чега је била куга која се — како и у другом извору сазнајемо[48] — проширила од источних до западних граница римске државе. Као што се види, у овом одељку има неколико обавештења које дугујемо само Амијану, односно његовом — данас изгубљеном — извору.

На крају описа Асирије (пгф. 25) спомиње се Халдеја[49], зачетница „праве вештине прорицања" под чиме се јасно мисли на астрологију — као и три највеће реке, Марсес, Краљевска река и Еуфрат. Прве две су у ствари главни, тзв. краљевски канали, каквих је било бар три[50], не рачунајући мање, што изазива пометњу у називима већ и код Птолемеја[51]. Амијан ће нешто доцније споменути „краљевску реку" у оригиналном називу *Naarmalcha*, коју је и прешао са Јулијановом војском, но овде ни на који начин не показује да му је она позната[52]. Еуфрат се према ранијим римским писцима дели на два рукавца, а тек код Амијана на три[53] — реч је свакако о још једном каналу, који је касније могао бити прокопан.

Сузијани је посвећен један пасус (пгф. 26). Од градова које писац — без географског положаја земље наводи — два, *Тарсијана* и *Селе* налазе се још и код Птолемеја, али трећи, *Aracha*, није другде познат нити је идентификован[54]. Амијан, погрешно разумевши Птолемеја, бележи *Charax* као реку, док је то такође град[55].

Следи дуг опис Медије (27—39) коју писац непрецизно одређује „на лево", што не би било тачно ако је то у односу на Асирију; друга граница, Хирканско море, је добра. Амијан помиње да се користио писаним сведочанствима о историји ове земље, али је због краткоће његовог текста немогуће утврдити којима[56]. Иначе, природне одлике земље дате су спретно и тачно. Писани извор се помиње и у опису најпознатијег, несејског соја коња[57], који је наш историчар, како каже (nosque vidimus) и сам видео. Пажњу стручњака привукла је и реченица о утврђењима широм Медије. Одговарајуће место у других писаца немамо, осим донекле слично у Полибија[58], тако да остаје нејасно да ли је у питању усмено обавештење или неко изгубљено писано сведочанство[59].

Након тога следе две дигресије. Прва (32—36) о магима, моћној свештеничкој касти и о њеном оснивачу Зороастру[60], рађена је по ранијим писцима, али и по личном искуству и распитивању аутора[61]. Он показује и разумљиву скепсу према причи да маги чувају вечни пламен који је пао с неба. Међутим, нешто слично јесте постојало — пламен је настајао од плина који је спонтано избијао из земље а око њега је прављено светилиште; археолози су открили више таквих места.[62] Друга дигресија је о „међанском уљу" већ описаном у екскурсу о ратним справама (XXIII 4 14—15), о чему је писац такође могао чути на терену[63].

Сем познатих међанских река и градова[64], срећу се и два непосведочена другде: Зомбис и Патигран. Момзен је сматрао да су њихова имена настала погрешком[65], међутим су у новије време научници ипак успели да их идентификују[66]. За трећи град, Газаку, утврђено је да је био главно место Атропатене[67]. Тако се потврђује вредност података које дугујемо пишчевој аутопсији.

Опис старе Персије неочекивано је сажет (пгф. 41—42), поготово у односу на асирски и међански. Чине га, заправо, само најосновнији подаци о земљи, уз набрајање река и градова. Ардеа је једино идеитификована[68], док су Хаброатис и Трагонике остали непознати. У ствари, Ороатис смо већ срели у опису Сузијане, али као реку. Питање је да ли и назив *Habroatis* треба схватити као топоним или хидроним, изведен од претходног Ogoatis[69].

Сличан персијском је и приказ Партије (пгф. 43—44). Ипак треба напоменути да постоје тешкоће око идентификовања реке Хоатрес, познате само из *Res gestae*, мада се данас у науци ово сведочанство прихвата као веродостојно[70]. Етнографска цртица о ратоборности Парћана као и њихов однос према смрти, карактеристични су и за друге индо-

европске народе, а слично ћемо срести и у опису Алана[71].

Следи одељак посвећен „срећној" Арабији (пгф. 45—47)[72], иако она — исправно — није била укључена у списак персијских провинција. За овај опис постојали су неки писани извори — Страбон пре свега — али не треба искључити ни усмену традицију о овим крајевима, која је могла доћи до нашег писца. Спорно је да ли је и Птолемеј био овде један од узора[73]. Наиме, положај Арабије погрешно је дат у *Res gestae*, као да се Арапи са источне и јужне стране настављају на Парћане[74]. Код Птолемеја је, међутим, њен положај тачно забележен, што наводи Момзена да пребацује нашем историчару небрижљивост. Но брок има другачије, чини нам се исправно гледиште о овом проблему: (1) оваква погрешка у *Res gestae* показује да њихов писац није користио Птолемеја. (2) Аутор је морао имати неки мотив за уметање скице о Арабији на овом месту. Већ је примећена жеља писца да својим екскурсима обухвати и земље чије историје се не обрађују у *Res gestae*. Тако је и овде опис Арабије, о којој нема прецизну географску представу, надовезао на Персију, мада би се боље уклапао у опис провинција Блиског истока.

У пасусу посвећеном Карманији Већој, (пгф. 48—49) опаске о плодности тла имају доста сличности са Страбоновим[75]. Поред три позната града[76], Амијан бележи и Хермупољ, другде непосведочен[77].

За Хирканију (пгф. 50—52) је карактеристичан помен дивљих животиња, пре свега тигрова, али не знамо тачно одакле потиче детаљ о њиховом препливавању реке и наношењу штете усевима[78]. Сазнајемо и да је о начину ловљења ових звери било речи раније, у једној од изгубљених књига. Такође су занимљиве примедбе о различитој плодности земље, док о поморској трговини немамо вести у других писаца[79].

Амијан спомиње и Абије (пгф. 53) и нешто доцније Галактофаге (пгф. 63) — традиција о њима један је од „лутајућих етнографских мотива" —[80] цитирајући у оба случаја Хомера као извор. При томе треба истаћи да у првом случају уводи свој опис изразом „кажу", не додајући сам томе ништа и задржавајући — можда — једну дозу резерве према Хомеровом обавештењу[81].

Географске одлике Маргијане (пгф. 54) нису дате тачно, због погрешно схваћених Страбонових података[82], док опис Бактрије (55—58) такође има недостатака. Историјски преглед је врло уопштен и поједностављен, а подаци о рекама непрецизни[83]. Пишчева необавештеност нарочито се показује у тврдњи да су Бактријци покорили Тохаре, док је истина управо обрнута од тога.[84] Као особитост ове земље забележене су камиле, за које се напомиње да су их Римљани први пут видели тек у рату с Митридатом (74—73. г.). Овај детаљ — сумњиве тачности — потиче можда из Салустијевих *Историја*[85]. Побројани важнији градови Бактрије, налазе се и у Птолемеја, али се не могу сви тачно локализовати[86].

У Согдијани се, према Амијану, налази језеро Оксија, које се може идентификовати као Аралско језеро[87]. Оно је од античких писаца познато још само Страбону, одакле га је сигурно и преузео наш аутор[88].

Племе Саке (60) лоцирано је и описано према Птолемеју[89]. Треба подвући да се још код Херодота и неких каснијих писаца, на пример Солина, објашњава да је Саке персијско име за све Ските[90], што је нашем историчару, изгледа, непознато. Ороним Асканимија је погрешан облик за Аскатанка; „свилени пут" није пролазио баш између ове планине и Комеда[91], али је Литинос Пиргос заиста једна од станица на том путу, која се налазила на Памиру.

Набрајање племена — различитог порекла — која се простиру све до Хималаја (61—63) као и њихове реке и насеља, представљају такође избор из Птолемеја; кратке напомене о једноставности живота, или о њиховој праведности, у складу су са Страбоном[92].

Подаци о географском положају Серике, називи племена и градова (64—66) исто тако потичу, како се сматра, из Птолемејевог дела[93]. Не знамо, међутим, одакле су узете напомене о плодности тла (65).[94] Представа о Серима као питомим и мирољубивим људима постојала је уопште у антици[95]. Исто тако као и приче о далеким Серима, Римљане су занимали свила и њен начин израде. Наш историчар описује поступак извлачења свилене нити доста налик Солину, али је њихово знање о томе слабо[96], чему се, уосталом, не треба чудити. Амијан оцењује употребу свиле као сувишну раскош и негодује што чак и „најнижи слојеви" сада могу да набаве ову некад ретку тканину. Солин, међутим, замера мушкарцима што су прихватили од жена овај луксуз[97].

Након овог идеализованог виђења Сера, писац прелази на сажети опис преосталих области, које се граниче са Индијом: Арија, Паропанисада (уместо правилног Паропамисада), Дрангијана, Арахозија и Гедрозија, дајући о њима само најосновније податке. Већ је напоменуто да је положај Арије дат погрешно, „иза Сера" уместо испред њих. Фонтен налази и разлог ове грешке: у Птолемеја се

поглавље о Арији налази иза оног о Серики[98]. Како другог објашњења немамо, мора се признати да ова околност говори за небрижљиво коришћење Птолемеја од стране нашег историчара или њиховог посредника. Амијан не даје, није јасно због чега ни тачну раздаљину од (аријске) Александрије до Каспијског мора[99]. И у даљем опису ових Римљанима најмање познатих провинција има ситнијих погрешки, тако у називу и положају реке Годромарис[100], и Арабиус[101], док река Арахос није у вези са приписаним јој извором[102]. Сем тога, остаје питање убикације „Женске луке"[103]. Амијан претпоставља да се између Каспијског и Персијског мора налази доста узан рт, који помиње и раније, у пгф. 26, док су им димензије другачије од оних које срећемо у ранијих географа[104].

Посебну пажњу заслужује приказ изгледа и обичаја Персијанаца, јер је писац лично имао прилике да их упозна[105]. Неке појединости у понашању он критикује (пгф. 67. 80) не показујући никакву личну нетрпељивост, док нешто има и да похвали — умереност у јелу, уклањање ради „природних потреба"[106]. Намеће се поређење са Херодотовим виђењем Персијанаца: мањи број детаља је подударан, али су други сасвим супротни; тако Херодот говори о педерастији[107], док се у *Res gestae* тврди да је Персијанци не познају. У целини, описи су другачији један од другог по избору елемената и, разумљиво, по личној ноти аутора, тако да, у овом случају, не треба помишљати на зависност нашег писца од оца историје. Склоност ка „слободној љубави" (пгф. 76) је заједничко место античких писаца у карактерисању источњака; нешто слично било је већ речено и о Сарацинима[108]. Истицање строгости у кажњавању криваца у нескладу је са Херодотом; значи да потиче из другог извора, најпре је то пишчева лична оцена виђеног. Занимљива је и појединост о послузи којој се за време ручка везују уста (80). Фонтен[109] се двоуми да ли је порекло тог обичаја култно или је у питању само претерана строгост. Он се одлучује за друго тумачење, јер је контекст „профан". Нама се чине сигурним управо култни разлози оваквог обичаја. Магија је на Истоку уопште имала важну улогу у поступцима и понашању људи — Амијан тек што је поменуо опрезност Персијанаца при проласку кроз туђе имање, где ништа не дотиче из страха од врачбина. Праву аналогију имамо у обичају мага да себи везују уста да не би својим дахом испрљали жртву коју ће принети[110].

Пишчев лични став видимо и у осуди закона по којим за злочин одговарају и рођаци кривца; то чуђење је и разумљиво јер таквих закона није било у римској држави. С друге стране, похваљује избор исправних и способних људи за судије у сасанидском царству, а истовремено критикује судство код Римљана[111]. Познаје и Херодотову причу о судији који седи на столици пресвученој кожом његовог претходника, али према овом извештају показује извесну скепсу[112].

Слика Персијанаца коју смо добили жива је и пуна контраста. Источњак је истовремено „raffiné et cruel, exemplaire et immoral", како каже Фонтен[113]. Једино га не бисмо назвали и „barbare" јер и писац нигде у делу не даје Персијанцима ово, ипак, пејоративно име. Наш аутор их, као и Египћане, само сматра носиоцима једне друге културе, коју су Грци увек признавали.

Веома високо оцењени су и Персијанци као и њихова организација војске (80, 83). Амијан као официр имао је и интересовања и разумевања за војна питања. Сам каже да је то „више пута описивао", што се заправо односи на све књиге посвећене Јулијановом походу. Овде се укратко истиче вредност коњице док се за пешаке наводи да су били опремљени „као мурмилони", тј. гладијатори, са кацигом и штитом. Амијана изненађује и низак социјални положај пешака и околност што — за разлику од римских — не примају никакав новац ни поклоне од војсковођа. Ипак, недостају конкретни подаци, пре свега о броју персијских војника. Један подробан извештај о стању, опремљености и организацији персијске војске овде би био сасвим оправдан и потребан[114].

Завршетак дигресије је артифицијелан. Говори се о склоности Персијанаца ка луксузном одевању, златном накиту и бисерима[115], те се тим поводом прелази на кратак екскурс о настанку бисера. Како се види на више места у књизи, аутор има изразиту склоност ка разним природним занимљивостима. Бисер је свакако једна од тих mirabilia која антички човек није могао тачно објаснити, па је и опис његовог настанка овде далеко од стварног. На исти начин слика настанак бисера и Солин[116], на кога се вероватно и угледао наш аутор.

Тиме се персијска дигресија, без уобичајене формуле, завршава. У целини, може се рећи да се она налази на погодном месту у *Историји*. Садржајно, одступа од примењиване схеме у толико, што нема историјата потпадања под римску власт, јер Персија никад није улазила у састав римске империје. Борбе између двеју држава су укратко поменуте (пгф. 9), а походи римских императора рани-

јих епоха били су дати у књигама које нам нису сачуване.

Речено је да је у овој глави писац користио више разнородних дела својих грчких и римских претходника и — у мањој мери — своје лично виђење и искуство. Не бисмо ниједног писца издвојили овде као најважнијег. Амијанов поступак и овде је слободан избор и комбиновање различитих извора. Птолемеја је, како изгледа, користио индиректно. Коришћење Птолемеја не бисмо као Брок, порицали али преузимање Птолемејевих података није ни тако бројно како се раније сматрало. Природно је што подударности у географским називима код ова два писца постоје, као и што Птолемеј, у складу са врстом свог дела, даје много више географских података, а не и осталих, културно-историјских и етнографских, какве срећемо у *Res gestae*. Доста заједничких детаља ове врсте има са Страбоновим, знатно опширнијим приказом Персије, којим се Амијан такође користио. Сем тога, неке податке је преузео из Касија Диона, а неколицину природословних из Солинове збирке. Има индиција да је антиохијски историчар познавао и Аријанова дела и користио *Партску историју*, од које су до нас дошли само фрагменти.[117] Извори нису коришћени довољно брижљиво, а грешке се срећу нарочито у опису удаљенијих области, мање познатих и писцу и Римљанима.

Но, поред тога видели смо да постоји — додуше не велики — број појединости до којих је аутор дошао личним распитивањем и обавештавањем. Поред неколико географских назива[118], то се нарочито односи на необично живо сликање особина Персијанаца[119] у којем се поново види Амијанова изоштрена способност запажања. И у овом екскурсу пада у очи да писац набраја нека места без икаквих детаља о њима, иако их је лично видео, док их опширније приказује у главном тексту[120]. Тако има више и значајнијих географских података у опису Јулијановог похода, мада се и тамо види да аутор није увек имао јасну представу о положају неког места или реке куда је прошао. Амијан је уложио пуно труда да сакупи податке о далеким земљама Истока и његова казивања о њима садрже доста занимљивости за читаоца. Описи магâ и Сера дати су као романтичарска визија егзотичних народа и обичаја, док се монотоним чине делови у којима се само бележе најважнији градови и реке неких провинција (пгф. 69—73). Према свему томе, функција персијске дигресије није строго утилитарна; она има и композициони циљ, да пружи читаоцу предах пред драмом наредних двеју књига[121]. Поред тога, њену дискретну политичку боју уочио је G. Sabbah: богатство Персије добар је разлог за њено освајање од стране осиромашеног Рима.[122]

НАПОМЕНЕ

[1] Seyfarth, n. 72.

[2] Gardthausen, l. c. 516, 546; Mommsen, l. c. 403, 421; L. Dillemann, Syria 38 (1961) 87—158; M. F. A. Brok, *Mnemosyne* 28 (1975) 47—56.

[3] Како сматра и Seyfarth у свом најновијем, критичком издању Амијана, Praef. XVI n. 3: ... *quod imprimis in rebus geographicis de fontibus Am. Marc. nulla est claritas*, прихватајући Брокове закључке.

[4] L. c. 516; 546.

[5] L. c. 421, уп. 403.

[6] L. c. 140 sq.

[7] Нпр. (l. c. 54) упоредна табела географских назива код ова два као и код других античких писаца указује да подударности између нашега писца и Птолемеја нису тако недвосмислене и да постоје чак 42 назива која се не налазе другде сем у *Res gestae*. Сем тога, Амијаново премештање Арабије погрешка је која се не налази код Птолемеја и која, према томе, не мора говорити у прилог коришћења овог извора, уп. даље, стр. 70 sq.

[8] У Ammien Marcellin, *Histoires*, vol. IV, Paris 1977.

[9] Arr. *Parth. FGrHist* 156 F 30—32, Iust. 41,5 sq, Cass. Dio XL 14, 3; сви они говоре о Арсаку краће, једноставније и сувље, тако да ни за једног не можемо са сигурношћу тврдити да је овде послужио као извор. Fontaine, n. 133 ипак помишља, са резервом, на Јустина.

[10] О томе J. Wolsky, *Historia* 8 (1959) 222—237, који такође примећује да у то време још није била уобичајена у Персији апотеоза post mortem, већ тек под Арсаковим наследницима, уп. Fontaine 134.

[11] Судећи по писму Шапура Констанцију II, које је наведено у XVII 5,3. С тим се слаже и A. Christensen, *L'Iran sous les Sasanides*, Copenhague 1936, 232 sq. и у најновије време G. Widengren, *Iran, der grosse Gegner Roms*, *ANRW* II 9—1, 230—232.

[12] Као W. Hartke, *Röm. Kinderkaiser* 46 n. 1.

[13] L. c. n. 136.

[14] L. c. 50; мада Плиније, *N. H.* VI 41 прави разлику између ова два народа: *Persarum regna, quae nunc Parthorum intellegimus.*

[15] Кога је победила скитска краљица Томирида, по Амијану „жестока осветница својих синова". Код Херодота (I 204—215) наводи се само један њен син, Спаргапис, кога је Кир био на превару ухватио. Да ли се у *Res gestae* налази слободно проширена интерпретација Херодота, или је у питању нека друга легенда о скитској краљици, тешко је рећи. Сем ове разлике, Амијан погрешно и смешта догађај преко Босфора, на ушће Дунава. Могућ разлог томе јесте да је нашем писцу била позната етиолошка легенда по којој је Томирида оснивач и епоним Томâ (Iordan. *Get.* 11,61 sq., уп. Ziegler, *Tomyris*, *RE* VI A, 1937, 1703 sq.). О целом питању опширно и Фонтен, n. 137.

[16] Хеленски утицај нарочито је био продро у партску уметност; Арсакиди на новцу сами себе називају филхеленима; уп. Godar, *Umetnost Irana* 132—134.

[17] Strab. 16, 3,2 sq; део о Хармозону је готово дослован превод, уп. Фонтен, n. 143.

[18] Како примећује Фонтен n. 142.

[19] Да није у питању случајна омашка видимо по пгф. 45, где се локализовање понавља.

[20] Списак сатрапија одговара Птолемејевом (VI кн.), осим што је изостављена Carmania deserta и Arabia felix и што су Медија и Асирија замениле места (Font. n. 151). О резервама да је Птолемеј овде био Амијанов извор в. даље, стр. 70.

[21] Сматра се да је реч *vitaxa* јерменска и да је била позната још у партском периоду. Амијаново *„vitaxa"* је позногрчки изговор за βιτάξης што потврђује и Хесихијево βίσταξ· βασιλεύς παρὰ Πέρσαις. Титула је у доба Сасанида имала исто значење као и код Јерменаца („Markgraf"); у Амијановом тексту односила би се само на намесника граничне провинције, Асирије, док осталима управљају сатрапи и вазални краљеви (Lehmann-Haupt, *Satrap, RE* II A, 1921, 180). *Fontaine*, n. 150, износи новије гледиште, по коме ова титула означава вице-краља, заповедника персијске коњице.

[22] Неслагање Амијана са Птолемејом у овој тачки уочио је Honigmann Maricq RGD Sap. 62, уп. и Dillemann, *Ammien* 138 sq.

[23] RGD Sap. 62 sq. *„avec peu de bonheur"*.

[24] Brok, l. c. 51.

[25] L. c. 139 sq. Језеро Thospitis забележено је у Ptol. V, 1 и у Strab. XVI 1,21 XI 14,8 (као Thôpitis).

[26] Како примећује Фонтен, n. 153. Он истиче, сем тога, да ниједна од река које образују Тигар не истиче из тог језера, како је наш писац био обавештен.

[27] V. Strab. XIII 4,14, за кога Фонтен, n. 156, ипак држи да је овде утицао на нашег историчара.

[28] Dio LXVIII 27, уп. Dillemann, l. c. 140. Чини се да Момзен (l. c. 422) без правог разлога сматра да су подаци о нафти, битумену и земним гасовима неизвесног порекла.

[29] Извор Азбамејон и Зевсово светилиште спомиње још и Philostr. *Vita Apoll.* I, 6; о идентификацији уп. Rouge, *RE* II (1896) 1518. Фонтен, n. 157 напоминье да Амијан о овом феномену говори као о нечем виђеном; није искључено да је Амијан овуда и прошао, на путу ка Амиди.

[30] Адијабена је област у северној Месопотамији, између река Вел. и Мали Заб. У IV в. она је персијска провинција.

[31] Dio LXVIII 26, уп. Dillemann, 141.

[32] *N. H.* V 66 *Adiabene, Assyria ante dicta.*

[33] *Adiabas, RE* V (1903) 319 sq.

[34] У делу *Haute Mesopotamie et les pays adjacents*, Paris 1961, 306—308, уп. и l. c. 141. Фонтен, n. 160 прихвата Дилеманову идентификацију, али примећује, у n. 158 да облик *transivimus* указује на лично ауторово искуство, можда приликом мисије у Кордуени.

[35] LXVIII 26 inc. Дилеман се пита *„si le texte primitiv, connu d'Ammien ne portait pas: Et les Romains franchirent lex deux Zab sur des ponts de bateaux et conquirent l'Adiabene entière", ce qui aurait rendu par: In his terris amnes sunt duo perpetui, quos ipsi transivimus* etc. par transformation d'un renseignement historique en une notion de géographie.

[36] Такав случај имамо нешто касније у самој персијској дигресији, у случају „краљевског канала", XXIII 6, 25.

[37] *N. H.* VI 117—132; уп. *Apamia, Mesene cognominata* (Amm.) према *Apameam Mesenes oppidum* (Plin.); *Seleucia, ambitiosum opus Nicatoris Seleuci* (Amm.) према *Seleucia condita a Nicatore* (Plin.).

[38] XVIII 26. Dillemann, *Haute Mesopotamie* 307 налази да је по њему и рађен овај пасус, са чим се слаже и Фонтен, n. 164.

[39] По Баумстарку, *RE* II (1896) 2668 постоје хебрејска, вавилонска и грчка верзија легенде (в. Hdt. I 178—187). Ову последњу прихватили су римски писци, Јустин I (27 (од Тимагена), Strab. XVI 1,2, Cass. Dio LXVIII 27. Dillemann, 1. с. сматра да се Амијан овде угледао на Квинта Курција (V 1, 16 и 25), а Фонтен, n. 166 налази да му је овде узор био Јустин, са чим бисмо се радије сложили.

[40] Уп. Honigmann, *RE* Suppl. IV (1924) 1110 sq. *„Beide Angaben sind offenbar völlig unhistorisch"*, а K. Ziegler *Kl. Pauly* III, 370 сматра Амијанов текст за *„missverständlich"*.

[41] У Philostr. *Vita Apoll.* I 21 спомиње се бабилонски краљ по имену Вардан, али то није иста личност са оснивачем Ктесифонта. О податку из Тацитових Анала в. ниже, нап. 45.

[42] Plut. Crassus 33, Cass. Dio XL 28; Уп. Miller, *RE* XVIII (1942) 2437 sq. сумња да се Амијанов податак односи на исту ову личност.

[43] Strab. XVI, 1,16.

[44] Нап. 167.

[45] *Ann.* XI, 8; уп. и VI, 42, где се Ктесифон назива *„sedes imperii"*.

[46] Cass. Dio LXXI 3.

[47] Што прихвата и Font. нап. 169. То би могао бити бог Небо (Набу), према Strab. XVI 1,7, који каже да се у Борсипи код Бабилона поштовао Аполон, уп. Streck, *RE* II A (1921) 1165 sq.

[48] *Hist. Aug.* Verus 8,2: *Nata fertur pestilentia in Babylonia, ubi de templo Apollinis ex arcula aurea, quam miles forte inciderat, spiritus pestilens evasit, atque inde Parthos orbemque complesse.*

[49] Дилеман то тумачи анахроном употребом Птолемеја и Страбона (XVI, 1, 6), l. c. 142, као и Maricq, o. c. 63. Дилеман Амијанову реченицу *ut memorant ipsi* разуме тако да *ipsi* означава ненаведене писце коришћене овде као извор, што нам се не чини вероватним уп. нап. 5 уз текст.

[50] Уп. Dillemann, *Ammien* 153—158, који идентификује Ma(a)rs(ar)es и објашњава Амијаново локализовање Наармалхе, које неки сматрају погрешним (Weissbach. *RE* XVI, 1935, 1444 sqq, Maricq o. c. 116).

[51] 6, 2, 20; то место објашњава Фонтен, нап. 172.

[52] Уп. XXIV 2,7: *Naarmalcha, quod fluvius regum interpretatur.* О примерима где се са више појединости говори у главном току дела, него у екскурсу, како би се очекивало, биће речи у наредном поглављу.

[53] Тако два рукавца наводи Plin. *N. H.* V 89; у каснијем периоду било је и четири канала, како наводи Дилеман, l. c. 153.

[54] Ptol. 6, 3,5, уп. Фонтен, n. 174.

[55] Ptol. 6, 3, 2, уп. о тој грешци Фонтен n. 175.

[56] Уп. пгф. 27: *legimus.* Слика у целини не личи на Полибијеву (X 27) одакле су, можда, узете неке појединости уп. n. 57, n. 58. Атропатена,

северни део Медије, у нашем екскурсу погрешно забележено као Агропатена, носи тај назив тек од времена Александра Македонског. О њој в. Weissbach, *RE* II 1896 2149 sq.

[57] Уп. пгф. 30: ut antiqui scriptores docent. То се односи највероватније на Херодота (III 106; VII 40), Страбона (XI 13,7 и 24,9), али можда и на Полибија, X 27.

[58] X 27, 3: *perioikeitai de polesin Helēnisi*. Walbank, *Commentary*, сматра да су то војна насеља, а не градови (који су постали после Селеука I).

[59] Како сматра и Фонтен, нап. 181.

[60] О њему нпр. A. Christensen, o. c. 137 sqq.

[61] Пгф. 34: *ferunt*, уп. Момзен, l. c. 422. То се разумљиво, односи, на период у ком је писац живео, пре свега на завршетак 35 парагр. уп. Font. 191. За раније доба користио се и писаним изворима, свакако опет Херодотом и Страбоном, уп. Фонтен, нап. 182—188.

[62] Уп. Godar, o. c. 145—151. и Christensen, o. c. 137 sqq. Фонтен, нап. 189. цитира и текст о небеској ватри, сличан нашем, у Псеудо-Клементовим *Recognitiones*, 4, 27. као и литературу о питању магâ.

[63] Момзен, l. c. 422 ипак сматра да је то преузето од Солина 21, 4.

[64] Који су идентификовани, уп. нпр. Seyfarth n. 102.

[65] Преписивањем или премештањем приликом Амијановог коришћења Птолемеја, или касније, приликом преписивања *Res gestae*, l. c. 407 n. 4.

[66] Зомбис се заправо налази још и у Стефана Византинца. Herzfeld, o. c. 319 и Dillemann, *Haute Mesopotamie* 316 изједначују га са станицом *Исумбо* на *Tab. Peut.* Патигран се исправља у *Patigrabana* што је исто са другде посведоченим *Bazigrabana*. Уп. Фонтен n. 195.

[67] Топоним се налазио и у Аријановим *Parthica*, према Стефану Виз., и Strab. XI 13 3; Plin. *N. H.* VI 42 бележи га као Газа. О идентификацији Dillemann, *Haute Mesopotamie* 302.

[68] Уп. Фонтен, нап. 203, који је изједначује са Урдом, југозап. од Персепоља. Сва три места се јављају још само код Птолемеја, 6,4,4.

[69] Од облика *Ab Oroatide*, уп. Dillemann, *Ammien* 138; да је у питању река сматра Фонтен, нап. 202. О три острва, уп. id., n. 204

[70] Момзен, l. c. 407 сумња у њено постојање, док Фонтен нап. 205, као и Зајфарт нап. 104 указују поверење нашем аутору: немачки научник сматра да је у питању Адши — Су, док француски указује на тешкоће око тачне идентификације, јер иста реч означава и дуг планински венац, као и народ који ту живи. О партским градовима — наведено их је шест, према двадесет пет колико има у Птолемеја — као и о податку о раздаљини од Хекатонпила до Каспијских врата, в. Фонтен, нап. 205.

[71] Опширније него овде, XXXI 2,22.

[72] У латинском, као и у грчком, dexter добија и значење „срећан" (уп. ThLL); одговарајућа семитска реч „десни" примила је, међутим, значење „јужни". У томе лежи разлог погрешног — трајно прихваћеног — назива „срећна Арабија".

[73] Тако сматра Фонтен, нап. 208, као и Момзен (l. c. 402—407) не помињући Броков став, који наводимо ниже. О употреби Страбона, 16,4 уп. Фонтен, n. 209.

[74] Заменицу *quibus*, међутим, не треба повезати с Парћанима, већ са Персијанцима, о којима је пре ових било речи, уп. Brok, l. c. 52.

[75] XV 2, 14.

[76] Наведена у Ptol. 6, 8, 13—14, где их има једанаест. Имена река треба, такође по Птолемеју, исправити у *Saganos, Saralos, Hydriakos*.

[77] Заслужује пажњу Фонтенов покушај (n. 215) идентификације: то би могао бити хеленизован облик од имена иранског божанства Хормуз (или Хурмус); друга, мање вероватна је изједначавање са Хармоуза полис код Птолемеја.

[78] Вероватно је извор за овај одељак Страбон 11, 7, 2 уп. Фонт. нап. 216—218. Солин, кога је такође, како смо видели, наш писац познавао и донекле користио, говорећи о лову на тигрове (21, уп. и 17,4 sq.) не помиње и ову појединост.

[79] Страбон, 11, 7, 2 изричито каже да се море не користи и да је без бродова. Фонтен, n. 218, претпоставља да је наш аутор овде помешао податке. Да ли је, ипак, могуће претпоставити да је од времена Страбона до краја четвртог века дошло и до неког развоја морепловства на Каспијском мору? О хирканским градовима уп. Фонт. l. c.

[80] Уп. Norden, *Urgeschichte*, 141 sq.

[81] Већ у антици су се писци поделили на једну струју, која је овај народ посматрала као песничку творевину Хомера и другу (на челу са Страбоном, уп. 7,3,3) која не сумња у њихово постојање (уп. Ch. Danoff, *Kl. Pauly*, I, 14).

[82] 11, 10, 1 који даје паралелно податке о Маргијани и Арији, па их је Амијан, како тумачи Фонтен, n. 222, помешао.

[83] Уп. Фонтен, нап. 224 и 227.

[84] И поред Страбонове тачне напомене о томе 11,8,2 Οἱ τοὺς Ἕλληνας ἀφελόμενοι τὴν Βακτριανήν уп. Фонтен, n. 226.

[85] Тако претпоставља издавач Салустијевих *Историја* Maurenbrecher, fg. 42, на основу Плутарха (*Lucul.* 11,4: Σαλλουστίου δὲ θαυμάζω τότε μρῶτον ὤφθαι Ῥωμαίοις καμήλους λέγοντος. Још је вероватније да је Амијан користио сколије уз Салустијево дело, како сматра Фонтен, 225. Друго време сусрета Римљана с камилама, 190. г. пре н.е. даје Тит Ливије, 37, 40, 12. О бактријској камили говори и Солин (49, 9, ипак Момзен (l. c. 422) сматра овде извором нашег историчара, мада у његовом делу нема горњег детаља.

[86] Заправо се у *Res gestae* наводи само пет, а у Ptol. 6, 11, 7—9, чак седамнаест градова. О проблемима идентификације уп. Фонтен, n. 228.

[87] Уп. Hermann, *RE* XVIII (1942) 2004.

[88] Strab. 11, 8, 6 и његовом извору Хекатеју уп. Фонтен n. 230. О идентификацији три наведена града (од Птолемејевих девет, 6. 12, 5—6), која је сигурна за Александрију и Дрепсу, уп. Фонтен, n. 231.

[89] Ptol. 6,13,2.

[90] Hdt. VII 64; Solin. 49,6. То не зна ни Страбон, који о овом племену опширно говори (11. 8, 2—5).

[91] Уп Фонтен, n. 232.

[92] Strab. 7,3,7, као и уопште са грчком традицијом још од Херодота.

[93] Ptol. 6, 14, односно његовим посредством од Марина из Тира: уп. о Серима Herrmann, *RE* II A (1923), 1678—1682. Контакт између Кине и Запада обновљен је тек крајем II в.н.е. Код римских писаца IV в. већ срећемо податке о Кини, али се не може увек утврдити како до њих долазе: понекад посредством писаца са Блиског истока, уп. J. Ferguson, *China and Rome*, *ANRW* II 9—2, 595.

[94] Herrmann, l. c. 1680, сматра да су овде Птолемејевн подаци проширени „фантастичним сликама", што је свакако претерано рећи. Фонтен, нап. 241, налази на овом месту утицај Вергилија *(Aen.* 1, 531 *potens armis atque ubere glaebae)* што нам се такође не чини сигурним.

[95] В. нпр. Plin. *N. H.* 6,54; Solin. 51.

[96] Доста сличности са нашим, налазимо у Солиновом опису Сера 50, 2—4; *Primos hominum Seras cognoscimus, qui aquarum aspergine inundatis frondibus vellera arborum adminiculo depectunt liquoris et lanuginis teneram subtilitatem umore domant ad obsequium. Hoc illud est sericum in usum publicum damno severitatis admissum et quo ostendere potius corpora quam vestire primo feminis, nunc etiam viris luxuriae persuasit libido. Seres ipsi quidem mites et inter se quietissimi, alias vero reliquorum mortalium coetus refugiunt, adeo ut ceterarum gentium commercia abnuant. Primum eorum fluvium mercatores ipsi transeunt, in cuius ripis nullo inter partes linguae commercio, sed depositarum rerum pretia oculis aestimantibus sua tradunt, nostra non emunt.* О опадању трговине Рима с Истоком у позној антици уп. Raschke, *ANRW* II 9—2, 678 sqq.

[97] Слично чини и Тацит, *Ann.* 2, 33. Показујући „conscience morale scandalisée", Font. n. 247. Иако не треба негирати да је Амијанов опис Сера рађен под утицајем Солиновог, ипак нам се ово утледање не чини тако потпуно као Фонтену, нап. 245. Поред поменуте разлике не постоји језичка подударност између описа ова два аутора.

[98] Ptol. 6, 16 и 6, 17, уп. Font. нап. 249.

[99] Како је код Страбона, 11, 8, 9, уп. Фонтен, n. 250.

[100] Пгф. 70, од Птолемејевог Dargamanes (6,18).

[101] Уп. Arabis у Ptol. 6, 21 3, можда од облика Arbis, уп. о њој Kiessling, *RE* VII, 1910, 855.

[102] То језерце је идентификовано, уп. Фонт. n. 255.

[103] Уп. Фонт. n. 258. Грчки назив свакако је превод староседелачког топонима који нам није сачуван. Иначе, и градови ових области познати су из Птолемеја и углавном идентификовани, уп. Seyfarth n. 127—131 и Fontain, n. 251—259.

[104] Пре свега Ератостена, уп. детаљније Herrmann, *Kaspisches Meer, RE* X (1919), 2281 и id. *Persischen Meerbusen, RE* XIX (1937) 1032.

[105] Ту не мислимо толико на учествовање у Јулијановом походу, већ на историчарев боравак у мисији код сатрапа Кордуене, о чему говори у XVIII 6, 21.

[106] Исту појаву бележи и Херодот, I 133. Римљани већ нису били тако пажљиви, на чему им цивилизовани Антиохијац овде индиректно замера.

[107] Hdt. I 135. Амијан такође говори о умерености у јелу, а Херодот о персијској склоности ка пићу, додуше само о неким празницима. Ближе објашњење овог места даје Фонтен, n. 263.

[108] Уп. XIV 4,4.

[109] Font. n. 268.

[110] Тај пример наводи сам Фонтен, 1-с.

[111] Font. n. 270 тачно примећује да и на овом месту писац говори из личног искуства. Уп. и примедбе на рачун непоштења антиохијских судија, XXX 4, 18.

[112] Hdt. 5,25. Font. n. 271 сматра да је и то индиректна опомена римским судијама.

[113] Font. n. 260.

[114] Тако вредан и функционалан екскурс — какав се у прагматичних историографа налази, може се рећи да и не постоји у *Res gestae.*

[115] О Крезовом богатству и накиту његове жене говори још Херодот I 51. Од осталих античких писаца који спомињу персијску раскош, само Avien. *Perieg.* 1257 sq. каже да су се Персијанци томе научили од Либана. О употреби бисера сведоче и асирски и персијски рељефи, уп. Rommel, *RE* XIV (1930) 1686.

[116] Solin. 53, 23—28; пре њега и Plin. *N. H.* 9,116; о лову на школьке такође и Strab. 16 3,7. Тацитов кратак екскурс о бисерима *(Agric.* 12), с ироничном опаском на крају, разликује се од набројаних.

[117] F. Jacoby, *FGrHist.* 156.

[118] Зомбис, Патигран, Choatres, уп. напред, стр. 69, Хермуполь, стр. 70, као и неки културно-историјски подаци, стр. 69.

[119] Разуме се, Амијан као и већина људи његовог доба прави стереотипије — приписује одређене људске особине целој нацији.

[120] Тако Naarmalcha, уп. нап. 52. Dillemann, *Ammien* 138 примећује и да Амијан, говорећи о битумену пропушта да спомене његове изворе код Диакира, поред које је прошла римска војска (XXIV 2,3).

[121] О томе в. IV поглавље, Коицепција и функција екскурса, стр. 87.

[122] Méthode, 485, наводећи као потпору за своје тумачење Јулијанове речи упућене војницима: *En Persae circumfluentes rerum omnium copiis: ditare vos poterit opimitas gentis...* (XXIV 3,4).

9. ОПИС НАРОДА И ШЕСТ ПРОВИНЦИЈА ТРАКИЈЕ И СЛАВНИХ ГРАДОВА СВАКЕ ОД ЊИХ (XXVII 4)

1. Док су се у Галији и Италији дешавали горепоменути догађаји, у Тракији су почели нови покрети. Наиме Валенс, да би удовољио братовљевој жељи, чијим се мишљењем управљао, дигао је оружје на Готе, подстакнут праведним разлогом, што су послали помоћ Прокопију, кад је почињао грађански рат. Било би, дакле, умесно, брзо прећи, у краткој дигресији, преко ране историје и положаја ових крајева.

2. Опис Тракије био би лак, кад би се пера старих писаца слагала. Али, будући да њихова нејасноћа и разлике не доприносе истинитости којој тежи ово дело, биће довољно да изложимо оно чега се сећамо да смо лично видели.

3. Вечно сведочанство Хомера нас обавештава да су се ове земље некад пружале преко великих питомих поља и високих брда. Хомер представља и како одатле почињу да дувају ветрови Северац и Зефир, што је или измишљено, или је раније врло широк простор био сматран отаџбином дивљих племена која су сва носила трачко име. 4. Тако су један део насељавали Скордисци, сада врло далеко од

тих области. Они су некад били окрутни и дивљи и (како нас старина извештава) приносили су заробљенике на жртву Белони и Марсу и жудно испијали људску крв из шупљих лобања. Римска држава, која је због њихове суровости претрпела много невоља у биткама, на крају је изгубила целу војску, са командантом.

5. Али, како данас видимо, ова земља, у облику полумесеца, пружа слику лепог театра. На западном врху, сабијен између стрмих планина, пружа се теснац Суки, који дели Тракију од Дакије. 6. Леви део, окренут северним звездама, затварају висови планине Хем и Хистер, који оплакује римску обалу текући поред многих градова, војних логора и утврђења. 7. На десну (тј. јужну страну) пружају се гребени Родопа, а тамо где се диже звезда Даница, завршава се мореузом. Он тече валовито из Црног мора, продужује опадајући ка Егејском мору и ту ствара тесан мореуз између земаља. 8. Но на источном углу[1] надовезује се на македонску границу, уским, стрмоглавим пролазом који се зове Аконтизма. Врло близу њему је поштанска станица Аретуза[2] — где се може видети гроб Еурипида, славног по узвишеним трагедијама — као и Стагира, где је, како знамо, рођен Аристотел који је — по Тулијевим речима — лио златну реку.

9. Ове крајеве су у давна времена такође држали варвари различитих језика и обичаја. Осим осталих, запамћени су по дивљој суровости Одриси, тако навикнути да пију људску крв, да кад не би ухватили непријатеља, сами би на гозбама, пошто се засите јела и пића, потезали мачем на своја тела, као да су туђа. 10. Али, кад је римска држава ојачала и кад је управљање конзула било у пуној моћи, Марко Дидије је, великом одлучношћу, покорио ова племена која су дотле неукроћена лутала, без културе и закона. Друз их је сатерао у оквире њихових граница, а Муниције, у битки код реке Хебра — која тече са високих планина Одриса — потукао до ногу. Преживеле је после тога, у жестоком сукобу, уништио проконзул Апије Клаудије. А градове на Босфору и Мраморном мору заузела је римска флота. 11. После њих дошао је император Лукул, који се први сукобио са дивљим племеном Беса и који је у истом налету потукао Хемимонтане, упркос њиховог жестоког отпора. Под његовом претњом, све области Тракије су прешле под власт наших предака и тако је, после опасних похода, придобијено шест провинција за државу. 12. Међу њима, прва спреда, гранична с Илириком, ове се Тракија у ужем значењу. Њу красе велики градови Филипопољ (стари Еумолпијас) и Бероја. После ње је Хемимонт, са Хадријанопољем, који се раније звао Ускудама, и Анхијалом, великим и богатим градовима. Потом Мисија, где је Марцијанопољ, назван тако по сестри владара Трајана, па Доростор, Никопољ и Одес. Одмах уз њих је Скитија, у којој су славнији од осталих градови Дионисопољ, Томи и Калатија. Најдаљу, Европу, поред мањих градова диче два, Апри и Перинт, касније назван Хераклеја. 13. Уз њу се надовезује Родопа, са Максимијанопољем, Маронејом и Еном, који је Енеја основао и напустио и, после дугих лутања, вођен повољним знамењима, стигао у Италију.

14. Познато је — тако се сталним причама разгласило — да сви староседеоци, који живе на високим планинама поменутих крајева, превазилазе нас здрављем и снагом и неким предусловима за дужи живот. Сматра се да је с тим повезано њихово уздржавање од претеране хране и врелих купки[3] и што им, прскањем хладном росом, трајна свежина стеже тело, а имају и чистији, пријатан ваздух. Такође први од свих осете зраке сунца — већ по својој природи животодавне — док ови још нису загађени мрљама људских односа. Изложивши то тако, вратимо се започетом.

НАПОМЕНЕ УЗ ТЕКСТ

[1] Ова реченица је рђаво компонована и може се схватити погрешно да се Тракија (изостављени субјект) својим источним делом граничи с Македонијом. У ствари, „источни угао" не односи се на Тракију, већ на „македонску границу", дакле, Тракија се (својим западним делом) надовезује на источни угао македонске границе. Rolfe и Seyfarth ово место уопште не коментаришу.

[2] Ово место у рукопису (V) гласи *ARETHUS ACURES VALES*. Гартхаузеново издање прихвата читање *Arethusa convallis et statio*, као и L. Tross, који то место преводи... *liegt das Thal Arethusa mit dem gleichnamigen Wohnort*. Rolfe и Seyfarth, међутим, усвајају Хауптову емендацију *cursualis* и даље читање *est statio*, чак ни не наводећи претходно *convallis*. *Cursualis* је ближе рукописној традицији; сем тога није потребна промена следеће речи *est* у *et*.

[3] Није јасно зашто је *calidis* у плуралу, ако се односи на *colluvione*, али је смисао реченице ипак јасан. Предлагане су и емендације *calida*, односно *avida* (уп. Rolfe ad loc.). Rolfe чита *calidisque* (sc. *aquis*) у значењу *„hot baths"*.

—— · ——

Кратак преглед провинција дијецезе Тракије писац ставља пред приказ Валенсове акције у Дакији и Тракији против Гота, присталица узурпатора Прокопија. Ове области,

као и неки од градова, срећу се у Амијановом делу и раније, приликом Јулијановог проласка на Исток (XXI 10; XXII 2) и у већ разматраном опису црноморских области (XXII 8). Ипак, нови подаци о Тракији могли би бити добродошли и за касније излагање, јер ће она бити поприште жестоке битке између Римљана и Гота којом се, у ствари, завршавају *Res gestae*.

Амијан, по свом устаљеном реду, прави увод у којем говори и о изворима за екскурс. Он је читао „старе писце", не каже тачно које, али квалитетом њихових извештаја није задовољан, па је одлучио да читаоцу пружи слику Тракије само по личном сећању (quae vidisse meminimus). Ако донекле изненађује Амијанова строга оцена његових претходника — ова земља, иако „варварска", Грцима је, као првим суседима одавно позната — у толико се са више интересовања очекује виђење нашег аутора. Неочекивано, опис почиње позивањем на Хомерове стихове о настанку Северца и Зефира у трачким областима[1]. У ствари, овај пасус (пгф. 3—4) одговара „археологији" у другим екскурсима, али је избор материјала неодговарајући. Податке о Скордисцима и о њиховом обичају пијења из непријатељских лобања, наш писац је највероватније преузео од Феста[2]. Овај детаљ среће се, у опису скитских племена, код Херодота[3], а касније и код више римских писаца[4]. Истинитост овог обичаја је ван сумње, али га не треба тумачити као одраз крволочности, већ као мађијски обред[5]. Помен Белоне и Марса Момзен[6] објашњава просто Амијановим слободним проширењем Фестовог навода *dii*. Но, сасвим је могуће и да навођење конкретних божанстава није произвољно, већ резултат неког даљег пишчевог истраживања. Убедљиво је тумачење овог места које даје Ф. Папазоглу[7] да је у питању латински превод имена одговарајућих аутохтоних божанстава. Што се тиче података о поразу римске војске и о смрти њеног команданта, ни Фест ни остали извори о таквој погибији не говоре[8]. Амијан је, изгледа, рђаво схватио извештај о поразу конзула М. Порција Катона 114. г. пре н.е., али том приликом није погинуо и војсковођа[9].

Географски положај Тракије, у целини тачан, рађен је свакако по некој мапи[10]. По границама које се наводе (Дунав на северу) можемо закључити да је реч о дијецези Тракији и да њен облик тетра, или младог месеца, треба видети у односу на Црно, а не Егејско море. Заслужује пажњу и Амијанов помен града Аретузе (пгф. 8) као поштанске станице. Ово место познато је и од раније, али се на итинererима не наводи као *statio*. Ф. Папазоглу[11] даје извесну предност читању *convallis* уместо *cursualis*, јер се Аретуза, колико се зна, налазила у једној уској долини; наставак реченице, *et statio*, имао би се, према томе, схватити као ознака Бормиска, који је у близини Аретузе и где је по традицији био Еурипидов гроб[12]. Читање *Arethusae cursualis statio*, које смо предложили, дакле Аретузина поштанска станица — која се могла налазити неколико километара далеко од града, што је и данас чест случај — чини се да одговара и рукописној традицији и наведеним околностима.

Податак о Одрисима као прастановницима Тракије је дислоциран; било му је место у одељку о праисторији ове области. Њихов обичај рањавања или убијања заробљеника, у недостатку којих, после гозби и пијанки, забадају мачеве у сопствена тела, такође треба схватити као ритуалну радњу[13]. Није познат пишчев извор за овај податак, али не видимо разлога за сумњу у његову тачност.

Следи историјат борби Римљана са трачким племенима, до потчињавања Трачана римској империји (пгф. 10—11). Амијан ту спомиње најпре Марка Дидија, потом (Ливија) Друза, (Муниција) Руфа, Апија Клаудија (Пулхра) и најзад (М. Теренција Варона) Лукула, под којим је, 73. г. пре н.е. Тракија и прешла у власт, како писац изненађујуће каже, „наших предака". Сасвим подударан извештај даје Фест, свакако и овде Амијанов извор. Нешто опширнији списак римских војсковођа налазимо код Флора[14], док се неки од њих срећу и у Ливијевим периохама[15]. Напоменимо да сви извори рачунају и Скорднске у Трачане[16], док наш писац, како нам се чини, прави разлику између њих[17]. Сва цитирана имена потврђена су, дакле, и у другим изворима. Извесна дилема постоји само око Марка Дидија. Наиме, његов преномен гласи Marcus само код Феста и Амијана[18], док га ранији извори не наводе. Ф. Папазоглу предложила је прихватљиву идентификацију са Титом Дидијем, потврђеним и у *Fasti triumphales*[19], који је био управник Македоније 104. или 101. г. пре н.е. Како се знају намесници ове провинције и око 113. г., када би требало да је на том положају Марко Дидије, то за његову претпостављену управу у ствари не остаје простора. Примедба се мора ставити и на приказ Лукулове победе. Иако се и остали извори слажу у погледу успеха његовог војевања, којим су проширене римске области, двосмислена је, ако не и нетачна, Амијанова формулација: из његових речи може се стећи погрешан утисак да су Римљани већ тада припојили Тракију својој империји. У ствари, то се десило тек 46. г. н.е.,

док је у међувремену постојало трачко клијентелско краљевство.

Административна подела Тракије (пгф. 12—13) на шест провинција тачна је и у складу са другим изворима IV века[20]. Главни градови провинција су такође побројани, са пишчевим уобичајеним епитетима „велики", „богати" или „славни".[21] Као уступак Римљанима — и још једно дискретно подсећање на њихов дуг Хеленима — треба схватити помен њиховог родоначелника Енеје.

Последњи пасус (14) посвећен је особеностима трачке расе. Као што смо видели, у Амијановим екскурсима обавезна тема је и опис изгледа, ношње, обичаја и других појединости карактеристичних за разматрано племе. Овде је, међутим, изостављен топос *eidos*, неки ритуални обичаји наведени су још на почетку екскурса, па је у овом одељку реч само о здрављу и дуговечности Трачана. Занимљиво је чиме то аутор објашњава: они живе на чистом ваздуху, уздржавају се од прекомерне хране и, што је нарочито важно, они, будући на Истоку, први ујутру осете сунчеве зраке. Цело ово објашњење јасно се надовезује на Посејдонијево гледиште о зависности психофизичких особина и појединца и народа, и чак хемијских елемената, од климатских услова[22].

На крају екскурса је кратка завршна напомена, после чега следи приказ Валенсових борби с Готима (XXVII 5).

Очевидно је писцу, у складу с композицијом дела, био потребан још један гео-етнографски екскурс између персијског (у XXIII) и хунског (у XXXI) књизи. Изненађује ипак скретање у дигресију на овом месту, директно иза претходне, посвећене префектима Рима и борбама између кандидата за римског бискупа[23]. Схема трачке дигресије, као што се види, у извесној мери одудара од претходних[24]. Уобичајене теме су заступљене, али је њихов редослед нешто измењен. Сам опис Тракије и њена историја и поред извесних непрецизности задовољавају, док је административна подела дијецезе, рађена на основу неке званичне листе, сасвим тачна. Али, недостају нови подаци, који би били од користи у даљем излагању, као и детаљи по којима би читалац осетио да је одељак рађен на основу аутопсије. Последњи одсек, који треба да буде етнографски — и да се налази испред описа потпадања под римску власт — у ствари је, како смо видели, без уобичајених етнографских података. Но, идеализована слика о здравом животу Трачана такође има своју вредност. Прво, Амијан овде приказује варварско племе са нијансом идеализовања, што за нашег писца није типично. Друго, овакво тумачење открива нам пишчеве историјско-филозофске ставове и узоре. Међутим, чини нам се да сувише строг суд о трачком екскурсу не би био и сасвим исправан. Мора се истаћи да му писац није ни био наменио историографску функцију у ужем смислу, већ композициону. Претежно културно-историјске садржине, он представља корисну и пожељну паузу у главном излагању историјских догађаја.

НАПОМЕНЕ

[1] Овај податак — из II. IX 5 — Амијан је, по тумачењу Гартхаузена *Quellen* (543) преузео из Ератостена, који је Хомера често користио као извор.

[2] *Brev.* IX.

[3] *Hdt.* IV 65.

[4] Flor. I 39 о Трачанима, међу које погрешно убраја и Скордиске; Oros. V 23, 17—19. Tac, *Ann.* XIII 57,3 и Caes. *BG* VI, 17 говоре, слично томе, о жртвовању непријатељских војника.

[5] Уп. о томе Ф. Папазоглу, *Људске жртве и трагови канибализма код неких средњобалканских античких племена, Зборник Фил. фак.* X-1, Београд 1968, 47—60.

[6] L. c. 397 sq.

[7] L. c. 54.

[8] Осим Феста, l. c. ни Cass. Dio. XXVI 88, Flor. I 39 и Eutrop. IV 24.

[9] Уп. Mommsen, *Geographica* 398.

[10] Што показују изрази „лево" (за север) и „десно" (за југ), јер је опис почет са западне стране. Такође се по овим изразима може закључити да Амијан пише екскурс у Риму, не у Антиохији.

[11] *Градови* 164. Вредна пажње је и напомена аутора да се реч *cursualis* иначе не јавља у Амијана. Уп. и нап. 2 уз текст.

[12] Забележеној код више писаца (Paus. *Att.* 2, Plin. *N. H.* XXXI, 2). Бормиско је близу Аретузе, али одвојен од ње језерцетом.

[13] Поклањају му поверење G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo 1916, 57 и J. Wiesner, *Die Thraker*, Stuttgart 1963, 35, не налазећи такође паралелу за овај податак. Извесну даљу аналогију — наводи је Казаров, l. c. — представљала би „шаљива игра" Трачана у којој неко од учесника пијанке често губи живот, (*FGrHist* 341 F 4). Фест, l. c. говори о убијању затвореника, али не и о саморањавању.

[14] I 39.

[15] Liv. 63 и 65.

[16] Ово мешање уносило је забуну у питање да ли је Муниције Руф заиста победио Скордиске, и то чак на Хебру, или је погрешно забележен хидроним — нема података да су Скордисци допирали тако далеко на југ — те треба тражити други. Дилему је разрешила тек Ф. Папазоглу (*Племена*, 301—304, са ранијом библ.): реч је очевидно о Трачанима, а не о Скордисцима на Хебру.

[17] B. Lenk, *Thrake* (Geschichte) *RE* VI A (1936), 439, налази да их ни Амијан не раздваја.

[18] Не рачунајући доста каснијег Јорданеса, *Rom.* 210.

[19] За 93. г, такође и код неких писаца, уп. Ф. Папазоглу, *Племена*, 304—306.

[20] В, Not. dign. Or. I 72,73, 113—116; уп. A. Betz, *Thrake* (römisch) *RE* VI A (1936) 456 sq.; Gardthausen, *Quellen* 521 држи, без образложења, да је Амијан провинцијску листу корнстио индиректно.

[21] Као поуздан извор, чије податке о градовима потврђују и археолошки налази, користи Амијана V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam 1977, 85—133. Податак да је Марцијанопоље назван по Трајановој сестри налази се и код Дексипа *(FGrHist* 100 F 25), одакле га је Амијан можда преузео.

[22] Уп *FGrHist* 87 F 52 и F 117, уп. F 102, ком. 178 и 220 sq. Ово гледиште среће се и раније, у списку *Peri aerōn*, као и раније, код хеленистичких писаца, о чему в. A. Dihle, *Zur Hellenistischen Ethnographie* Entretiens Hardt t. VIII, *Grecs et Barbares*, Vandoeuvres—Genève 1961, 228 sq.

[23] Коју сам писац тако квалификује: ... *hactenus deviasse sufficiet*, XXVII 3,15.

[24] Гартхаузенова оцена (l. c. 522) да почетак и крај трачког екскурса имају *„durchaus fremdartigen Charakter"*, док се средишњи део може извести из познатих извора, није погрешна, али је једнострана.

10. О ПОСТОЈБИНИ И ОБИЧАЈИМА ХУНА, АЛАНА И ДРУГИХ ПЛЕМЕНА АЗИЈСКЕ СКИТИЈЕ (XXXI 2)

1. А открили смо да је праузрок и семе целе пропасти и почетак различитих пораза, које је изазвао Марсов бес, увукавши све са неуобичајеном жестином, био овај. Племе Хуна, мало познато из старих сведочанстава, живи с оне стране Мејотских мочвара, уз ледени океан, и превазилази суровошћу сваку меру. 2. Како се одмах по рођењу образи детета дубоко обрежу ножем, да јачина длака — кад се оне у своје време помоле — буде задржана скврченим ожиљцима, Хуни расту и старе без браде, лишени сваке лепоте, налик на евнухе. Сви су здепастих, јаких удова и дебелих вратова, ужасно ружни и накривљени, да помислиш двоножне звери, или као грубо ишарани кôци, отесани да служе као ограда моста. 3. Иако — ма како ружни — имају људски лик, толико им је сиров начин живота,[1] да немају потребу ни за ватром, нити за укусно спремљеном храном, већ живе од корења дивљег биља и полусировог меса сваке врсте, које мало загреју држећи га између својих ногу и коњских леђа. 4. Никад се не заклањају ни у каквим зградама, већ их избегавају као гробове, издвојене од свакидашње употребе. Код њих се не могу наћи чак ни шиљасте тршчане колибе, већ, лутајући планинама и шумама, од рођења се навикавају да подносе хладноћу, глад и жеђ. У туђини не улазе у куће (осим у случају крајње нужде), јер сматрају да нису безбедни[2] док бораве под кровом. 5. Облаче се у одећу од лана или од састављених кожица пољских мишева,[3] а немају једну посебну домаћу хаљину, а другу за излаз. Већ, кад једном навуку кошуљу

Златна плоча са коњске опреме, са реке Волге, СССР

просте боје, не скидају је и не мењају пре него што се сама од дуге употребе у дроњцима не распадне. 6. Главе покривају шиљастим шубарама, рутаве ноге штите козјим кожама, а њихова обућа неприлагођеног облика, смета им да слободно корачају. С тог разлога пешачке битке за њих уопште нису погодне. Међутим, они су готово срасли за своје коње, издржљиве додуше, али врло ружне, на којима, понекад седећи и на женски начин, извр-

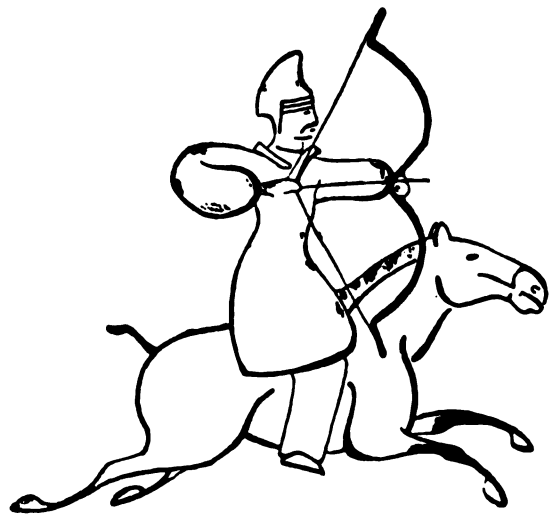

Хунски коњаник. Кинески цртеж

шавају уобичајене задатке. На тим коњима сви из овог племена било дању или ноћу купују и продају, једу и пију и, нагнути уз танки

врат животиње, спавају тако дубоко да чак врло разноврсно сањају. 7. А кад се закаже већање о некој важној ствари, у том положају се сви заједно саветују. Не живе као поданици неког краља, већ се задовољавају вођством својих првака на брзину изабраних, и тако пролазе кроз све недаће које искрсну. 8. Понекад се, ако су изазвани, боре, улазећи у бој у клинасто формираној групи и страшно испуштајући различите узвике. И као што су непредвидљиви и лако спремни на покрет, тако се одједном хотимично растурају и наступају, јурећи у несређеним гомилама на разне стране и задајући многима смрт. Но, због претеране брзине никад нису виђени да нападају одбранбени насип, нити да пустоше непријатељске таборе. 9. И због тога би их лако могао сматрати врло жестоким борцима, јер се издалека боре копљима, за чији су врх, уместо шиљака, необично вешто причвршћене заоштрене кости а кад прејуре простор, боре се изблиза мачем, не чувајући себе, и док непријатељ гледа ране задате мачем, они га увијеним скутом стегну тако да му, док се опире, растргну удове и одузму способност јахања и ходања. 10. Нико од њих не оре, нити се прихвата ручице плуга. Наиме, сви они лутају без сталног дома и огњишта, без закона и устаљеног начина живота, слични бегунцима, на колима у којим станују. Ту им жене ткају ону ружну одећу, ту имају односе с мужевима, пораћају се и доје децу све док не одрасту.[4] Нико од њих, ако је упитан, не уме да одговори одакле је, јер је на једном месту зачет, далеко одатле рођен, а још даље одгајан. 11. У уговорима неверни и непоуздани, преко мере спремни за покрет на сваки зрачак који буди нове наде, све подређују тој помами која их у тренутку захвата. Попут неразумних животиња, уопште немају свест о томе шта је добро, а шта зло; у говору су двосмислени и нејасни и нису предани[5] поштовању ни религије, нити празноверних обичаја; изгарају од жеље за златом. Тако су променљивог расположења и лако падају у гњев, да се неколико пута у истом дану нељуте на другове, а да ничим нису изазвани, и толико исто пута се одобровоље, а да их нико није умиривао.

12. Ово неукроћено племе људи, увек спремно за покрет, које гори у страшној похлепи за пљачкањем туђег, нападима, отимањем и убиствима суседа стигло је све до Алана, који су се раније звали Масагети. А одакле су они, и које земље насељавају (будући да је излагање овамо склизнуло), умесно је показати, објаснивши замршене географске представе — које су дуго на много разних начина мењане — али су најзад тачно установљене.

13. Дунав,[6] богат водом од бројних притока, тече поред Сауромата, који захватају простор све до реке Дона, на граници Азије и Европе. Кад се пређе Дон,[7] бескрајна пространства Скитије насељавају Алани, названи тако по имену планина. Они су постепено суседне народе ослабили честим победама и довели (слично као и Персијанци) до тога да се почну називати њиховим именом. 14. Међу њима су Нерви, који живе у унутрашњости земље, близу високих, стрмих литица, које укочене од леда шибају северни ветрови. После њих су Видини и Гелони, необично дивљи, који деру коже са убијених непријатеља и од њих праве себи одело и покриваче за коње у рату. Са Гелонима се граниче Агатирси, који плавом бојом шарају и тело и косу и то обични људи мањим и ређим, а прваци ширим и гушћим намазима боје.

15. Иза њих, како смо обавештени, Меланхлене и Антропофаги лутају пространствима, хранећи се људским месом; њих су због те страшне хране напустили сви суседи и отишли у удаљене земље. Стога је цела област окренута североистоку остала ненасељена, све док се не стигне до Сера.

16. На другом крају, близу насеља Амазонки, Алани се пружају ка Истоку, растурени у велика и бројна племена, спуштајући се до азијских области; сазнао сам да стижу све до Ганга, реке која сече земљу Инда и улива се у Јужно море. 17. Ови Алани — чија различита племена сада није неопходно наводити — раздељени су на обе стране света; па иако одвојени широким простором лутају, као номади, огромним пољима, ипак су током времена сви потпали под један назив, и сви се зову кратко Алани, због сличних обичаја и сировог начина живота, као и због истог оружја. 18. Они немају никакве колибе и не труде се уопште да раде плугом, већ живе од меса и обиља млека, седећи у колима која покривају савијеном кором од дрвета и возећи се без краја преко огромних пространстава. Кад наиђу на ливаде пуне биља, поставе кола у круг и једу као животиње, а пошто све поједу, поставе „градове" на кола и возе даље; у колима мушкарци имају односе са женама, ту се рађају и одгајају деца, то су им стални станови и куд год да оду, њих сматрају увек својим правим огњиштима. 17. Терајући запрежну стоку пред собом, напасају је заједно са стадима, а највећу бригу полажу на одгајање коња. Тамо су поља увек обрасла травом, а између њих су предели под родним воћем; стога се превозе куд год желе не

оскудевајући у храни ни за себе ни за стоку, захваљујући влажном тлу и рекама које близу протичу. 20. Сви они које пол или доба живота спречавају да иду у рат, бораве око кола и баве се лакшим пословима. Младићи се од најранијих дечачких дана уче јахању — ходање пешке сматрају простим — и сви су због различитих вежбања способни ратници. С тог разлога су и Персијанци — будући скитског порекла — изузетно вешти боју.

21. Алани су скоро сви високи и лепи, косе умерено светле, а очију страшних због савлађиване жестине. Брзи на оружју, по свему су сви племенитог рода, а за прваке и сад бирају оне искушане дугим ратовањем.

Али, вратимо се преосталом делу планираног излагања.

НАПОМЕНЕ УЗ ПРЕВОД

[1] Прихватамо Кларкову емендацију *victu* која је смисаоно најближа тексту који непосредно следи, мада је доста различита од ркп. *nisi*. Валесиус чита *visi*, Richter *vitae usu*, l. c. 346.

[2] Ркп. *ecutos*, опште прихваћено читање *se tutos*. *Morantes*, допуњава Nóvak.

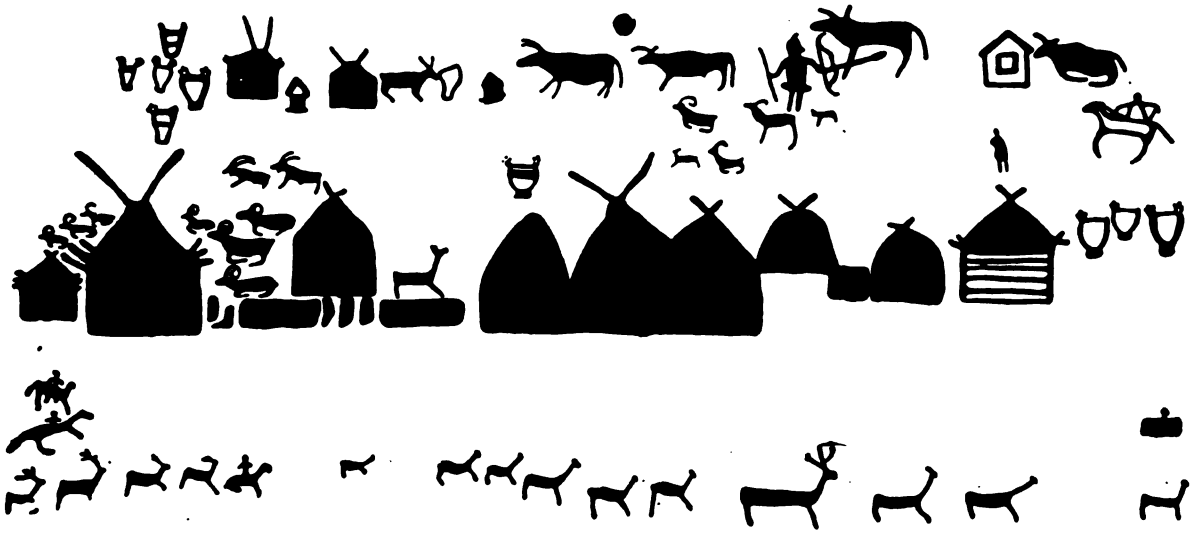

Номадско насеље. Приказ на стени, Бољша Бојарска Писаница, СССР

слични Хунима, само су мекши по обичајима и по начину живота. Пљачкају и лове све до Мејотских мочвара и Кимеријског Босфора, стижући и до Арменије и Медије. 22. И као што тихи и благи људи воле мир, тако њима пријају ратне опасности. Тамо се сматра срећним онај ко погине у бою, а старце и болесне исмевају, са жестоким поругама, као слабиће и кукавице. Нема ничег чиме се више поносе, него убиством било ког човека; најдичнији плен од убијених је скидање коже с главе, а одране коже стављају на ратне коње као оглавнице. 23. Код њих се не може видети ни храм нити посвећено место, па чак ни колиба прекривена трском, већ се, по варварском обичају, го мач забоде у земљу и њега поштују и славе као Марса, бога-владара области у којима они станују. 24. Будућност предсказују на чудан начин. Скупе праве врбове младице и њих, уз неке тајне басме, посматрају одређено време и јасно сазнају шта се предсказује. 25. Не знају за ропство, јер

[3] Richter, *Hunni* 356, нап. 46 тачно примећује да није реч баш о мишу, већ о некој сличној пољској животињици — пуху, ласици и сл. Уп. Steier, *Maus*, *RE* XIV (1913) 2398.

[4] Израз *adusque pubertatem* треба схватити у општијем смислу, уп. Richter, l. c. 357.

[5] Чини се исправним Рихтерово читање *adstricti* (l. c. 353.) рукописног *districti* које у контексту нема смисла.

[6] Лакуну од 13 слова на почетку 13. параграфа, испред *Hister* Кларк попуњава са *abundans*, чему Rolfe додаје (по Heraeus-y) и *aquarum*.

[7] Rolfe (388, нап. 1), вероватно омашком, под „реком" разуме Дунав, поменут на почетку претходне реченице, а не Дон.

По првој реченици којом уводи опис Хуна и Алана, види се да га Амијан сматра неопходним за разумевање драматичних догађаја који следе: Хуни су ти који су повели собом Алане и потерали Готе, изазвавши тиме готски упад у Тракију, што се завршило за Римљане трагичном битком код Хадријанопоља. За ову катастрофу и смрт цара Валенса Амијан припрема читаоца у претходној глави,

наводећи, као и у ранијим сличним приликама, предзнаке и предсказања несреће.

Назвавши их, у реторски патетичној реченици, „семе пропасти" и „извор разних несрећа", Амијан даје и оскудне конкретне податке о Хунима: ово дивље племе у старини је готово непознато *(leviter nota)*, а живи преко Мејотских мочвара уз Ледени океан.

У приказу хунског начина живота има заједничких места са описом Сарацена (XIV 4) и Алана, који непосредно следи: проводе живот лутајући, у колима се рађају и живе, не прихватају се плуга, превртљиви су и лакоми на плен. Пада у очи, међутим, неколико нових појединости:

1. Хуни дубоко обрезују ножем образе дечацима, тако да остају ћосави и са страшним ожиљцима,
2. Цео дан су на коњу, на њему тргују, једу, спавају; седе *muliebriter*,
3. Хране се полусировим месом, које загревају стављајући га између себе и коња,
4. Одећа им је од коже пољских мишева,
5. Обућа им је неприлагођеног облика, па тешко корачају и нису за пешадијске битке.

Сем тога, Амијан укратко описује и хунски начин ратовања, као и друштвене обичаје (неспособност разликовања добра од зла чини се, ипак, пишчевим претеривањем у жељи за ефектима). Током целог приказа инсистира се на необично дивљој природи и суровим обичајима овог племена.

Напоменом да се Хуни простиру до Алана, почиње опис ових других. О земљи и пореклу Алана, каже писац, постоје извесни — додуше нејасни — подаци; не знамо да ли је то уз писане изворе, које не наводи поименично, он имао и неких личних обавештења[1].

Алани живе преко Дона, у великим пространствима Скитије[2] и обухватају под својим именом разна мања племена[3] која стижу све до Кинеза. Друга грана племена пружа се на исток, до реке Ганга. Слични Хунима по номадском начину живота и по ратоборности, Алани су лепшег изгледа и питомији по обичајима[4]. Дигресија се завршава уобичајеном реченицом која читаоца враћа главном току догађаја.

Како се сматра у модерној науци[5], Алани су један дужи период провели у областима средње Азије и јужне руске равнице, пре него што су их Хуни преплавили и покренули са собом 375. г. Амијанов извештај о њима, у складу са оним што се иначе зна о овом племену, није побудио никакве сумње код научника. Другачије, међутим, стоји ствар са раније непознатим хунским племеном, за које Амијан даје прве историјске, по досадашњим оценама поуздане[6], податке.

Описом Хуна у *Res gestae* детаљно се, у најновије време, бавио W. Richter[7]. Априорни став немачког научника је да Амијан уопште није могао бити ни у каквом додиру са Хунима. Како ранијих писаних извора о њима нема, то је овај екскурс написао на основу општих представа о дивљем племену[8], док је неке, на изглед нове детаље, нашао код старијих истаричара. Richter затим пореди односни екскурс са етнографским описима у *Res gestae* и другде. Ту, сем сличности у композицији, налази доста општих места[9] уместо конкретних, уверљивих података, те закључује да је реч о стереотипном књишком опису, а не о извештају заснованом на чињеницама. У потврду свог става Рихтер наводи низ места из Амијана, XXXI 2, за која налази паралеле код других писаца. Ове сличности су, по нашем мишљењу, често далеке и не доказују стилску или фактографску зависност Амијановог текста од наводних изворника[10]. Други примери Рихтерове „топике" садрже појединости о номадима заиста уобичајене у античким приказима те врсте примитивних људи, али и незаобилазне — стога их не треба сматрати искључиво књишким општим местима — јер се тичу битних елемената, углавном тачно уочених, номадског живота[11]. Помен одеће од коже пољских животињица Рихтер сматра топосом, иако му је познат податак о *pelles murinae* у Јорданесовом опису Хуна[12]. За податак о полусировом месу којим се Хуни хране, Рихтер налази паралелу код Помпонија Меле[13], али у осталим примерима који треба да укажу на учесталост овог податка, недостаје важан атрибут *semicruda*[14]. Сем тога, још увек је остало детаља у Амијана, за које Рихтер није нашао паралеле код других писаца[15].

Питање стереотипности и у избору података и у изразу треба одвојити од питања историјске вредности екскурса. Тачно је, како су истраживачи већ приметили[16], да је античка етнографија „схематизована". С тим се морамо помирити и прихватити чињеницу да антички писци често не дају одговоре на питања која нас занимају, већ пишу по другим мерилима и за другачије читаоце. Амијан ту можда није изузетак, али не заслужује ни више прекора од осталих. Чини нам се такође да само препознавање топоса не значи још и елиминисање односног податка као безвредног. На пример, Амијан нам описује номадску жену: цео живот проводи у колима, ту тка

одећу, ту се и пораћа; децу зачиње на једном месту, раћа на другом, а подиже далеко одатле. Овакав опис, с минималним стилским разликама, добијамо и за жену Сарацена и Хуна, као и Алана. Рихтер, незадовољан што нема ниједног етнографског податка који би се издвојио из уобичајене схеме живота номадске жене, закључује да наш писац није имао никаквих правих обавештења о хунској жени[17]. Али, ако је ова слика о жени и уопштена, она ће свеједно бити и тачна. Није вероватно да су хунске жене живеле некако друкчије нити да су имале неку посебну улогу у друштву.

Према свему, Амијанови подаци могу се примити као уверљиви, тим пре што нигде, колико нам је познато, нису побијени сведочанствима друге врсте, каква су археолошка[18]. Сем тога и мишљење да је Амијан могао добити обавештења о Хунима од људи који су их срели, трговаца или војника, изгледа прихватљиво[19]. Он је за то могао имати прилику нарочито при проласку кроз Тракију, неколико година после битке код Хадријанопоља[20]. И каснији историографи, за које је сигурно да су Хуне могли видети или се могли боље обавестити о њима, говоре у складу с описом нашег историчара. Уза све то, његова проверена истинољубивост и добра обавештеност наводе нас да овај одељак не одбацимо као „етнографску фикцију".

Иако је приказ Хуна рађен према усменим сведочанствима, неки научници покушали су да надовежу овај екскурс на одељке исте врсте код ранијих писаца. Тако је R. Blockley[21] предложио, уз извесне ограде, Јустинов опис Скита (II 2) као узор по коме је рађена хунска дигресија. Али, осим заједничких места за опис номадског живота — која се налазе у оба одељка — постоји битна разлика у слици Скита и Хуна. Усред описа код Трог-Јустина читамо: (Scythae) *Aurum et argentum perinde aspernantur ac reliqui mortales adpetunt.* Хуни су, међутим, *auri cupidine flagrantes.* Оваква неподударност не сме се превидети, иако се, с друге стране, мора признати блискост оба екскурса у избору етнографских тема. Сем овог, постоји и гледиште[22] да је Тацитова *Germania* инспирисала аутора *Res gestae* при изради хунског екскурса. Међутим, поређење — садржајно и композиционо — ове две етнографске јединице не пружа потврду овом ставу. Такође је и улога хунске дигресије у *Res gestae,* разумљиво, другачија од оне Тацитовог списа, који се налази ван оквира његових историјских дела.

Подаци о Хунима слични Амијановим, запажени су у делима Хијеронима[23], Еунапија, Зосима и Јорданеса. Ова сличност је упадљива у Зосимовом хунском екскурсу[24]. У директан или индиректан утицај Амијановог дела овде се не сумња[25]. Зосимов главни извор је Еунапије из Сарда, нешто млађи Амијанов савременик. Код оба ова историографа, дигресија о Хунима налази се на истом месту као и у *Res gestae* — Готи, узнемиравани од Хуна и Алана, обраћају се цару Валенсу. Увод у екскурс, оскудица писаних извора о Хунима, такође се подудара у сва три дела. Еунапијев текст иза увода има велику лакуну, тако да даљи ток његовог екскурса пратимо само индиректно, по Зосиму. Стога се однос Еунапија према Амијану не може овде са сигурношћу утврдити. Блокли чак оставља могућност и да је Амијан преузео материјал од Еунапија, али и обрнуто, будући да су последње књиге *Res gestae* настале отприлике у исто време кад и Еунапијева *Историја*[26]. Како је познато, Еунапије наставља дело Атињанина Дексипа, који му је и узор, па је лако могао користити *Scythica* при свом опису номадског живота. Није искључено да се Амијан, уз усмена казивања, послужио такође и овим списом, бар као моделом; но, с обзиром да односна поглавља нису сачувана ни код Еунапија ни код Дексипа, ово се не може поуздано утврдити. Повезивање Дексипа са Амијаном могло би боље објаснити подударности код нашег историчара, Еунапија и Зосима. Ипак, кад се све узме у обзир, чини нам се да хунски екскурс није рађен под битним и директним утицајем ранијих аутора; у томе смислу говори и околност што овај одељак има другачију схему од осталих гео-етнографских дигресија у *Res gestae* у које је и уметнут касније.

Низ паралела, стварних и језичких, у опису живота Хуна, налазимо чак у VI веку у Јорданесовој Историји Гета[27]. Ова околност изненађује кад се зна да Јорданес као извор користи Приска, писца, који је лично био у посланству код Хуна. Присков извештај, садржински другачији од Амијановог, ничим не побија слику Хуна и Алана у *Res gestae.* Треба напоменути да Јорданес, нешто раније, сам наводи као један од својих извора и Дексипа[28], што сведочи о дуготрајном, недовољно испитаном утицају овог историчара.

Екскурс о Хунима и Аланима налази се на одговарајућем месту *Историје,* потребан је за разумевање даљих догађаја, те се може сматрати потпуно оправданим. Како смо видели, подаци о овим племенима смеју се прихватити као тачни, мада се не могу сви проверити. Географска компонента као и „археологија" овде су из разумљивих разлога редуковани, док је етнографски део опширнији — у опису Хуна то је и једини садржај — али

схематски у складу са осталим екскурсима. Композиција дигресије је прегледна, иако би паралелно приказивање појединих обичаја и начина живота у оба племена било и економичније и, чини се, имало више ефекта. Амијанов циљ, сем историјског, овде је свакако и буђење радозналости код читалаца, увођењем далеких, непознатих, егзотичних племена. Утисак се појачава пишчевим језгровитим стилом, понегде прејаких израза. Неке слике изазивају праву визуелну представу, у чему је Амијан и иначе врло вешт. Посебно је упечатљиво поређење ружних Хуна са незграпним фигурама од тесаног дрвета, на оградама мостова[29]. Ова слика, колико нам је познато, изум је самог писца *Res gestae*.

НАПОМЕНЕ

[1] Писана сведочанства о њима налазе се код Јосифа Флавија (Bel. Iud. 7,7,4); и *Historia Augusta* (Gord. 34,4) Алани се, 242. г. спомињу да се налазе код Филипопоља. На Амијаново лично истраживање упућују места 2,16 ... *quas dilatari adusque Gangen accepi*, као и 2,15 ... *accepimus*, „чуо сам", одн. „како сазнајемо".

[2] Амијан овде саопштава да су Алани добили име по планини (која је северно од Каспијског језера, спомиње је и Ptol. VI 14,3), обрнуто од Марина из Тира, који бележи да је безимена планина добила име по народу; уп. Tomaschek, *RE* I (1894) 1281.

[3] Ова племена (Nervi=Neuroi, Vidini=Budini) описује још Херодот (IV 102—109). О Нервима у позној антици суседима Будина на горњем Дњепру, уп. Herrmann, *RE* XVII, 158—161. Податак да Агатирси боје лице и тело плавом бојом наводи и Мела II 10, док Плиније, *N. H.* IV 26 бележи само да фарбају косу. Поистовећивање Алана са Масагетима срећемо и у Касија Диона (69, 15), али се у понтском екскурсу (XXII 8,38) још увек рачунају као два различита племена.

[4] По Амијановом опису, међутим, то не следи, уп. нпр. драње коже с непријатеља (2,22; сличан обичај код Скита, Hdt. IV 64).

[5] F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* I (1959) 58,69, 84.

[6] Ib. ib. 4. Слично сматра и J. Vogt, *Kulturwelt und Barbaren*, 27 sq. и Müller, *Ethnographie*, II, 191.

[7] *Hunni*, 343—377.

[8] Ib. 367.

[9] Ib. 356—357.

[10] Такав је случај са следећим примерима (ib. 367 sqq.):

— *compactis ... firmissime membris ... opimis cervicibus* (2,2): *(Sarmata) consurgit in artum/massa rotunda caput* (Sidon. *Carm.* 2, 246 sq.)

— *neque igni neque saporatis cibis* (2,2): (Либијци) *oute gar hēmerou diaitēs* (Diod. 3,49)

— *ineuntes proelia cuneatim* (2,8): (Сармати) *ubi per turmas advenere, vix ulla acies obstiterit* (Tac. *Hist.* 1,79)

— *variis vocibus sonantibus torvum* (2,8): (Гали) *metuendae voces ... et minaces* (15 12,2) (Етиопљани) *tēn men phōnēn oxeian proballontes* (Diod. 3,8) (Троглодити) *strident magis quam locuntur* (Mela 1,44).

[11] Такви су:

— *aedificiis nullis ... nec ... tugurium* (2,4)

— *indumenta lintea* (2,5)

— *nemo arat* (2,10, уп. 2,18 ... *aut vomeris cura)*

— *cum carpentis, in quibus habitant* (2,10).

За последња два случаја у Рихтеровим примерима не налазимо формулације и стилски блиске Амијановим.

[12] Get. 5,37.

[13] 3,28: (Германи) *cruda etiam carne vescantur aut recenti.*

[14] L. c. 368. У овом контексту занимљива је — иако се не може користити као прави доказ — тужбалица кинеске принцезе, хунске заробљенице, сачуване у стиховима Hsi Chün-a, коју у енглеском преводу цитира R. Syme *(Ammianus and the Historia Augusta*, 1968, 20, из збирке A. Waley-a, *One Hundred and Seventy Chinese Poems*, Constable 1928, 53):

A tent is my house
of felt are my walls
raw flesh my food
with mere's milk to drink ...

[15] Уп. l. c. 375, где наводи само два таква детаља: обрезивање лица и женски начин седења на коњу. Њима сигурно треба прибројати још неколико (уп. стр. 82) као и *nulla severitate regali ... tumultuario primatum ductu* (2,7). Ово место је једино које говори о извесној класној подели код Хуна. Алтхајм мисли да је у питању већ опадање ових разлика (о. с. 360 sqq.), док га Harmatta (*Acta arch. Hung.* I 138 sqq и II 277.) схвата сасвим супротно, као почетак настајања класа.

[16] Нпр. K. Trüdinger, *Studien zur Geschichte der griechischrömischen Ethnographie*, Basel 1918. То је и Рихтерово мишљење, l. c. 372, нап. 88.

[17] L. c. 357. Можда је податак *adusque pubertatem nutrire*, непроверив додуше, управо једна од посебних одлика, какву Рихтер тражи.

[18] Altheim Амијана у целини узима као поуздан извор, иако се напоредо користи и археолошким налазима; о. с. passim, нпр. 4 и 81—84; слично и J. Werner, *Beiträge zur archäeologie des Attila-Reiches*, München 1956, 51 и 56 и Harmatta, Acta arch. Hung. I, 1951, 134.

[19] Формулисао га је још V. Gardthausen, *Quellen* 510. Richter, l. c. 365 sq. га међутим, не прихвата. Усмене информације о Хунима могао је, према мишљењу P. Сајма (о. с. 20) имати чак и св. Хијероним (за Adv. Iovinianum); у толико је то вероватније за једног официра који, као Амијан, скупља грађу за своју *Историју*.

[20] Тај пролазак изгледа вероватан на основу 31 7, 16 *ut indicant nunc usque albentes ossibus campi* (не и Рихтеру, l. c. 366.), уп K. Müller, o. c. 193.

[21] *Ammianus Marcellinus*, Bruxelles 1975, App. A 177—182.

[22] Заступа га Arnaldi, *Il continuatore di Tacito*, 126.

[23] Питањем утицаја Амијана на Хијеронима детаљно се бави R. Syme, о. с. Ми га остављамо по страни (као и известан утицај на Клаудијана, *In. Ruf.* 1,323—331) јер не доприноси разјашњењу питања којим се овде бавимо.

[24] Hist. nova IV 20,4—7: φῦλον τι βάρβαρον ... πρότερον μεν οὐκ ἐγνωσμένον ... μάχην μὲν σταδίαν οὔτε δυνάμενοι τὸ παράπαν οὔτε εἴδοτες ἐπαγαγεῖν πῶς γὰρ

οἱ μήτε εἰσ γῆν πῆχαι τοὺς πόδας οἷοί τε ὄντες ἑδραίως ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἵππων διαιτώμενοι καὶ καθεύδοντες, περιελάσεσι δὲ καὶ ἐκδρομαῖς καὶ εὐκαίροις ἀναχωρήσεσιν, ἐκ τῶν ἵππων κατατοξεύοντες...

[25] Richter, l. c. 363, Thompson, o. c. 28 sqq, 134 sqq.

[26] O. c. 182 и нап. 7. Сем тога, као и у случају Хијеронима, дозвољава могућност и једног заједничког извора, који би могао бити Јустин.

[27] IV 121—128 (екскурс се налази на истом месту као код тројице ранијих историографа):

Hunorum gens omni ferocitate atrocior exarsit in Gothos. Halanos quoque pugna sibi pares, sed humanitate, victu formaque dissimiles...

Nam maribus ferro genas secant, ut ante quam lactis nutrimenta percipiant, vulneris cogantur subire tolerantiam. Hinc imberbes senescunt et sine venustate efoebi sunt, quia facies ferro sulcata tempestivam pilorum gratiam cicatricis absumit. Exigui quidem forma, sed argutis motibus expediti et ad equitandum promptissimi, scapulis latis, et ad arcos sagittasque parati, firmis cervicibus et superbia semper erecti. Hi vero sub hominum figura vivunt belvina saevitia.

Разуме се, могуће је да се материјал преузима и преноси и тако дуг временски период, али се може очекивати да би се, у том случају, неки нетачан или измишљен Амијанов податак код каснијих историографа ипак разоткрио.

[28] IV 113. О Јорданесовом коришћењу Дексипових *Scythica* в. Jacoby, *FGrHist.* 100 ком. 304—311; уп. Hanslik *Kl. Pauly* I, 150.

[29] О томе нешто в. Buren, *Pons, RE* XXI (1930) 2435. Richter, l. c. 355. нап. 41 наводи да је реч о археолошком типу „*Hermenzaunes*" које је детаљно обрадио H. Wrede, *Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig*, Berlin 1972. (ово дело није ми приступачно).

1

4

5

3

2

Сл. 1. Клеопатра, рељеф из Дендере; сл. 2. Лов и риболов на Нилу; сл. 3. Сребрна драхма Шапура II; сл. 4. Шапур II у лову на лава. Представа на позлаћеном тањиру; сл. 5. Карнеолски печатњак једног првосвештеника

ТАБЛА VI

1

2

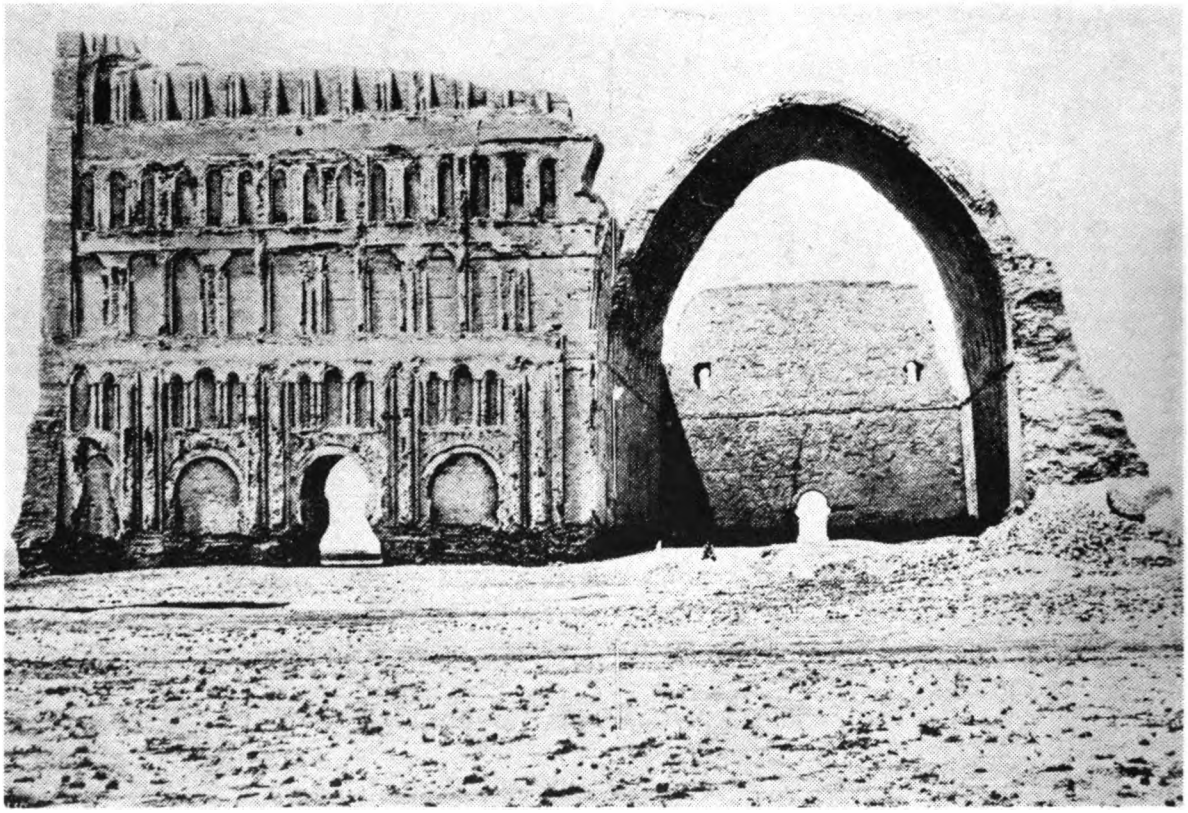

3

Сл. 1. Олтар ватре са планине Загрос; сл. 2. Партски принц, сребрни амблем; сл. 3. Дворац Сасанида у Ктесифону

1

2

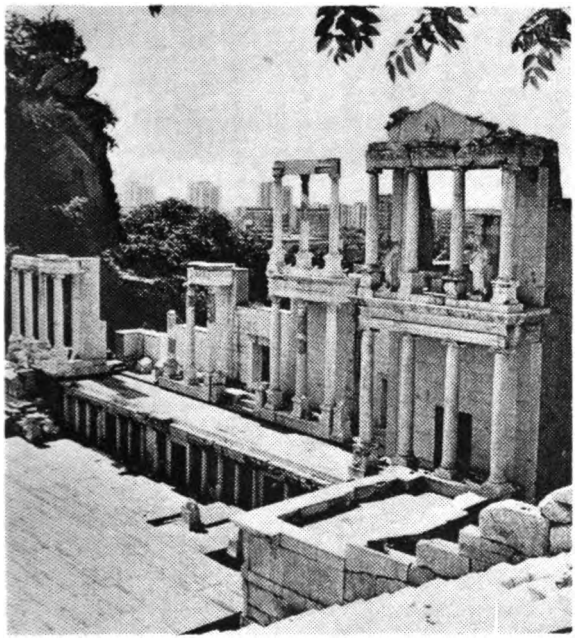

4

3

Сл. 1. Трачка шлем-маска из Пловдива, Бугарска; сл. 2. Украсна плочица са коњске опреме из Ловеча, Бугарска; сл. 3. Новац Филипопоља, са представом зграда и вртова. Пловдив, Бугарска; сл. 4. Позориште из II в. н. е. у Пловдиву, Бугарска

ТАБЛА VIII

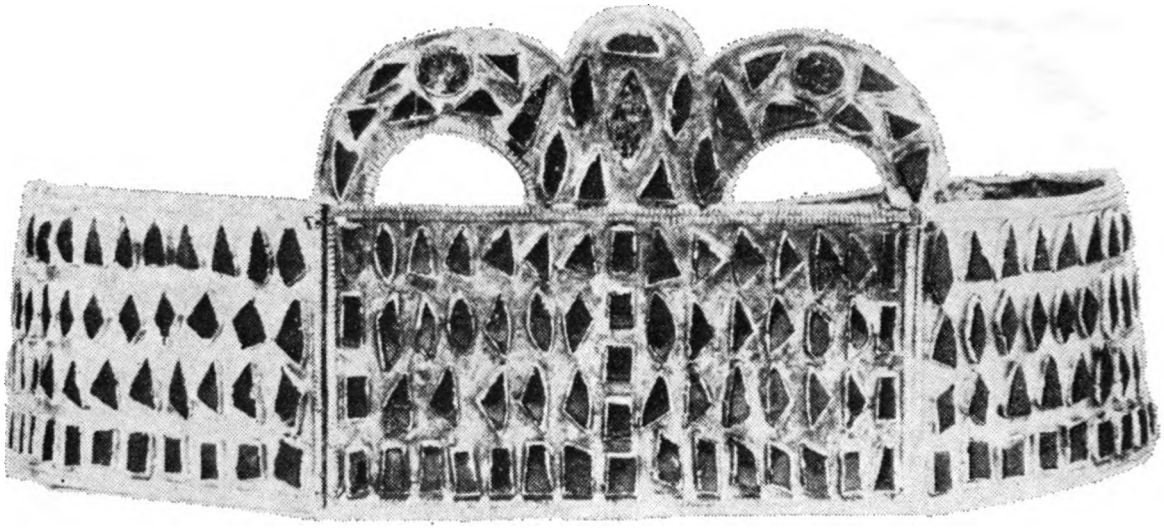

1

2

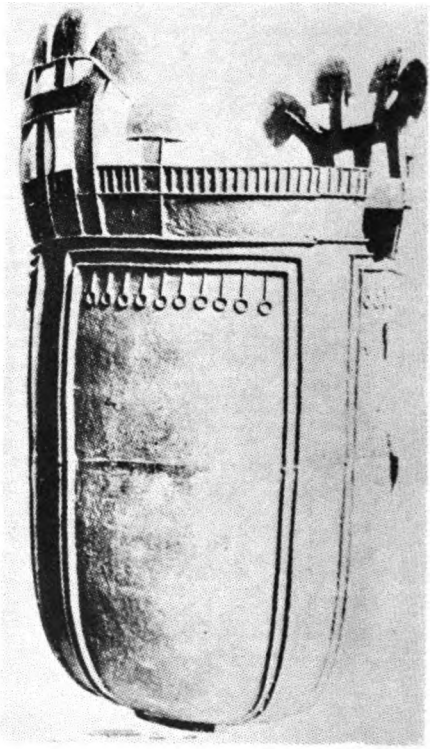

3

Сл. 1. Златна хунска дијадема, Керч, СССР; сл. 2. Украс са коњске опреме, Јекатеринослав, СССР; 3. Хунски ритуални котлић, Törtel, Мађарска

IV ИСТОРИОГРАФСКА ПИТАЊА

1. КОНЦЕПЦИЈА И ФУНКЦИЈА ЕКСКУРСА У RES GESTAE

Амијан своје дигресије означава термином *excessus*[1]. Исти израз, очевидно калк према грчком *ekbasis* (*parekbasis*)[2], по правилу се среће и код осталих латинских писаца[3]. Дефиницију врсте даје теоретичар реторике Квинтилијан: *Parekbasis est ... alicuius rei, sed ad utilitatem causae pertinentis extra ordinem excurrens tractatio*[4]. Као теме екскурса (названог чак и тим изразом) Квинтилијан наводи: *laus hominum locorumque, descriptio regionum, expositio quarundam rerum gestarum vel etiam fabulosarum*[5]. Амијанове дигресије потпуно се уклапају у оквире наведене у *Institutio oratoria;* не само да је *descriptio regionum* — логично — главна тема географских одељака у *Историји* већ у њима срећемо и остале побројане елементе. Блискост нашег аутора реторици не изненађује. Природно је претпоставити да је похађао реторску школу већ у Антиохији; видимо сем тога, да је био поштовалац и следбеник самог Цицерона[6]. Амијанов поступак при грађењу екскурса потврђује његово познавање реторике. Уводећи своје приповедачке уметке обавезном формулом он јасно показује да је његово „скретање с пута" свесно и у служби одређених интенција. У складу са реторским правилима, он употребљава и завршну формулу, нпр. *Evectus sum longius, sed remeabo tandem ad coepta*[7] сасвим сличну оној коју под називом *afodos* бележи Квинтилијан: *Longius evectus sum, sed redeo ad propositum (Inst.* 9, 3,87). На основу свега реченог можемо претпоставити — иако Амијан нигде не спомиње Квинтилијана по имену — да је наш писац познавао *Institutio oratoria.* Осим примене реторских образаца у екскурсима — на коју, колико нам је познато, раније није била скренута пажња — и питање концепције екскурса у целини није још довољно разјашњено у науци. Прецизније речено, нису разматрани сви аспекти овог питања. Концепција екскурса остала је на периферији проучавања *Историје,* јер се највећи број истраживача бави овим проблемом успутно, колико је потребно за рад на одабраној теми сваке појединe студије. Тако смо у ситуацији да имамо известан број добро уочених особитости које се тичу појединих екскурса; Саба је, како смо видели, нарочито допринео тумачењу улоге персијског и понтског екскурса. Што се тиче опште функције дигресија, Саба налази да је она „етичка": писац њима жели да покаже да је учен и обавештен, али и да држи контролу над својим излагањем; када га сувише понесе *pathos* прекида казивање и убацује екскурсе[8]. Они би, према томе, били његова лична потреба. Ми бисмо, ипак, тумачили примену дигресија пишчевим свесним, рационалним избором. С друге стране постоји више општих оцена екскурса које нам се такође могу чинити у већој или мањој мери прихватљивије, али које нису довољно образложене нити поткрепљене одговарајућим примерима. Општи суд J. Bayeta[9] о екскурсима у *Res gestae* — захваљујући њима, историја добија на ширини и разноликости и тежи да пружи слику свих догађаја и свих народа у једном периоду, што све одељцима ове врсте даје један нови значај — у основи одговара нашем закључку, који ћемо покушати да образложимо на следећим странама. Од научника који су се детаљније бавили питањем дигресија у *Res*

gestae, не можемо заобићи G. Crumpa, који подвлачи прагматичку вредност и историографску функционалност географских одељака, као и њихову неопходност за разумевање главног излагања[10]. Он, међутим, занемарује остале видове улоге екскурса у Амијановом делу. Сем тога, Крампово гледиште да је садржина дигресија добрим делом последица „ауторове доступности изворима и интересовања публике" као и да Амијан гради своје екскурсе потпуно под утицајем ранијих (римских) узора[11] не могу се, по нашем мишљењу, уопште прихватити као тачни. Супротно од Крампа, Сидат[12] присуство дигресија објашњава искључиво њиховом композиционом улогом. Овако тумачење због једностраности такође није прихватљиво, иако и ову компоненту треба узети у обзир приликом формирања става о улози екскурса у *Историји*. Најзад Розен, резимирајући резултате радова ранијих истраживача, приклања се гледишту о вишеструкој улози дигресија, наглашавајући при том композициону[13].

Важан вид читавог проблема чини распоред дигресија, посебно гео-етнографских. На основу сачуваног текста, може се закључити да је писац настојао да их размести широм дела. Његова позивања на неке екскурсе који нису дошли до нас, као и напомена о одлагању дигресије о Египту за погоднију прилику[14], говоре у прилог овом гледишту. То, међутим, не значи да је распоред екскурса у *Res gestae* равномеран. У неким књигама их има по два, или чак више, у другим ниједна. Нарочито их је мало у накнадно писаним књигама (XXVI—XXXI). Према рачуну једног педантног истраживача[15], екскурси чине 17% целог списа; чак 13% налази се у књигама XIV—XXIII, а свега 4% у преосталим. Карактеристично је да се у наставку дела појављују две дигресије писане о темама готово истоветним с онима које су већ раније обрађене. Ова подударност објашњавала се околношћу да је писац све расположиве географске одељке већ био уметнуо у раније књиге; кад је одлучио да настави своју *Историју* и на период после Јулијанове смрти, више није имао грађе за нове географске дигресије[16]. Но, понављања различитих врста јављају се и иначе у *Res gestae*, тако да овај поступак с дигресијама не одудара од пишчевог манира. У случају да о истој теми говори више пута, Амијан се увек позива на своје претходно излагање[17]; читалац тако неће помислити да се аутор заборавио. Поред тога, творац *Историје* понекад прави „дигресије у дигресији", нарочито код дужих описа[18], али и у тим случајевима образлаже, укратко, свој поступак. Најзад, поменимо још једном XIV 7,2, где се публика обавештава о одлагању описа Египта за неку од каснијих књига. Све ове напомене стављене су у текст *Историје* да покажу како писац има пред собом и план екскурса и нацрт целог magnum opusa. Дигресије су распоређене према замисли аутора и, ако се учини да оне по месту, садржини или обиму нису прикладне, Амијан ће одмах ставити до знања да њихово присуство није случајно.

Неравномерност у распореду дигресија указује на то да писац својим умецима није одређивао место механички, већ се трудио да их, зависно од њихове теме, стави тамо где су најбоље повезани с главним казивањем. Но, скретање у дигресију није увек изведено на логичан начин, нити увек делује као да природно следи из основног излагања[19]. Некад се има утисак — то нарочито важи за природословне описе — да су сувишни[20]. Бројни, разноврсни умеци исувише често прекидају излагање, већ и само „мозаично"[21], па може изгледати и да га оптерећују[22]. Међутим, управо тако рашчлањена композиција — у којој се нашло места, чак и у основној нарацији, за приповедање епизода[23], за говоре главних јунака[24], за анегдоте из живота славних људи, митове, цитате, пословице и друге *minutiae* — природа је подлога и за дигресије, са врло различитом тематиком, вредношћу и циљем, какве се и срећу у *Res gestae*.

О својој концепцији географских екскурса сам писац нам не даје директних обавештења, осим најкраћих и најнеопходнијих у уводним формулама за ове одељке. Стога је драгоцено једно такво место, макар да је успутно и сведено на објашњење само једне врсте података, какво наилазимо у познатом проемију за XXVI књигу. Ту аутор одговара на примедбе које су добиле раније књиге *Историје*. Тако сазнајемо да су његови критичари сматрали да ... *non decuerat in descriptione multiplici regionum super exiguis silere castellis*. Наш аутор је, према томе, правио избор у набрајању топонима и тај се избор данашњем читаоцу, за разлику од Амијанових савременика, не чини тако строгим[25]. Како су Амијанови стари читаоци судили о другим тематским тачкама његових гео-етнографских екскурса, не знамо; има разлога да верујемо да је разуђеност тематике у дигресијама Амијанова иновација. Већ је примећено да је код њега садржина гео-етнографских екскурса рашчлањена према следећој схеми[26]: а) „археологија" — најстарији подаци о земљи која је предмет екскурса; б) њен географски положај и границе; в) главне реке, плодност тла, флора и фауна карактеристична за дату област;

г) административно уређење и најпознатији градови; д) изглед и обичаји народа; ђ) потпадање под римску власт. Оваква схема, на основу које се може закључити да се желела пружити општа слика о једној земљи и народу, није примењивана подједнако у свим дигресијама. Неке од наведених тема добијале су различит обим и разраду; на поједине од њих често се надовезују *idia* и *thaumasia*. Постоје примери да се, из оправданих разлога, нека тема потпуно изостављала; по себи се разуме да хунски екскурс није могао следити напред наведену схему.

Но, овако конципирани описи, у којима се ређају — на први поглед неповезано — географски, митолошки, историјски и други елементи, а изостављају многи подаци које је писац могао проверити на терену[27], само делимично представљају географски оквир за историјско казивање. Наиме, етно-хорографски екскурси ближи су од свих других главном излагању и треба, мада им то није једина улога, да помогну читаоцу у праћењу главне радње. Овакву функцију и сам је писац имао у виду улазећи у дигресије, судећи бар по уводу у опис Галије: ... *Galliarum tractus et situm ostendere puto nunc tempestivum, ne inter procinctus ardentes proeliorumque varios casus, ignota quibusdam expediens imitari videar desides nauticos, attrita lintea cum rudentibus, quae licuit parari securius, inter fluctus resarcire coactos et tempestates*[28]. Не испуњавају ипак сви екскурси подједнако добро историографски циљ. Споменули смо да они — тако галски, понтски, трачки — чешће дају слику земаља у које се премештају догађаји, са више појединости и у ширим размерама него што сами догађаји изискују. Више од осталих, историографски је оправдан, без обзира на тачност података, екскурс о Хунима. Прецизном задатку да оцртају позорницу збивања можда најбоље одговарају две топографске слике — теснаца Суки и Боденског језера — које, у ствари, одударају од пишчеве концепције композитног екскурса. Као и етнографски приказ Хуна, и ове две скице одступају од прихваћене схеме, што је, свакако, налагао сам предмет описа ова три одељка. И Боденско језеро и Суки дати су на основу аутопсије писца, конкретно и сажето[29]; нарочито други пример представља успелу примену географског описа у прагматичној историји[30]. Спретних скица места догађаја, у складу с Полибијевим захтевима, налазимо, уосталом, неколико пута и у главном казивању *Res gestae*[31], али их писац није ставио у форму екскурса.

Гео-етнографски екскурси у *Res gestae* имају, даље, и јасно уочљиву композициону функцију. Они прекидају нарацију тамо где писац то процени потребним. По правилу служе као увод у опис крупних догађаја, када се као сцена *Историје* појављују нове земље и нови народи. Такав је случај, на пример, са галским и хунским екскурсом; први чак има посебну улогу да припреми декаду о Јулијановом квинквенију. Понтски и египатски, оба у истој (XXII) књизи — коју деле у симетричне половине[32] — плански задржавају радњу, као и опширни персијски екскурс у следећој књизи, који чини интерлудиј између књига посвећених Јулијановом карактеру и његовој војној акцији[33]. Након тога, дигресија више нема до краја XXV књиге, којом се у првобитној верзији *Историја* и завршавала; догађаји се вртоглаво смењују до Јулијанове погибије, која је означила и пропаст римског освајачког похода. Но, усек у излагању прави се и онда када оно, понето бурним током догађаја и пишчевим ангажованим стилом, постане сувише драматично; екскурс прекида напетост читаоца и пружа му одмор. Такви су, по нашој оцени, екскурси четрнаесте књиге[34]. Приповедање о другим, нарочито далеким земљама, проткано различитим *curiosa*, представља погодан садржај за паузе ове врсте, те служи истовремено као поука и предах. Први од ова два елемента у гео-етнографским дигресијама наглашава сам писац: исцрпан опис допринеће потпуности знања (XXIII 6,1) што је један од историографских циљева аутора *Res gestae*. Ако је он својим екскурсима и желео да се покаже ученим и обавештеним пред публиком, у томе ипак не треба тражити доминантан мотив за уметање одељака ове врсте[35].

Међу компоненте које граде функцију екскурса треба уврстити и пишчеву тенденцију, политичку, просопографску или моралну. Она је чешће имплицитна и дискретна, ређе и гласно изражено мишљење или суд[36]. Но, управо намера са којом аутор бира појединости, начин на који их износи и смисао који они добијају у контексту, битно доприносе формирању поруке коју дигресија носи и због које се, можда, одређеном одељку и нашло места у *Историји*. Тако су, од садржинских интенција, слављење хеленства, подршка Јулијану и одавање признања римској политици крупни циљеви које имају Амијанове дигресије.[37]

НАПОМЕНЕ

[1] Увод у персијски екскурс: *Res adegit huc prolapsa, ut in excessu celeri situm monstrare Persidis* ... (XXIII, 6,1), затим у трачки: ... *ergo conveniet pauca super harum origine regionum et situ transcurrere per brevem excessum* ... (XXVII 4,1)

и (други по реду) римски екскурс... *veloci... excessu* (XXVIII 4,6). Истим изразом писац спомиње и, за нас изгубљен, опис кипа богиње Магне матер, који је из Песинунта био пренет у Рим: ... *in actibus Commodi principis digessimus per excessum* (XXII 9,6).

[2] Термин уобичајен код Полибија (III 9,6 и др.) Diod. I 37 и код неких других писаца, уп. *ThGL*, s. v. Код ранијих писаца, Херодота и Тукидида, срели смо друге изразе за екскурс (*prostheke, parentheke*, односно ekbole), код Лукијана, с. 57, *hermeneiai*). Уп. и Quint. *Inst.* 4,312: Hanc partem parekbasin vocant Graeci, Latini egressum vel egressionem.

[3] Уп. Plin. *N. H.* Praef. 12; Tac. Dial. 22 и други писци, уп. *ThLL* s. *excessus*, 2b. Код неких аутора, међутим, још се не јавља посебан термин за екскурс, иако их они јасно одвајају од осталог излагања (Цезар, Салустије), уп. II гл. стр. 29 sq.

[4] *Inst.* 4,3,14.

[5] *Inst.* 4,3,12—13. Уп. и Цицеронов став о историји (не само о екскурсима), Or. 66: Huic generi (софистичком излагању) historia finituma est in qua et narratur ornate et regio saepe aut pugna describitur.

[6] Примену реторске технике и теорије утврђује у *Res gestae* као целини K. Rosen, *Darstellung*. О блискости говорничке дисциплине и историје уп. Цицероново гледиште наведено у претходној напомени, као и нап. 14 у одељку *Однос према изворима*. О утицају реторике и поезије на историографију, в. Norden, *Kunstprosa* II 81—95.

[7] Уп. и друге изводне формуле у *Res gestae: Prolati aliquanto sumus longius quam sperabamus, pergamus ad cetera* (XXII 8,48); *evectus longius ad ordinem remeabo coeptorum* (XXII 16,24); *sed ad reliqua textus propositi revertamur* (XXXI 2,25). О завршној формули уп. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* 340, München 1960.

[8] Sabbah, *Méthode*, 528.

[9] У *Littérature Latine*, Paris 1964, 460.

[10] *Military Historian*, 38. О сличном гледишту Розена, уп. нап. 28.

[11] О. с. 42.

[12] J. Szidat, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*, Buch XX—XXXI, T. I—II, Wiesbaden 1977—1981; уп. о астрономском екскурсу (XX 3,1—12) I 43 и 112—129 стр. и опису Сука, (XXI 10,2) I 50 стр. Сидатова оцена не обухвата, додуше, осим Сука, остале географске екскурсе јер се они не налазе у књигама XX—XXI, које су обрађене у његовом *Коментару*.

[13] *Ammianus* 69—86.

[14] Такви су примери: ... *absque Mesopotamia digesta, cum bella Parthica dicerentur* (XIV 7,21); ... *cuius originem in Africae situ digessimus plene* (XXIX 5,18); ... *situmque Britanniae pro captu virium explanavi* (XXVII 8,4) и XXII 9,6 цитирано у нап. 1. Вероватно на краће напомене, а не на развијене екскурсе циљају XXII 8,35: ... *ibi et aquae sunt et candidae naves nascuntur halcyonibus similes, super quarum origine et Hellespontiaci proelii tempore disseremus* (касније се, међутим, Амијан на ово питање не враћа, што је навело неке издаваче на емендацију *disserebamus*, уп. нап. 3 уз екскурс); XXIII 6,50: *ubi etiam tigridum milia multa cernuntur feraeque bestiae plures, quae cuiusmodi solent capi commentis dudum nos meminimus rettulisse*, као и XXIX 5,16... *post Icosium oppidum, cuius supra docuimus conditores*, Уп. о овим местима H. Cichocka *Konzeption*, 339, која је против мишљења Michaela *(Die Verlorenen Bücher des Ammianus Marcellinus*, Wratislaviae 1880, 11 sqq.) да су на поменутим местима били прави екскурси. — Уп. ... *Aegypto, quam necessario aliud reiciemus ad tempus* (XIV 7, 21). Други екскурс о Египту заиста нам је сачуван, XXII 15—16, а у њему се спомињу (15,1) и два ранија, о истој земљи, који су се налазили у данас изгубљеним књигама.

[15] H. Cichocka, *Konzeption*, 338.

[16] Ово је увидео још Thompson, *Historical Work* 118. Једини нов моменат, историографски и књижевно, представља опис Хуна и Алана XXXI 2.

[17] Нпр. о Сараценима (XIV 4,1—7 и XXXI 16,5). О изгубљеним екскурсима који се спомињу у постојећим књигама уп. нап. 14.

[18] Тако у галском екскурсу (XV 11,18): *Sit satis de situ locorum. Nunc figuras et mores hominum designabo;* такође и *hactenus super Alpibus. Nunc ad restantia veniamus* (XV 10,11). У персијској дигресији су мањи умеци о магима (XXIII 6,32), о Серима (пгф. 67), о настанку бисера (пгф. 85). Уп. и прелаз ка опису Алана, XXXI 2,12.

[19] Тако на први поглед изненађује скретање у понтску (XXII 8) као и у египатску дигресију (XXII 15—16).

[20] Нпр. екскурси о помрачењу Сунца и Месеца као и о дуги, оба у двадесетој књизи. Оцењујемо их као непотребне првенствено по садржају; композициону улогу остављамо по страни.

[21] Композицију *Res gestae* први је назвао „мозаичном" Thompson, *Historical Work* 33; добро нађен израз прихватили су касније и други научници.

[22] На чему нпр. инсистира Müller, *Ethnographie*, 188.

[23] Оне у суштини нису потребне за разумевање главних догађаја; могу се наћи и у развијенијој форми, коју Розен зове новеле (уп. о њима Rosen, *Darstellung*, 189—192).

[24] Они се, како је уочио Thompson, о. с. 119 sq. јављају у просеку једанпут у свакој књизи. Свакако да имају и композициону функцију, уп. нпр. Sabbah, *Méthode*, 431 n. 99.

[25] У свим већим географским дигресијама јавља се више топонима и других географских појмова него што је потребно за праћење главног излагања.

[26] Уп. Увод, стр. 13.

[27] О томе в. даље, одељке *Однос према изворима* и *Избор података*.

[28] Нешто дискретније, ова улога се назначује и уводним формулама за неке друге екскурсе (XIV 7,21; XXII 8, 1; 15, 1; XXVII 4,1). Утилитарну функцију, не спомињући друге, види K. Rosen, *Darstellung*, 66 чије гледиште преузима и Müller, *Ethnographie*, 191.

[29] Осим што се на крају описа Боденског језера налази легенда о Алфеју и Аретузи, уп. анализу екскурса.

[30] Супротно нашој оцени, Szidat, *Historischer Kommentar* I 50 налази да овај екскурс има композициону функцију: „... *schafft nach den sich vorher überstürzenden Geschehnissen einen gevissen Ruhepunkt und trennt die Schilderung des erfolgreichen Vorstosses zum Pass von Succi von der Aufenthaltes in Naissus...*"

[31] Тако нпр. опис ушћа Тисе у Дунав и околног терена уклапа се у одељак о Константинијевим

борбама са Сарматима (XVII 13,4); уз Јулијаново заузимање Агрипине, дат је опис положаја овог места (XV 3,1).

[32] Како је тачно приметио Rosen, *Darstellung*, 133 sq.

[33] Ову улогу персијског екскурса уочио је F. Arnaldi, *Il continuatore di Tacito*, 137.

[34] То су екскурси о Сараценима (XIV 4) и о дијецези Оријента (XIV 8). Исти смисао, уз истицање супротности садржаја и стила ових екскурса према реторичном опису спровођења и погубљења Констанција Гала, налази и Арналди, l. c. 109.

[35] Управо оваквом пишчевом жељом објашњава уметање екскурса Schanz-Hosius, *Geschichte d. röm. Lit.* IV, 96; слично чини и Ensslin, *Geschichtschreibung*, 16—18. Sabbah, *Méthode*, 525 sqq, исправно узима овај елемент као један од више различитих којима треба објашњавати појаву и функцију екскурса у *Res gestae*.

[36] Добар пример изражене критике представља осуда римског присвајања Кипра, изнета у екскурсу о дијецези Оријента, XIV 8,14.

[37] Политички циљеви примећују се, како смо раније видели, готово код свих дигресија (в. галску, понтску, персијску).

2. ЕКСКУРСИ И ГЛАВНО ИЗЛАГАЊЕ: ИЗБОР ПОДАТАКА

Пада у очи да се о неким географским областима подробније говори и у основној нарацији *Res gestae* и у појединим дигресијама. Подаци са једне и друге стране понекад се допуњују, али се неретко и понављају, па чак стоје и у међусобној противречности. Стога је, да би се тачније схватила пишчева концепција екскурса, потребно упоредити саопштења дата у форми дигресије са одговарајућим подацима изложеним у главном току *Историје;* да бисмо избегли хипотетичности, ограничићемо се на најјасније случајеве. Расправљајући о овим питањима морамо настојати да што мање меримо Амијанове резултате према данашњим гледиштима о садржини успелог историјског екскурса, а што више према интенцијама самог писца, колико се оне дају утврдити.

Прво ћемо скренути пажњу на податке о истим географским појмовима који се јављају у историјском казивању и у екскурсима. Очекивани однос између ових двеју врста контекста био би да се географски појам помиње у главном тексту укратко, само као топоним, хидроним, ороним и сл., а да се у дигресији објашњава — ако је важан или занимљив. То је случај са планинским прелазом Суки који се као назив среће на више места у главном тексту, те је и његов опис у краткој дигресији потпуно оправдан[1]. Међутим, других таквих примера готово да и нема у *Историји*. Природно је што се имена неких градова, познатих из одговарајућих дигресија, спомињу и доцније у приповедању кад то повест догађаја изискује, али вреди истаћи да се понекад нова или проширена обавештења о градовима јављају у главном излагању[2], уместо у екскурсу где се топоним наводи. У опису Персије, Амијан спомиње и „краљевску реку" (XXIII 6,25); међутим, њено оригинално име, са преводом, не јавља се овде, већ у историјској нарацији[3]. Такође, наш аутор прави разлику између Адијабене и Асирије у главном тексту, док му је екскурс мање прецизан у овој ствари[4]. Поред топонима које срећемо у персијском екскурсу, Амијан и у опису Јулијановог похода бележи називе многих градова, понекад и њихов положај, или слика пејсаж кроз који војска пролази[5]. Ови подаци, изнети у главном тексту, од значаја су између осталог и зато што помажу у локализовању неких насеља[6], али тек заједно са подацима из дигресије дају заокружену слику о том делу света.

Има, затим, појединости које се налазе у главној нарацији иако би изгледале прикладније као градиво за екскурс; то је други тип Амијановог избора којим се овде бавимо. Тако о Египту вреднија сведочанства добијамо из главног текста — мада се у овој земљи не дешавају догађаји који су предмет *Res gestae* — него из одговарајућег екскурса. Своју посету овој земљи писац не користи за приповедање у екскурсу о занимљивостима које је тамо видео. Опис и грчки препис хијероглифског натписа са обелиска пренетог у Рим Амијан даје у посебној дигресији, спомињући да је и лично видео овакве споменике у Теби[7], али се на ове детаље више не позива у каснијем приказу Египта који је, како смо видели, сасвим друге врсте[8]. О Амијановој процени какви подаци треба да уђу у екскурс односно у главни текст, нарочито јасно сведочи анегдота из главног излагања[9], која непосредније говори о особинама Египћана него сама дигресија. Овде видимо сцену — присуствовао јој је бесумње и писац *Историје* и представио је без улепшавања — у којој се Египћани показују као врло лакоми и вазда спремни на свађу, тако да је и сам Јулијан успео да их се отараси тек малим лукавством.

Кратка и жива епизода о годишњем сабору у месту Батне у Озроени, доприноси познавању трговачке привреде на Истоку[10]. Али, ни ова слика се не налази у екскурсу о дијецези Оријента; из њега је писац, по свом плану, искључио Озроену[11]. Ова два одељка суштински се разликују: док први пружа једно не велико, али вредно и тачно сведочанство из живота града, другом управо недостају такве

појединости, које би допуниле једнолико набрајање провинција и урбаних средишта. Подвући ћемо на овој тачки још и податак о Боспоранима, о којима Амијан говори непосредно пред понтски екскурс (XXII 7, 10) да би потом у самом опису обала Црног мора изоставио сваки спомен о овом краљевству[12].

Из примера које смо навели следи да је аутор *Историје* имао и неких актуалних и конкретних обавештења о земљама којима је посветио посебне екскурсе, али није сматрао да је подацима ове врсте место у географским дигресијама, таквим какве их је он замислио, или бар имао написане у датом стадију генезе његовог дела. Ауторова концепција екскурса може стога изненадити данашњег читаоца и изгледати сувише крута и схематизована, понекад недоследна. Разноликости Амијановог избора којим се бави ово поглавље свакако показују да она није била искључиво ни утилитарна ни белетристичка; како смо покушали да објаснимо[13], хибридни карактер дигресија више означава намере него слабости Амијана као писца *Историје*.

Аутор *Res gestae*, како смо већ видели, неке теме обрађује у форми екскурса и по два пута. О Сараценима и о Египћанима постојали су опширнији екскурси у изгубљеним књигама, али су до нас дошли само сасвим кратак о првом и дужи — ипак лишен многих података, вероватно искоришћених у претходној верзији — о другом народу. Од сачуваних дигресија, понављају се разматрања о друштвеним слојевима у Риму — но, видели смо, с новим елементима и обрађена на други начин — и, делимично, о дијецези Тракији[14]. Сем тога, има података који се најпре срећу у дигресијама о црноморским областима и о Персији[15], а потом поново у хунском екскурсу из завршне књиге *Историје*. Реч је о Аланима и другим азијским племенима насељеним на простору, приближно, од Црног мора до Кине; величина њихове територије сасвим оправдава то што се појављују и у два ранија екскурса. Пошто је у последњој књизи уз приказ продора Хуна и Алана описан и њихов начин живота, било је неизбежно поново навести нека од већ познатих племена са тог простора. Осим детаљније слике о Аланима, о којима је стекао више обавештења, писац и о осталим успева да каже понеки нов детаљ[16]. Међутим, подаци о истој теми, обрађеној у два екскурса, не разликују се међу собом битно по врсти и квалитету, што је управо био случај са заједничким елементима у екскурсу и главном излагању, које смо разматрали на примеру Персије, Египта и сродним.

Један вид питања којем су посвећене ове странице такође заслужује пажњу. Информације о административном уређењу Царства не налазе се у главном тексту; утолико су значајније у географским екскурсима, где се јављају као једна од обавезних тема.

Аутор се трудио да пружи преглед римских провинција са њиховим главним градовима и, слично томе, преглед персијских сатрапија. Како је изнето у анализи одговарајућих одељака, тачност ових података није увек беспрекорна. Примедбе се односе, пре свега, на застарелост Амијанових обавештења. Галске провинције, како су наведене у дигресији, одговарају стању из средине четвртог века[17], дакле добу када је наш писац боравио у Галији. Источне провинције су тачно именоване, али не бележе промене после 380. г.[18] Египат се убраја у Источну дијецезу, иако је издвојен из ње у доба Валенса, док се провинција Аркадија, основана под Теодосијем, не спомиње[19]. Једино дијецеза Тракије одговара слици у Нотицији Дигнитатум, но и то не мора значити да је рађена по савременом извору јер се ту стање није променило још од Диоклецијана.

Од двају могућих објашњења за неажурност ових података, једноставније објашњење би било то да се наш историчар користио застарелим провинцијалним листама. Али, разлог би се могао тражити и у хронологији настанка самог дела. Има места претпоставци да је Амијан дигресије сачинио пре главнине *Историје*, те је зато у њима користио податке око четврт века старије од времена кад је писао и читао своје књиге римској публици. Сама по себи, ова претпоставка не изгледа сувише смела, кад се зна да су и други историографи понекад уметали у текст већ готове, раније написане одељке[20]. У случају аутора *Res gestae*, опште је прихваћено мишљење да је материјал за своје дело сакупљао и бележио још као официр у пратњи Урсицина и, касније, Јулијана. Тим пре се може помишљати да је географске екскурсе — рађене по одређеној схеми и основане на литератури који су једноставнији за излагање од политичке историје, могао припремити независно и раније од описа догађаја, барем догађаја четвртог века. У прилог овој могућности говоре управо наведени примери детаљнијег описа појединих локалитета у главном тексту — некад и пре екскурса — него у самој дигресији. Накнадна сазнања, према томе, писац није користио да допуни већ написане дигресије, него их је већином саопштавао у напоменама уз основно излагање.

НАПОМЕНЕ

[1] У XXI 2,10, уп. стр. 51.

[2] Тако се Самосата наводи само именом у екскурсу о дијецези Оријента (XIV 8,7), а касније (XVIII 4,7) и са атрибутом *Commageni quondam regni clarissimam sedem;* Нин (Нинива) спомиње се такође у истом екскурсу, али тек у опису Персије (XXIII 6,22) са нешто више података. О Никомедији и земљотресу који је задесио општирније се говори и пре (XVII 7) и после (XXII 9,3) црноморског екскурса где се само спомиње. Градови побројани у екскурсу о Тракији (XXVII, 4,12) понављају се са подацима познатим од раније (XXII 2,2—3; 8,43; XIV 5).

[3] XXIV 2,7 ... *Naarmalcha nomine, quod fluvius regum interpretatur.*

[4] Уп. XXIII 3,13 ... *duae... viae regiae, laeva per Adiabenam, dextra per Assyrios,* наспрам XXIII 6, 20—22 где се наводи да је Адијабена у оквиру Асирије.

[5] Такви су примери у XXIV 2: *Archaichala (munimentum) venissemus; Baraxmalcha* (locus) *unde amne transito miliario septimo disparata, Diacira invaditur civitas; ... Ozogardana occupavimus oppidum...;* XXIV 4, 2: (imperator) *Maiozamalcham venisset urbem magnam et validis circumdatam moenibus.* Леп опис терена, несумњиво од стране очевица — историчара који туда пролази заједно с војском, срешћемо у XXIV 3,12: *In his regionibus agri sunt plures, consiti vineis varioque pomorum genere ubi oriri arbores assuetae palmarum, per spatia ampla ad usque Mesenen et mare pertinent magnum, instar ingentium nemorum.*

[6] Амијанов податак о Meiacariге — познатог још само из *RGDSap* 149, бр. 28, помаже модерној науци да убицира ово место. Значајан је и тачан податак о Пирисабори (XXIV 2,9: ... *ad civitatem Pirisaboram ventum est, amplam et populosam),* раније званој Masice; о идентификацији овог града уп. *RGDSap* 110.

[7] У књизи XVIII 4; уп. о Амијановој посети Теби 4,6: *In hac urbe inter delubra ingentia, diversasque moles, figmenta Aegyptiorum numinum exprimentes, obeliscos vidimus plures, aliosque iacentes et comminutos* итд.

[8] XXII 15—16. Осим административне поделе, пуно простора посвећено је фауни ове земље; нема важнијих историјских података, нити пишчевих *visa.*

[9] XXII 6,1—3. уп. стр. 70.

[10] XIV 3,3. О томе питању M. G. Raschke, *New Studies in Roman Commerce with the East, ANRW* II Bd. 9,2. 919, нап. 1090, који наводи и гледиште да поморска трговина између Кине и Блиског истока није вероватна већ у IV веку. Међутим, Амијанов текст, који је разматран као сведочанство о постојању ових поморских веза, у ствари, бар како га ми разумемо, не говори о томе проблему: *ad nundinas magna promiscuae fortunae convenit multitudo, ad commercanda quae Indi mittunt et Seres, aliaque plurima vehi terra marique consueta;* дакле, *alia* се не односи на *quae,* већ су то два напоредна објекта.

[11] Уп. XIV 8,7 и 7,10: ... *absque Mesopotamia, iam digesta cum bella Parthica narrarentur.*

[12] Опис (XXII 8), додуше, не представља савремену слику ове области.

[13] У одељку *Концепција и функција екскурса.*

[14] Иако су обале Тракије већ описане у црноморском екскурсу, у другом (XXVII 4), посвећеном дијецези Тракији, у ствари нема понављања података.

[15] XXII 8 31—42: Агатирси, Гелони, Нерви, Меланхлене, Масагете, Алани и „безбројна скитска племена, која се простиру до земаља којима се не зна граница"; Антропофаги се помињу у XXIII, 6,66.

[16] XXXI 2, 12—15: за Алане се каже да им је раније назив био Масагете; Гелони деру кожу с непријатеља, Агатирси боје тело, а Антропофаги се, као што им и каже име, хране људским месом. Али, ови подаци једним делом нису тачни или се не могу проверити.

[17] Уп. о томе нашу стр. 38.

[18] Уп. о томе стр. 29.

[19] Уп. о томе стр. 56.

[20] За пример ћемо узети историчаре о којима је било речи у другом поглављу овог рада: Салустије материјал о Африци сакупља за време свог тамошњег боравка (екскурс у *BJug,* с. 17—19); Тацит пише *Германију* пре великих историјских дела; постоји претпоставка (II гл. п. 66) да је Ливије у дело уткао једну дигресију састављену у младости.

3. ОДНОС ПРЕМА ИЗВОРИМА

Поуздан доказ о литератури коју је Амијан читао и о ауторима које је посебно ценио, даје изричито навођење имена античких писаца у *Res gestae.* Како су сведочанства ове врсте у делу ретка[1], јасан је и значај које има свако од њих. Међутим, нису сви аутори наведени у *Историји* служили и као извор података[2], нити им наш писац свима указује подједнаку пажњу. G. Sabbah је, како сматрамо сасвим тачно, уочио и ценио различит значај набројаних аутора за Амијана[3], те ћемо се ограничити на најбитније:

Сасвим изузетно место међу историчарима добио је Грк Тимаген, чија тачност и поузданост се посебно хвале, уз изричито навођење његовог дела као извора за галски екскурс (XV 9,2). Сем тога, имамо разлога да сматрамо овог писца изворником неколицине података у другим дигресијама *Историје*[4], што потврђује Тимагенов значај за антиохијског историографа.

Од осталих историчара Амијан је директно навео као извор своје обавештености следеће: Теопомпа поводом назива града Песинунта; Тукидидов опис куге помиње се приликом дигресије коју Амијан прави о узроцима ове болести (XIX 4), док се други пут Тукидид цитира као сведок да су Атињани први напустили обичај ношења оружја на гозбама[5]. Овај податак користи се само као контраст при опису обичаја Персијанаца. Значајно је што је атински историчар назван *auctor* термином који Амијан резервише само за најбоље од својих претходника[6]. Међу ове,

по мишљењу нашег писца, долази и Салустије[7], али не и Херодот. Име оца историје срећемо у *Res gestae* само једном, са епитетом — колико се по оштећеном рукопису може закључити — *scriptor*[8]. Према томе, Амијан не показује да Херодота нарочито цени, иако не сумња у вредност података који од њега преузима. На основу других места у *Res gestae*, која указују на познавање и коришћење Херодотових *Историја*, Саба с правом закључује да их наш аутор, у складу са владајућим мишљењем у антици, сматра историографски превазиђеним[9]. При том изгледа логично и природно да је Амијан директно познавао популарно дело свог великог претходника и не видимо разлога претпоставци да га је читао у латинском преводу[10].

Од римских књижевника који нису историчари, антиохијски писац познаје Вергилија кога два пута и цитира[11]. Но, далеко најчешће и са врло различитим поводима, спомиње се Цицероново име. Било да га парафразира или се само позива на њега, Амијану Цицерон остаје врховни римски ауторитет у књижевности и — што је још важније — у историографској теорији. Наш писац не само да је познаје, и то непосредно, већ је у основи и прихвата[12].

Сем тога, у *Res gestae* срећемо и имена многих славних Хелена. Нека од њих нису у ближој вези са основним казивањем, већ треба да подсете Римљане на грчки допринос заједничкој култури. То је случај са поменом бројних философа, песника и говорника[13]. У сличној је функцији и набрајање учених Александринаца[14]. Такође се често о грчким великанима казује каква анегдота или цитира изрека која се њима приписује[15].

Као извор за поједине природописне податке које нам саопштава, Амијан наводи:

Аристотела и Анаксимандра (о земљотресу, XVII 7,11) Птолемеја (о помрачењу Сунца и Месеца, XX 3,4) Метона, Еуктемона, Хипарха и Архимеда (о календару, XXVI 18) Ератостена, Птолемеја и Хекатеја (обим Црног мора, XXII 8,9).

Од њих се само за Птолемеја може рећи да је непосредно био познат нашем писцу; то следи на основу анализе заједничких података у *Res gestae* и у Птолемејевој *Географији*[16]. Већ за Хекатеја и Ератостена то се не може тврдити са сигурношћу[17], док је за остале вероватно да су коришћени индиректно; бар оно што Амијан пише о тим природним појавама не садржи ничег довољно специфичног за другачију претпоставку.

Међу Амијанове изворе морамо уврстити и Хомера. Остављајући по страни бројна места на којима се из уметничких разлога наводе славни епови или њихов творац, скрећемо пажњу на она цитирана као историјски извор. Таквих места је свега три. (1) У набрајању племена средње Азије, наводе се и Галактофаги и Абији (XXIII 6,61). При том се цитира познати Хомеров стих о њиховој праведности (Il. 13,6). У овом случају наш историчар не каже изричито да ли прихвата Хомерово сведочанство као истинито, али се има утисак да је према њему резервисан[18]. (2) У другом примеру, став нашег писца је јасан. Започињући опис Тракије (XXVII 4,3), каже: *Has terras immensa quondam camporum placiditate aggerumque altitudine fuisse porrectas, Homeri perennis auctoritas docet, Aquilonem et Zephyrum ventos exinde flare fingentis, quod aut fabulosum est, aut tractus antehac diffusi latissime, destinatique nationibus feris, cuncti Thraciarum vocabulo censebantur.* Дакле, неслагање Хомера са чињеничним стањем је очевидно, али Амијан ипак жели да га на неки начин оправда и чак оставља уз његово име *perennis auctoritas*. (3) Овде је Хомер (уз Цицерона, равноправно) наведен као извор за убикацију брда Миманта у Јонији[19]. У оба аутора — у овом случају оправдано — Антиохијац има пуно поверење. Зна се да су неки ранији грчки писци, као Ератостен[20], признавали Хомеру историјску веродостојност и користили га као извор. Вреди истаћи да и Амијан, мада показује критичност према тачности података из *Илијаде* и *Одисеје*, још увек држи ове епове за прве у дугом низу грчких *archaiologiai*.

Као што се види из прегледа писаца који се у *Res gestae* поименично наводе, они су коришћени као извор искључиво за дигресије, било дуже, посвећене појединим темама, или успутне пишчеве напомене и примедбе. Ова околност не изненађује кад се има у виду да аутор за казивање савремених догађаја и није могао користити савремена историјска дела[21]. Из анализе појединих екскурса види се такође да је навођење извора у ствари изузетак. Много чешће се употреба литературе означава изразима као што је *scriptores antiqui docent*, или само *legimus*, или се чак и они изостављају[22]. Ове формуле не служе да се пред читаоцима, позивањем на старе писце дâ тежина и значај сопственим речима; иза њих се по правилу крију одређени — већином већ идентификовани — грчки и римски аутори. Такав поступак — да се не именује писац чије се дело користи — сасвим је у складу са цитатолошком конвенцијом античке историографије. Број оваквих Амијанових сарадника у сенци прилично је

велики, делом због његове тежње за коришћењем литературе на оба језика, делом због врло разноврсних тема дигресија[23]. У неким од ових случајева, ако је реч о опште познатом податку или предању, тешко је тачно установити одакле су преузети[24]. И у овом контексту, Гартхаузенова теорија о једној комплетној светској географији која је послужила као модел и извор за географске екскурсе у *Res gestae*, сасвим је неприхватљива[25].

Дела својих претходника наш историчар користи у појединостима. При томе — судећи по примерима где је поређење могуће — не преузима податке дословно. Понекад је и стилски утицај на њега приметан, али то не значи да су детаљи које позајмљује у истој функцији као у изворима, нити да је наш аутор упливисан историографским концепцијама писца — извора. Међутим, навођење имена других аутора несумњиво доказује да их Амијан свесно издваја и да они за њега имају посебан значај. Видели смо да творац *Историје* уме да буде и врло одређен — не може се превидети често позивање на Тулија нити похвала Тимагену. Судећи по галском екскурсу, овај други писац могао је утицати на свог познијег сународника и у формирању концепције екскурса[26]. Дела тројице истакнутих грчких историографа трећег века — Херодијана, Дексипа и Касија Диона, Амијан је бесумње користио за обраду догађаја II—III века[27]. Али, одговарајуће књиге његове *Историје* нису до нас дошле, те не можемо позитивно утврдити колико су му ова три историчара била и теоријски узор. У сачуваним књигама, њихова имена се не помињу, као, уосталом, ни Тацита, Амијановог претпостављеног узора.

Коришћење друге врсте извора, по типу документарних, одају описи административне поделе и главних градова појединих области. Реч је о провинцијским листама, какве су *Notitia Galliarum* и *Notitia Thraciarum;* сличну листу, по свему судећи, Амијан је морао консултовати при обради Египта[28]. Колико се може закључити, наш аутор није имао увек при руци пописе провинција са самог краја четвртог века, али — исписујући их — није правио веће грешке[29]. Такође се осећа употреба географских карти, првенствено на оним местима где се одређују границе земаља[30]; при набрајању градова, па и неких њихових знаменитости, може се са великом вероватноћом претпоставити да је Амијан консултовао итинерареː[31]. Извесни митографски, културни и географски детаљи преузимани су из различитих перипла и земљописа. То се може рећи за Дионизијеву Периегесу и Књигу Јуниора филозофа[32]; није искључено да је наш писац познавао још дела ове врсте. Разумљиво, она нису од значаја за саму концепцију екскурса у *Res gestae.*

Поред разноврсних извора, гео-етнографске дигресије рађене су и на основу амијанових личних искустава. Писац понекад у уводу дигресије директно каже да се она заснива не само на писаним изворима, већ и на аутопсији. Такав је случај са приказом Црног мора, Египта и Тракије[33]. Другде, он прецизно означава само неку појединост коју је лично видео[34]. Сем тога, судећи по оном што се зна о пишчевој биографији, закључујемо да неке области познаје из сопственог виђења, ако то изричито и не наводи. Тачно уочене карактеристике Гала и Персијанаца[35], као и прецизан опис прелаза Суки (XXI 10,2) и Боденског језера (XV 4, 2—6), резултат су способности нашег историчара да добро запажа и да пренесе запажено. Међутим, у приказу дијецезе Истока, пада у очи одсуство детаља који би јасно сведочили о пишчевој аутопсији, мада је сасвим сигурно да је Антиохијац познавао свој шири завичај. Мали је број примера — и то су све конкретне појединости — где Амијан наводи да их познаје по чувењу[36]. У два случаја — сликању алпских путева у галској дигресији (XV 10 3—9) и Хуна и Алана (XXXI 2), претпоставили смо, иако писац о томе ћути, да су рађени на основу његовог распитивања. Најзад, на три места аутор изричито каже да нема никаквих информација о племенима која спомиње[37].

Из увода у трачки екскурс, Саба[38] је тачно закључио да аутор *Историје* не цени највишом оценом податке добијене аутопсијом: *Erat Thraciarum descriptio facilis, si veteres concinerent stili, quorum obscura varietas, quoniam opus veritatem professum non iuvat, sufficiet ea quae vidisse meminimus expedire* (XXVII 4,2). Дакле, у недостатку поузданих писаних сведочанстава, послужиће *visa*, очевидно рангирана испод вредности коју имају *veteres stili.* Но, ако посматрамо у целини податке добијене личним виђењем, можемо рећи да је писац свестан историографски признате категорије *visa* и да је зато изричито и наводи као свој извор. Овај поступак јасно следи Полибијево начело о потреби аутопсије.

НАПОМЕНЕ

[1] Разуме се, само у сачуваним књигама. У изгубљеним, где је била обрађена старија историја, и употреба, па вероватно и навођење аутора, морали су бити чешћи.

[2] Успутно су забележена имена Корнелија Непота (XXI 10,5), Цезара (XXI 16,13; XXV 2,3; XXVIII 4,18; XXIX 2,18), док је Амијанов савременик Аурелије Виктор поменут као *scriptor historicus* (XXI 10,5). О делу Марија Максима наш писац има рђаво мишљење, уп. XXVIII 4,14; *quidam detestantes ut venena doctrinas, Iuvenalem et Marium Maximum curatore studio legunt.* Полибије се спомиње само као учесник у једном војном потхвату (XXIV 2,16), али је том приликом назван *historiarum conditor*, што бесумње открива високо мишљење нашег писца о њему.

[3] *Méthode*, 65 sqq.

[4] То је случај с описом Боденског језера (XV 4,2—6), потом са детаљем о надметању Скита и Египћана око тога који је народ најстарији (XXII 15,2) и, можда, са појединостима из персијског екскурса (XXIII 6,2, 7 и 22) и из понтског екскурса (XXII 8,41). О могућем Тимагеновом утицају на концепцију дигресија у *Res gestae*, в. *Закључак*, стр. 102.

[5] Thuc. I 6,1—3; уп. Amm. XXIII 6,75.

[6] *Auctor* је, како сматра Саба, о. с. 67 sq, виши степен од *conditor historiae.*

[7] Од кога се наводи заправо само једна појединост (XV 12,6): *Nam omnes Gallias, (nisi qua paludibus inviae fuere, ut Sallustio docetur auctore) post decennalis belli mutuas clades subegit Caesar dictator...*

[8] Што је прихваћена емендација сачуваног *ruptor* у Ватиканском рукопису; *auctor* је палеографски мање оправдано, како примећује Саба, о. с. 66, n. 7.

[9] О. с. 66 sq. Уздржаност према Херодотовом податку (5,25) да код Персијанаца судија мора да седи на кожи одраној са свог претходника који је неправедио судио, показује Амијанов коментар ... *aut finxit vetustas, aut olim recepta consuetudo cessavit* (XXIII 6,82). Овај пример који Саба наводи чини се недвосмислен. Француски научник наводи још један чије тумачење није тако сигурно, али ако се прихвати, онда говори о извесној промени Амијановог става према Херодоту. На крају дела, описујући навалу Гота у Тракију, Амијан је пореди са некадашњим нападом Персијанаца на Грчку и показује жељу да рехабилитује Херодотов приказ овог догађаја: *Resipiscant tandem memoriae veteres, Medicas acies ductantes ad Graeciam... concordante omni posteritate, ut fabulosae sunt lectae* (XXXI 4,7).

[10] То је претпоставка Rosena, *Darstellung*, 19, коју прихвата и Müller, *Ethnographie*, 190.

[11] У XV 9,1 и XXXI 6,4, други пут без помињања имена. Амијан чак зна да је Вергилије у једном стиху (*Ecloga* X) оплакао другог једног песника, Корнелија Гала, уп. XVII 4,5.

[12] Амијан је резимира у проемију за XXVI књигу, наводећи чак и свој извор, Цицероново писмо Непоту (за нас изгубљено, али у чије се постојање не сумња): ... *convenerat iam a notioribus referre pedem, ut... et examinatores contexendi operis deinde non perferamus intempestivos, strepentes ut laesos, si praeteritum sit, quod locutus est imperator in cena, vel omissum quam ob causam gregarii milites coerciti sunt apud signa, et quod non decuerat in descriptione multiplici regionum super exiquis silere castellis, quodque cunctorum nomina, qui ad urbani praetoris officium convenere, non sunt expressa, et similia plurima, praeceptis historiae dissonantia. ... Haec quidam veterum formidantes, cognitiones actuum variorum, stilis uberibus explicatas, non edidere superstites, ut in quadam ad Cornelium Nepotem epistula Tullius quoque testis reverendus affirmat. Proinde inscitia vulgari contempta ad residua narranda pergamus.* Уп. и коментар Саба, о. с. 72 sqq.

[13] Нпр. Питагоре, Анаксагоре, Солона и Платона у опису Александрије (XXII 16,21—22), Демостена (XXX 1,23, *„perpetuum Graeciae decus"*) Калистена и Аристотела (XVIII 3,7), Сократа (XVI 7,4 и другде), софиста Хипије (XVI 5,8), Анаксимандра XVII 7,12. Нека од ових имена јављају се и више пута.

[14] XXII 16,16: Аристарх граматичар, Херодијан граматичар, Сака Амоније („Плотинов учитељ"), Дидим Халкентер.

[15] Такве су анегдота о Сократу XV 3,4; о песнику Филоксену, XV 5,37; о познатој судбини Фринихове драме, XXVIII 1,4 (њу Амијан прича, како примећује Rolfe, ad. loc., јер се помало плаши да и њега не стигне исти удес, ако о Римљанима каже истину); изреке (или цитати) песника Симонида, XIV 6,7; „песника из Аскре", XIV 6,8 и Менандра, XXI 14,4; у краткој дигресији о јавном беседништву даје мишљења Платона, Епикура, Тисије и Горгије, XXX 4,3. Говорећи о „даимону" и прорицању, Амијан спомиње Аполонија из Тијане (такође и у опису Персије, XXIII 6,19), неопитагорејца који је важио и као чудотворац, као и неоплатоничара Плотина; њихов спомен није случајан, јер је Амијан врло близак неоплатонизму и магији.

[16] Како је показао још Момзен, *Geographica*, 402—408.

[17] О томе раније, у анализи понтског екскурса 42, нап. 3 и 4.

[18] Уп. екскурс о Персији, стр. 70, n. 81.

[19] Уп. XXXI 14,8: *ubi Erythraeo oppido superpositum montem Mimanta et Homerum* (Od. 3, 172) *scripsisse et Tullium* (*Ad Att.* XVI 13a, 2).

[20] Уп. Gardthausen, *Quellen*, 543.

[21] Ипак, из XX 14,2 јасно је да је читао Јулијановог Мисопогона. Осим тога, имао је увида у различита званична документа (в. нпр. XVI 12,70). Тако држи и Ensslin, *Geschichtschreibung*, 14; в. и Sabbah, *Méthode*, 129 sqq., са дискусијом о ранијим тумачењима.

[22] XXIII 6,30. Такви су још примери: XV 11,4 *apud veteres Belgae dicebantur esse fortissimi;* XV 11, 14 legimus; XXII 16,24 *ut annales veteres monstrant;* XXII 8,1 *visa vel lecta;* XXII 8,25 *ut auctores prodidere non nulli;* XXIII 6,13 *utque geographici stili formarunt;* pf. 36 *antiqui memorant libri;* XXVII 4,1—4 *si veteres concinerent stili ... accipimus.* Не спомиње писани извор, а морао га је имати, нпр. за XXIII 6,56 — Римљани су први пут видели камиле при опсади Кизика (уп. анализу персијског екскурса, стр. 70, n. 85).

[23] Овде треба подсетити на разне збирке *mirabilia*, каква је Солинова, нашем писцу добро позната.

[24] Нпр. Амијанова верзија приче о Амазонкама донекле се разликује од ранијих, уп. XXII 8,18—19; и стр. 46.

[25] О њој је било речи још у *Уводу*, стр. 11. Осим Момзена, и новија истраживања (I. Gualandri, L. Dillemann) говоре у прилог различитих извора. Тако и Sabbah, *Méthode* 71, n. 36.

[26] О њему в. *FGrHist* 88 (comm. 220—228). Sabbah, *Méthode*, 70 sq., сматра да је Амијаново угледање на Тимагена ограничено на сферу старина, а не протеже се и на „велику" историју. Ту, колико се може видети из малобројних Тимагено-

вих одломака, овај писац одступа од Полибијевих начела, која Амијан прихвата.

[27] Коришћење Херодијана утврдио је H. Gärtner, *Hermes* 98, H. 3, 1969, 362—371. О другој двојици било је речи при анализи дигресија о Хунима и Персији; уп. и Rosen, *Darstellung* 7.

[28] Употребу листа претпоставио је још Mommsen, *Geographica*, 400 sq; уп. Саба, *Méthode* 133, n. 75 (за Галију). О Египту, уп. анализу екскурса, стр. 56.

[29] Приказ дијецезе Тракије, подела на провинције и главни градови исправно су наведени. О омашкама у приказу Галије, уп. стр. 38.

[30] О томе се закључује индиректно. Примери као одређивање „лево" за север (XXVII 4,6) или *„Arachosia visitur"* (XXIII 6,72) могу се најбоље схватити ако се претпостави да је аутор имао пред собом мапу док је писао.

[31] У прилог томе говори помен Еурипидовог гроба (XXVII 4,8), који се среће и у *Itin. Hier.* 604. с. 7, али сигурних доказа за ову претпоставку немамо.

[32] Уп. анализу екскурса о Источној дијецези, стр. 29 sq. и о Црном мору, стр. 48.

[33] XXII 8,25 *visa vel lecta;* XXII 15,1 *visa pleraque narrantes;* XXVII 4,2 ... *ea quae vidisse meminimus.*

[34] Тако о Сараценима, XIV 4,6: *nos vidimus;* о персијским коњима XXIII 6,30; о пристојном понашању Персијанаца 79: *facile visitur* о галском натпису о Херкулу, који је сам Амијан видео, XV 9,6: *quod etiam nos legimus in monumentis eorum incisum.*

[35] XV 12,1—4 (Гали), XXII 16,23 (Египћани).

[36] Тако *accepimus* (XXXI 2,15 и XXII 15,26); *ut vulgavere rumores assidui* (XXVII 4,14). Остали се сви примери налазе у персијском екскурсу (XXIII 6): *ut memorant ipsi,* pf. 6; *fertur,* pf. 24; *dicitur esse,* pf. 47; *ferunt (si iustum est credi),* pf. 34; *dicuntur Abii versari,* pf. 53. Уопште о реткости усмених сведочанстава — назовимо их *audita,* према Амијановом *visa* — и њиховом нижем вредновању у односу на *lecta* и *visa,* уп. Саба, *Méthode,* 71, n. 36.

[37] Реч је о племенима средње и далеке Азије, XXII 8,21; 31; 38.

[38] *Méthode,* 71, n. 36.

4. ГРЦИ, РИМЉАНИ, ВАРВАРИ

Осим конкретне етнографске грађе коју пружају разматрани екскурси, они омогућавају да проценимо Амијанову слику о бројним народима који су учесници у *Историји* и Амијанов лични став према њима. Да бисмо формирали суд о тој материји, неопходни су нам и одговарајући делови главног приповедачког тока *Res gestae,* било да је у њима реч о народима познатим из екскурса или о другим, који нису добили такав етнографски приказ, или нам он није сачуван. Треба нагласити да постоји — уосталом сасвим разумљива — разлика у сликању у дигресији и у основном историјском казивању. У првом случају, писац сâм по одређеној схеми и свом избору саопштава етнографске податке, у другом из приказа неког догађаја — најчешће рата — извлачимо закључке о карактеристикама племена или народа који у њему учествују.

Представа коју Амијан има и коју намеће својим читаоцима о Хеленима — и пре свега о значају њихове културе — јасна је и јединствена у целом делу. Већ смо видели да се ова представа добија најпре из два екскурса — о Галији и о Црном мору и земљама око њега[1]. Мада имплицитна, порука тих поглавља је недвосмислена: доласком Хелена, почиње цивилизовање и напредак дотле примитивних племена. Исти циљ, величање достигнућа грчког духа, имају и чести помени славних Грка, за шта писац лако налази повода, како у главној историји[2], тако и у другим екскурсима[3]. И сами Римљани су у домену културе дужници Хелена, чињеница је на коју их наш аутор дискретно подсећа. Но, како у сачуваним књигама *Историје* нема посебног етно-хорографског описа матичне Хеладе — лако је могуће да је постојао, судећи према пишчевој концепцији — то нам недостају и подаци уобичајени за дигресије ове врсте: изглед, јело, ношња, темперамент. Да ли је Амијан покушао да објасни, и којим елементима, процват Грчке и да ли је за њено постепено опадање кривио и Рим, остаје нам непознато. Колико смо запазили, Амијан не наводи општа места римске критике хеленског менталитета — грчка вероломност, среброљубље и одсуство личног достојанства; он се, уосталом, неповољно изражава о Јувеналу, чији је *Graeculus* можда најчувенији израз таквих критика[4].

Као што се и очекује, у *Историји,* у целини посвећеној и намењеној Римљанима, нема и етнографске дигресије посебно о њима, какву су добили други народи који живе у Империји или долазе с њом у контакт. Извесну замену за етнографски опис представљају два екскурса о Вечном граду (XIV 6 и XXVIII 4,6—35), о коме аутор најпре говори с дивљењем[5], да би потом начин живота његових становника подвргао оштрој и духовитој критици. Критика је утолико вреднија што је резултат пишчевог личног искуства и доживљаја Рима[6]; показује, сем тога, и да Амијан не ласка својој публици. Слично се може рећи и за опширни сатирични приказ римских адвоката[7]. Насупрот оваквој слици Римљана стоји пуна хвале слика њиховог царства. У *Историји* се неретко наводе, као *exempla* за угледање, поступци и изреке чувених Римљана из републиканске прошлости[8]. Иако у мањем броју него они из грчке повести, овакви примери треба да покажу Амијаново познавање римске културе и прихватање ње-

них вредности. Поред тога, у већини гео-етнографских екскурса стална је тема покоравање односне области од стране Рима и њено претварање у провинцију. То је обично и прилика да се велича римска војска и њени прошли и савремени успеси, мада писац не бежи ни од подсећања на њене поразе[9]. Како смо видели, наш аутор ширење римске власти приказује као добит не само за Империју, већ и за покорени народ. Похвале организацији државе, њеној слави и величини, изричите су и остензивне, па се може стећи утисак да писац тиме ипак жели да се препоручи својим читаоцима у Риму. Но, то је само делимично тачно. Кад се посматрају *Res gestae* у целини, јасно је да је његово одушевљење Римом искрено. Антиохијски *miles et Graecus* успешно је интегрисао своју припадност грчкој култури са припадношћу моћној римској држави, која је пружила окриље толиким народима и у чијој војсци је он сам служио. Овакво спајање две традиције у четвртом веку није ретко, за разлику од ранијих столећа, кад се јаче осећао известан „духовни отпор" према Риму[10].

Амијан уочава посебности и осталих народа у Империји и ван ње. Осим оних којима су посвећене посебне дигресије, у делу налазимо доста детаља и о Панонцима, вероватно због панонског порекла царева Валентинијана и Валенса. Примери као:

... *utque Pannonius degener, labefactans cuncta et preterens;*[11] *Maximinus ... apud Sopianas Valeriae obscurissime natus ... effudit genuinam ferociam*[12]*; Leonem notarium ... bustuarium quendam latronem Pannonium*[13]*; Valentinus quidam natus in Valeria Pannoniae ... quietis impatiens ut malefica bestia, ad res perniciosas consurgebat et novas*[14]; односе се додуше на појединце, али показују и шта се мислило о Панонцима уопште. При томе верујемо да слика о њима као сировим, грубим људима, није последица Амијанове пристрасности, како му је замерено[15]; слично мишљење о Панонцима имали су и ранији писци[16]. Мора се признати да је она, бар што се тиче суда о нецивилизованости, почивала на реалним основама. Међутим, наш писац — који иначе у делу пореклом и местом рођења објашњава карактер неке личности[17] — није ни у овој тачки дозволио да му се замрачи објективност. По једном примеру судећи[18], за Амијана панонско порекло не означава неизбежно и примитивност.

Варварима, који са свих страна окружују Римско царство нападајући га повремено с променљивим успехом, Амијан је у главном казивању посветио одговарајућу пажњу. Његова обавештења о упадима Сармата и Квада у Панонију и Мезију (XVI 10; XIX 11; XXIX 6; XXX 5), о борбама Јулијана и потом Валентинијана са Аламанима (XVI 2—4; XXVII 10; XXX 3), о упадима Скота, Пикта и других племена у Британију (XX 1), о ратовању Теодосија I са афричким племенима (XXVII 9,1—3; XXIX 5), о пљачкашким налетима Исаура[19] у провинције Мале Азије (XIV 2; XIX 13, 1; XXVII 9,6), важан су и често једини наративни извор о немирима на маргинама Царства[20]. Од нарочитог је значаја књига о продору Гота, Хуна и Алана у источну Европу; за ова племена, која су Римљанима дотле била скоро непозната, наш аутор је одвојио посебан екскурс. Иако су Хуни и Алани — нарочито први — насликани као преко мере дивљи људи, са врло егзотичним обичајима, а уз то су — што је нашем писцу добро познато — нанели озбиљну штету римској држави, у опису се не осећа непријатељски став према њима. Осим Сарацена, приказаних сумарно, као типичан номадски народ (XIV 4), о другим варварским народима Амијан не даје етнографски материјал у облику дигресија. Како следи из главног тока *Res gestae*, постоје неке заједничке црте, карактеристичне за ова племена: ратоборна су, опасна и тешка као непријатељи, способна да издрже многе напоре, лакома су на плен, сурова и жестока. Наш писац и војник у стању је — не често нити изричито — да ода признање храбрости варвара[21], па чак и да покаже саучешће због смрти непријатеља[22]. Међутим, кад су у питању државни интереси, оправдава и масовна убиства варвара и римска кршења уговора са њима[23]. Према свему, Амијанова слика варвара — следећи опште прихваћену античку представу о њима, као основна обележја истиче варварску суровост и примитивност — али у њој не налазимо неку претерану пристрасност и личну нетрпељивост[24]. Па ипак је аутор *Историје* сматрамо неоправдано, оптуживан за антигерманизам[25]. Извесна субјективна нота, неизбежна у античких историографа, не умањује битно вредност разматраних података[26].

Друкчије стоји ствар с поменом племена средње и далеке Азије[27] о којима писац даје успутне примедбе, засноване на ранијим писаним изворима, често без историјске вредности. Карактеристике које о њима добијамо, по правилу су само *idia kai paradoxa;* у целини се стиче схематизована представа о егзотичном и дивљем племену, или сувише идеализована, о неискваренима и питомим људима. И функција оваквих слика је друкчија: издвојене из главног казивања историјских

догађаја, оне су превасходно намењене забави читаоца.

Ако би се Амијан оцењивао као етнолог, морало би се најпре поновити да велики удео у његовим етно-хорографским екскурсима имају *lecta*. Недовољна критичност у избору и коришћењу ранијих наративних извора често су узрок материјалних грешака на које смо у овим одељцима наилазили. *Visa* су ограничена на краће уметке или чак само напомене. Тако су изостале појединости које би данас биле од интереса; на пример, изостављани су описи погребних обичаја, а остале теме — оружје, брак и сл. — обрађени су само у неким екскурсима. Ипак, кад се подацима из дигресија додају они, исте врсте, из главне нарације *Res gestae*, заокругљује се утисак о ауторовом интересовању и смислу за етнографске теме[28]. Као једну од највреднијих етнографских слика истаћи ћемо опис сахране младог персијског принца палог при опсади Амиде (XIX 1,7—11)[29].

Речено је већ да се духовне и физичке особине појединаца и народа тумаче природним условима, пре свега климом. Неке особине, како сматра писац, урођене су одређеном народу; тако су *feritas nativa* и *genuinus fastus* карактеристични за Сармате (XVII 13,5 и 22), а за Персијанце *astus gentilis* (XVI 10,16; XXIV 1,13). Ове особине се променом услова могу и мењати: Ахајци на Црном мору, у дивљини, одвојени од матичне већине, постали су и сами варвари (XXII 8,25), док су племена на Херсонесу, пуном грчких колонија, вредна и питома (XXII 8,32). Дакле, поред природних, могу деловати и друштвено-историјски чиниоци. Амијанова слика о варварима, како је речено, у основи се слаже с представом која о њима влада у позној антици. Ипак, треба истаћи да међу писцима овог доба постоје разлике у ставу према варварским народима. Изразито непријатељски однос према њима показују нпр. Синесије и Клаудијан[30]. С друге стране, хришћанско учење о једнакости људи без обзира на расу почиње да мења и схватање о варварима. Но, чак и неки хришћански писци тешко могу да прихвате у потпуности овако прокламован став; другима, као Јовану Хризостому или блаженом Августину то је боље пошло за руком[31]. Али *Res gestae* још су далеко од идеје о братству међу народима. Јаз између цивилизованих и варварских народа у његовом делу је очевидан; Müller је мишљења да аутор није и образложио овај антагонизам[32]. Но, примери које смо управо навели, као и ранији, о културном утицају Грка и Римљана на остале народе[33], говоре о пишчевом, додуше непотпуном и недовољно систематичном (у сачуваним књигама) покушају да објасни ову појаву. Наш аутор, сем тога, не решава — и чак не поставља директно питање — разлога супериорности Хелена и Римљана. На основу његовог првог похвалног слова Риму (XIV 6,3), чија је величина, како се каже, резултат двеју компонената — *Virtus atque Fortuna* — може се закључити да је управо спој урођеног карактера и историјских околности оно што је неопходно за успон једног народа. Овакав став се даље у делу не разрађује, али је, макар и само назначен, драгоцен за разумевање *Историје* и њеног творца.

НАПОМЕНЕ

[1] XV 9—12 (Галија) и XXII 8 (Црно море). Уп. наше стр. 36 sqq, 48 и *Закључак*.

[2] Нпр. поређење Јулијана са Александром Великим, XVI, 5,4.

[3] Тако у екскурсу о Египту (XXII 16,21—22) и о Тракији (XXVII 8, са поменом Еурипида и Аристотела).

[4] XXVIII 4,14 где је наведен заједно са Маријем Максимом. Ролфова уздржаност у погледу идентификације песника Јувенала на овом месту, сасвим је безразложна (уп. његов коментар ad loc.: *The association of Juvenal with this writer is a strange one, if the poet is meant.*).

[5] Навешћемо почетак његове чувене похвале Риму (XIV 6,3): *Tempore quo primis auspiciis in mundanum fulgorem surgeret victura dum erunt homines Roma, ut augeretur sublimibus incrementis, foedere pacis aeternae Virtus convenit atque Fortuna...* и крај: *per omnes tamen quot orae sunt partesque terrarum, ut domina suscipitur et regina, et ubique patrum reverenda cum auctoritate canities, populique Romani nomen circumspectum et verecundum.*

[6] Амијан помиње и једну конкретну појединост (6,19): из Рима су због недостатка хране истерани странци — следбеници disciplinarum liberalium, али је задржано три хиљаде играчица са њиховим групама.

[7] У којем се ипак осећа и литерарни утицај, како налази Саба, *Méthode*, 286 sq. и 516 sqq. Амијанова виђења Рима скренула су на себе пажњу истраживача, уп. нпр. R. Pack, *The Roman digressions of Ammianus Marcellinus*, *TAPhA* 18, 1953, 181—189. W. Hartke, *Die römische Kinderkaiser*, Berlin 1951, 62—65 указује да се у другом екскурсу писац обраћа публици, док је први писао као објективан и хладан посматрач; ознака *„kühl"* за први екскурс, по нашем мишљењу, никако не одговара тону овог одељка.

[8] Најчешће је то био Катон (нпр. XVI 5,2), осим већ поменутог Цицерона.

[9] Видели смо да Амијан подсећа Римљане и на неправедно заузимање Кипра (XIV 8,14).

[10] О томе H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom*, Berlin 1938, 14 sq, који и Амијанов приказ Рима схвата као нетрпељивост *„die jeder Grieche der Stadt Rom gegenüber empfunden hat"* (53, n. 5). Насупрот њему, F. Millar *(Cassius Dio* 182 sqq.) истиче да ово анти-римско расположење

чак ни у II веку није било опште. Познати су случајеви Грка који долазе да студирају римско право; сем тога Грци и *orientales* уопште улазе у све већем броју у Сенат. За разлику од Апијана, који истиче своју хеленску припадност (Proem. 39), већ Касије Дион представља „фузију две традиције, грчке цивилизације и римске управе" (Millar, o. c. 190.).

[11] Узурпатор Прокопије о Валентинијану, XXVI 7,16.

[12] XXVIII 1,5 и 1,10.

[13] XXVIII 1,12.

[14] XXVIII 3,4.

[15] О томе A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire*, Oxford 1952, 13—27.

[16] Познато је да Касије Дион рђаво говори о Панонцима, и то на основу личног искуства (XLIX 36,2). Уп. и Aur. Vict. *Caes.* 39,26 (о царевима панонског порекла): *his sane omnibus Illyricum patria fuit, qui quamquam humanitatis parum, ruris tamen ac militiae miseriis imbuti satis optimi rei publicae fuere.*

[17] Како је тачно приметио G. Sabbah, *Sur un passage inutilement corrigé d'Ammien Marcellin*, *Mémoires* I, Saint-Étienne 1978, 90, n. 25.

[18] *Viventius ... integer et prudens Pannonius* (реч је о врло успешном префекту Рима, XXVII 3, 11).

[19] Њихова територија је додуше улазила у оквир Царства, али сами Исауријци никад нису били покорени.

[20] Такав је случај с Амијановим подацима о бунама у Африци (в. P. Romanelli, *Storia delle province romane dell'Africa*, Roma 1959, 566 sq. С друге стране, J. Rougé (*REA* 68, 1966, 295.) закључује да наш аутор не бележи и нове упаде Исауријаца, 377. г.

[21] Тако управо о Аламанима (XVI 12,47): *Pares enim quodam modo coiere cum paribus, Alamanni robusti et celsiore, milites usu nimio dociles; illi feri et turbidi, hi quieti et cauti; animis isti fidentes, grandissimis illi corporibus freti.* Такође и побеђеним Сарматима признаје да умеју достојанствено и ћутке да поднесу ране и смрт: то је доделила Фортуна, они немају шта себи да пребаце (XVII 13,11).

[22] Нпр. изричито осуђује Римљане који су на превару убили јерменског краља Папу (XXX 1, 18—22); са жаљењем говори и о смрти младог персијског принца приликом опсаде Амиде (XIX 1,7—11). Али, као што се види, у питању су само појединачне погибије непријатеља.

[23] Амијан без примедбе наводи како Римљани убијају децу варвара да не би, кад одрасту, постали као њихови очеви (XXVIII 2,14). На другом месту (XXVIII 5,6—7) наш аутор покушава да оправда Римљане који против уговора убијају групу Сакса, свестан да овај поступак може изазвати моралну осуду од стране читалаца.

[24] J. Vogt, *Kulturwelt und Barbaren*, 27 sq. држи да је Амијан преузео већ устаљену слику о варварима као о дивљацима, не додајући јој ништа ново, док В. С. Соколов (*VDI* 70, 1959, 59 sq.) сматра Амијанову представу о варварима непристрасном.

[25] Тако Ensslin, *Geschichtschreibung*, 30 sq. У најновије време заступају га поново J. Vogt, l. c. и Müller, *Ethnographie*, 194. Нашем историчару се замера и што Аламане назива „дивљим зверима" (XVI 5,17), но таква реторска поређења доста су честа у *Историји;* Уп. Blockley, *Ammianus* 183 sqq, који даје списак *„animal images"* у Амијановом делу. Уосталом, довољно је насупрот строгом Амијановом суду о Германима ставити његову ни мало лепшу слику о Панонцима — који се већ дуго налазе у оквиру римске државе — па да се види да такве представе не треба тумачити пишчевим личним предрасудама искључиво према једном народу.

[26] Такође је неоправдано подозрење у Амијанов антисемитизам. Место: (M. Aurelius) ... *Aegyptum petens Iudaeorum faetentium et tumultuantium saepe taedio parcitus, dolenter dictur exclamasse: „O Marcomanni, o Quadi, o Sarmatae, tandem alios vobis inquietiores inveni"* (XXII 5,5), на које се позива A. Momigliano, (Annali della Scuola Norm. Sup. di Pisa, 1974, 1393—1407) то свакако не казује. 73. Претеран је захтев В. Д. Неронове (*Ученые записки* 143, Перм 1966, 65—69) да би требало да се аутор толико издигне изнад схватања свога времена и да посматра варваре као силу у свесној борби против угњетавања Рима.

[27] Нпр. о Амазонкама (XXII 8,18), о Серима (XXIII 6, 67), Абији и Галактофаги (XXIII 6,62), Нерви, Агатирси, Меланхлене, Антропофаги (XXXI 2,14—15).

[28] Уп. и Müller, o. c. 191 sqq, који нарочито истиче Амијанов приказ Хуна и Алана, налазећи у њему снагу описивања сличну Посејдонијевој.

[29] Греши Милер, o. c. који не само што превиђа ову сцену, већ уопште не разматра етнографску грађу у основној нарацији *Res gestae.*

[30] Како закључује J. Vogt, који се овом темом подробно бави у чланку *Kulturwelt und Barbaren*, уп. стр. 24—30.

[31] Према Vogtu, l. c. 39 sqq.

[32] *Ethnographie*, 194.

[33] Амијаново гледиште разликује се од Тацитовог и Цезаревог, који сматрају да здрава, снажна, неискварена племена, управо додиром са цивилизацијом почињу да се морално кваре и да слабе.

ЗАКЉУЧАК

Садржај, извори, функција и друге историографске одлике Амијанових гео-етнографских екскурса били су предмет анализе у претходним поглављима овог рада. Њени резултати треба да нам помогну да одговоримо на основно питање — како се по својој употреби овог историографског облика Амијан односи према ранијим писцима истог жанра и колико његови екскурси осветљавају основне концепције на којима су *Res gestae* постављене.

Нисмо се бавили језичко-граматичким питањима у *Историји* будући да су она већином обрађена у науци[1]. Како је тачно уочено, главна карактеристика Амијановог језика лежи у извесној рапавости израза и у примени синтактичких конструкција страних књижевном латинском. Додаћемо да је стил дигресија у *Res gestae* прилагођен њиховој садржини и циљу. Он видно одудара од снажног, драматичног, понекад грчевитог и ироничног казивања у главном току дела[2], који држи пуну пажњу читаоца. Излагање у дигресијама тече равно и једноставно, углавном је лишено украса Амијанове реторике — може се чак доживети као монотоно[3] — уз повремене акценте емотивно интонираног говора или живих, па и духовитих опаски[4].

Из сажетог историјата екскурса, изложеног у другом поглављу ове дисертације и из анализе екскурса у *Res gestae*, може се поуздано закључити да Амијан не употребљава гео-етнографске дигресије онако као што их је употребљавао Тукидид и низ писаца тукидидовске школе. Било да се ради о теоретичарима као што је Лукијан, или о правим историчарима као што су Полибије и Дексип, Тукидидов пример, који даје екскурсу стварно поучну, а не литерарну улогу, живео је у једној грани грчке историографије све до Амијановог времена. Географски подаци — етнографских практично нема — код припадника овог правца могу се наћи, осим у строго функционалним екскурсима, и уткани у главну нарацију; Полибије (као и раније Ефор) посвећује географији чак посебну књигу у оквиру свога дела.

Тукидидов пример оштро је одударао од јонске традиције Херодота и Ктесије коју је обогатила и уздигла до принципа друга струја позноклasичне и хеленистичке историографије, с главним представницима у Теопомпу, Тимају и Посејдонију. У њој се географски и етнографски подаци примењују слободније, не морају бити у директној вези с историјском материјом и осамостаљују се у облику развијеног екскурса. Такав екскурс добио је и знатно више места и сложенију улогу — нарочито у погледу њене књижевне компоненте — него у делима тукидидовског правца. Јонско-хеленистичка концепција екскурса нашла је бројне присталице међу историчарима следећих векова; видели смо да се њихов низ вероватно протезао до Асинија Квадрата, и да је утицај те концепције осетан и код неких писаца, као што је Касије Дион, који би по своме програму припадали супротној струји. Популарност јонско-хеленистичке географије показује се у источним провинцијама Царства и у сфери која се тек граничи са великом историографијом: оживљавању интересовања за логографе[5] и актуелности списа као што је Дионисијева Периегеса или *Expositio totius mundi et gentium*. Како показује

случај Књиге Јуниора философа, састављене током прве половине четвртог века, вероватно у Антиохији, и коришћене у Амијановим *Res gestae*[6], та продукција чинила је део духовне климе у којој се школовао наш писац. Велика је штета што нам сачувана грађа не дозвољава да дубље истражујемо живот јонско-хеленистичке географије и одговарајућег екскурса у трећем и четвртом веку. И поред свих празнина у нашем знању о Амијановим непосредним претходницима, не може бити сумње да се његове гео-етнографске дигресије надовезују на ту струју хеленистичке традиције[7]. Важну индицију у корист овог закључка налазимо у галском екскурсу за који је Амијан — према сопственој изјави[8] — користио Тимагеново дело, и то не само као извор, већ — може се тврдити — добрим делом и као модел. Сам екскурс одаје јасне трагове јонско-хеленистичке концепције, и такав карактер екскурса у потпуном је складу са оним што се иначе зна о животу и раду александринског историчара. Поред галског екскурса, нашли смо и друге, појединачне примере[9] који говоре да је Амијан користио Тимагенове књиге; на основу свега можемо сматрати да је наш аутор претрпео и историографски утицај свог сународника. Немамо довољно елемената на основу којих би се могло утврдити колики је Тимагенов утицај, односно у којим се конкретним појединостима нарочито испољава; ипак, он се може констатовати бар у избору материјала за дигресије.

Обе историографске струје у еволуцији екскурса, тукидидовска и јонско хеленистичка, нашле су следбенике међу римским писцима *Res gestae*. Ипак, најсамосталнији и најистакнутији међу њима, не преузимају једну од устаљених концепција гео-етнографских екскурса, већ их прилагођују себи, налазећи нове теме и дајући им сопствени печат. Са становишта модерног историчара, праву меру у избору обавештења о материји која се не тиче непосредно историјских догађаја нашао је Цезар[10]. Заснивајући своје казивање на аутопсији, није се плашио повремене — добродошле — опширности у приповедању. Салустијеве дигресије, у којима има трагова *naturalia*, у целини следе начела прагматичне историје[11]. С друге стране Ливије, наратор најобимније римске историје, свесно избегава географске екскурсе[12]. Драмски историчар Тацит обогаћује дело увођењем дигресија с правном садржином[13]; сем тога, он дозвољава и екскурсе са различитим темама и литерарним функцијама. Ипак, екскурси у Тацита нису сувише чести нити исцрпни, а пишчева одмереност и уздржаност и у њима је дошла до изражаја.

Ако сада покушамо да насупрот географских дигресија водећих римских историчара ставимо Амијанове, уочићемо не мале разлике. Како смо у претходном поглављу видели, гео-етнографске дигресије у *Res gestae* немају за подлогу пишчеву аутопсију; бројне су и различитог обима и садржаја. Њихова улога у делу је комплексна; пишчева намера била је да пружи конкретне податке о земљама и народима, потребне за праћење приказа политичких догађаја и да истовремено, уплићући у ове екскурсе најразноврсније митолошке и културолошке појединости, као и занимљивости из биљног и животињског царства, забави читаоца. Ова два вида њихове функције — од којих у неким случајевима претеже први, а у неким други — уочљива су на први поглед. Поред њих, не мање важан је литерарно-композициони циљ. Екскурс се користи као увод у нову материју, као прекид излагања ради одмора читаоца или одлагања кулминације радње; шта више, неретко одражава пишчев филхеленизам[14], има моралистички призвук или политичке конотације[15]. Тако многострану концепцију екскурса не примењују побројани римски историографи, па ни — што је нарочито важно — Тацит, чије *Historiae* Амијан наставља. Његов утицај на Амијана, који према новијим истраживањима не иде дубоко — чак се и оспорава[16] — не запажа се ни кад поредимо географско-етнографске дигресије у ова два аутора[17]. Осим разлика у садржају и учесталости — умеци ове врсте јављају се, како је напред речено, код Тацита само као изузетак — другачији је лични тон писаца и њихов однос према материји коју у екскурсима обрађују[18]. Тацит је објективни, неутрални, готово и незаинтересовани приповедач појава које описује у екскурсима, док се у Амијановом приповедању јасно осећа његова љубопитљивост и жеља да, често детаљно, исприча читаоцу неки мит или природописна *m.rabilia*.

Уопште узев, сматрамо да Амијан концепцију гео-етнографских дигресија не дугује једном непосредном инспиратору. Као што не постоји један главни извор за *Res gestae*, тако, по нашем мишљењу, не треба тражити одређеног писца који је Амијану послужио као директан узор, од пресудне важности за грађење гео-етнографских одељака. И поред несумњивог утицаја Тимагена, остаје простора за ауторову личну надградњу хеленистичке концепције дигресија, као и за дејство других историографа на аутора *Res gestae*. Начитани творац *Историје* асимиловао је у себи

историографско наслеђе и са хеленске и са римске стране; при том је пријемчивији на утицај својих сународника. Коначно, како сам каже на завршетку дела[19], он пише историју *ut miles quondam et Graecus*. Хеленистичку основу концепције географског екскурса антиохијски историчар је донекле модификовао својој теми и циљевима, трудећи се да овим обликом излагања испуни више намена. Међутим, ови екскурси се ипак разликују од, суштински, прагматичног карактера *Res gestae*. Стога не треба сматрати нелогичним — неки научници то чине[20] — што писац у истом раду примењује различите концепције, једну за излагање догађаја, другу за екскурсе. Овакво Амијаново двојство тумачимо синтетским карактером његовог списа, како у погледу садржаја, тако и у погледу идеја и форме. И само доба зреле антике, у којем напоредо живе паганство и хришћанство и укрштају се различити народи, погодовало је настанку историјског остварења какво су *Res gestae*, колико и сложена личност њиховог творца. Сједињујући у себи припадност грчком етносу и култури са припадношћу римској војсци и држави, традиционалну религију са толерантним ставом према хришћанству, Амијан је покушао да пружи свеобухватну слику збивања и људи у целом римском царству, па и ван њега. Тежња за зрелим и универзалним компромисом нашла је израза и у композиционом виду *Res gestae*, где се такође уочава утицај више историографских школа. Држећи се своје основне замисли о потпуној, одговорно и истинито писаној историјској књижевиости, антиохијски историчар комбинује прагматично, аналистичко и биографско казивање са културном историјом и литерарним ефектом. Реторске фигуре, анегдоте, говори главних јунака, манифестују ову другу компоненту *Res gestae*. Њиховом контексту припадају, у основи, и гео-етнографски екскурси, чији је задатак да следе принцип *delectare* и, једновремено, да воде *ad scientiam plenam* (XXIII 6,1) комплексног предмета Амијанове *Историје*.

НАПОМЕНЕ

[1] Уп. W. A. Baehrens, *Bericht über die Literatur zu einigen wichtigen römischen Schriftstellern des 3. u. 4. Jh. aus dem J.* 1910/11 — 1924, *Bursian Jahresbericht* 203, 1925, 46—90; S. Blomgren, *De sermone Ammiani Marcellini quaestiones variae*, Uppsala 1937; G. B. Pighi, *Studia Ammianea*, Milano 1935.

[2] О специфичности и снази Амијановог стила в. J. Vogt, *Ammianus Marcellinus als erzählender Geschichtsschreiber der Spätzeit*, Mainz 1963, 804 и 812 sq, као и E. Auerbah, *Mimesis*, Београд 1978, 57 sqq.

[3] Такав је случај нпр. са описом источних провинција или са набрајањем персијских сатрапија и њихових градова (XXIII 6,14 sqq).

[4] Подсећамо на слику ратоборне галске жене, XV 12,1 и на опис Персијанаца и њихових обичаја, XXIII 6, 74—84.

[5] Уп. E. Livrea, *ZPE* 39, 1980, 73—75 који утврђује да су Хекатеја познавали и преписивали многи грчки писци другог и трећег века н.е.

[6] О томе је било речи у анализи екскурса о Источној дијецези, стр. 30, као и Црноморског екскурса, нап. 48.

[7] Sabbah (*Méthode*, 75 и n. 53) такође надовезује Амијанове екскурсе на хеленистичку концепцију, која првенствено тражи ерудицију, за разлику од Полибијеве, која захтева лично познавање терена о коме се пише. Међутим, касније Саба (о. с. 527) пада у противречиост налазећи да се екскурси из *Res gestae* уклапају *„dans une tradition pleinement romaine"*.

[8] XV 9,2: *Ambigentes super origine prima Gallorum, scriptores veteres notitiam reliquere negotii semiplenam, sed postea Timagenes, et diligentia Graecus et lingua, haec quae diu sunt ignorata collegit ex multiplicibus libris. Cuius fidem secuti, obscuritate dimota, eadem distincte docebimus et aperte.*

[9] Уп. *Однос према изворима*, n. 4.

[10] Како смо видели у поглављу *О екскурсу у античкој историографији*, стр. 15 sq.

[11] Уп. стр. 19 sq.

[12] Уп. стр. 19 sq.

[13] Уп. стр. 19 sq.

[14] Уочљив, да поновимо, нарочито у галском екскурсу, XV 9,3—7, у понтском, XII 8, 3—4, 12, 16, 25, 30, потом у опису Кипра XIV 8, 14, при набрајању славних Грка у египатском екскурсу, XXII 16, 21—22, уп. и XXVII 4, 8 и нап. 122 уз персијски екскурс.

[15] *Exempla* се чешће, додуше, срећу у главном тексту *Историје*. О моралистичкој страни дела в. Blockley, *Ammianus Marcellinus*, 18 sqq. и посебно о *exempla*, 157 sqq.

[16] Нпр. D. Flach, *Von Tacitus zu Ammianus*, *Historia* XXI 1972, 333—350.

[17] Ово гледиште не дели с нама Арналди, који нпр. држи да је Амијан екскурс о Хунима и Аланима радио по узору на Тацитову *Германију (Il continuatore di Tacito*, 126). Уп. анализу Хунског екскурса, стр. 81.

[18] Ово се пре свега односи на описе природних појава; уп. о бисерима, Tac. *Agr.* с. 12, према Амијановом XXIII 6,85—88 и нап. 116 уз овај екскурс.

[19] XXXI 16,9: *Haec ut miles quondam et Graecus, a principatu Caesaris Nervae exorsus, ad usque Valentis interitum, pro virium explicavi mensura.* Реч *Graecus* схватамо у основном значењу, као етник. Sabbah, *Méthode*, 16 сматра да Амијан тим изразом указује на висок квалитет грчких историографских дела и да, надовезујући се на њих, жели тиме да гарантује истинитост своје Историје. Rosen, *Darstellung* 6 sq. и n. 4 наводи више разних тумачења овог места.

[20] Тако Dillemann, *Ammien Marcellin*, 88.

83;
43;

l—

III
36,
3.

np.
eg.
66,

СПИСАК ИЗВОРА

(У десном ступцу дате су скраћенице наслова и наведена места из извора која су коришћена у овом раду.)

Anonymi *Geographia Compendiaria, GGM.*	Anon. *Geogr. Comp.* 53.
Anonymi *Orbis totius descriptio* (Liber Iunioris philosophi) c. 63, *GGM.*	
Anonymi *Paraphrasis, GGM.*	Anon. *Paraphr.* 156—169.
Anonymi *Stadiasmus Maris magni, GGM.*	*Stad. Mar. mag.* 47.
Appiani *Historia Romana* (ed. Vireck-Rees), Lipsiae 1939.	Appian. *Proem.* 39.
Apolloni Rhodii *Argonautica* (rec. K. Marsel), Lipsiae 1905.	Apoll. Rh. I 349, 650, 652, 722, 751, 786, 1083; II 178—300, 366, 392, 395, 996, 1231, 1243; IV 320—22.
Apollodori *Bibliotheca* (ed. R. Herscher), Berlin 1874.	Apollod. I 3,5; II 7,1.
Arriani *Anabasis Alexandri* (ed. Roos.), VII 21, Lipsiae 1968². — *Parthica, FGrHist* 156 F 30—32.	
R. Festi Avieni *Descriptio orbis terrae, GGM.*	Avieni *Perieg.* 1257.
C. Iul. Caesaris *Commentarii de bello Gallico* (ed. B. Dinter), Lipsiae 1901.	*BG* I, 1; III 13; IV 1—3,5,10; V 12; VI 11—28.
— *De bello civili* (B. Dinter), Lipsiae 1898.	*BCiv* III 112.
Cassi Dionis Cocceiani *Historia Romana* (Ph. Boissovan), Berolini 1898.	Cas. Dio XVIII 26, XXVI 88, XXXVIII 13, XL 14—15, 28, XXXIX 50, XLIV 36, XLVI 35, LXVIII 27, LXIX 15, LXXI 3.
M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia (rec. C. F. W. Müller), Lipsiae 1898.	Cic. *Ad. Att.* VII 1,6, XVI 13; *Ad Pomp.* 6,4; *Brut.* 75, 262; *De fin.* 5,29, 87; *De leg.* I, 2,5; II, 23,59; *De rep.* I 10,16; *Or.* 66, *Somn. Scip.* 5,2.
Cl. Claudianus, *Carmina* (ed. J. Koch), Lipsiae 1893.	*De raptu Pros.* 2,60; *In Ruf.* 323—331.
Q. Curtius Rufus, *Historia Alexandri Magni* (ed. Th. Vogel), Lipsiae 1893.	Ruf. V 1, 16 и 25.
P. Her. Dexippi *Scythica, FGrHist* 100.	F 3,5,11, 25, 27,30.
Dionisi Chrysostomi *Orationes* (J. W. Cohoon), London—Cambridge 1961.	Dion. Chr. *Or.* XXIII 1,45,47.

Dionysi *Periegesis, GGM.*	Dion. Per. 156—163; 263; 301; 306; 549—552; 681; 700—704.
Diodori *Bibliotheke* (C. H. Oldfather), Oxford 1933.	Diod. I 4,56; III 8; V 24—32; XI 89; XII 58; XVIII 5—6.
Ennodi *Carmina* I, 1, *MGH AA VII*	
Ephori *Historiae, FGrHist* 70	F 18a, 30—53, 191.
Die Geographischen Fragmente des Eratosthenes (ed. H. Berger), Leipzig 1880.	Eratosth. Fr. III B 51, 77—79.
Eunapi Fr. 41, FHG IV.	
Euripidis *Iphigenia in Tauride,* (ed. A. Nauck), Lipsiae 1909.	Eurip. *Iph. T.* 435 sq.
Eutropi *Breviarium ab urbe condita* (ed. A. Droysen) MGH AA II, Berolini 1878.	Eutr. 4, 24.
Expositio totius mundi et gentium (ed. J. Gage), Paris 1966.	
Fabi Pictoris fr. 4 и 27, *Hist. Rom. fr.*	
Festi *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (ed. C. Wagener), Lipsiae 1886.	Festi *Brev.* c. 9 и 13.
Iul. Flori *Epitome de Tito Livio* (rec. C. Halm) Lipsiae 1886.	Flor. I 39.
Die Fragmente der Griechischen Historiker, Leiden 1961 (ed. F. Jacoby).	*FGrHist.*
Fragmenta historicorum Graecorum I—V (ed. C. Müllerus), Paris 1878—1885.	*FHG.*
Aul. Gellii *Noctium Atticarum* l. XX (ed. M. Hertz), Lipsiae 1886.	Gell. *N. A.* 10,16,4; 18,8.
Geographi Graeci Minores I—II, (ed. C. Müllerus), Paris 1882.	*GGM.*
Hellenica Oxyrhynchia (ed. Bartoletti), Lipsiae 1959.	*Hell. Oxyrh.* XVI.
Herodiani *Ab excessu divi Marci* (ed. Whittaker), London 1969.	I 11; II 15.
Historicorum Romanorum fragmenta (ed. H. Peter), Lipsiae 1883.	*Hist. Rom. fr.*
Homeri *Ilias* (ed. W. Dindorf), Lipsiae 1896.	Il. I 366, IV 477, V 638—642.
— *Odysseia* (W. Dindorf), Lipsiae 1897.	*Od.* III 172, IV 349.
Iordanis *Romana et Getica* (ed. Th. Mommsen) *MGH AA* V, Berolini 1963².	Iord. Get. 4, 121—128; 5,37; 11, 61. Rom. 210.
Itineraria Romana I: *Itinerarium Burdigalense* (ed. O. Cuntz), Lipsiae 1929.	*Itin. Hier.* 555,11; 577,7; 604,4—7.
M. Iuniani Iustini Epitome *Historiarum Philippicarum P. Trogi* (ed. F. Rühl), Lipsiae 1907.	Iust. I, 2; 8; II 2—5; XLI 4.
Laterculus Veronensis (ed. Th. Mommsen), Berolini 1876.	Lat. Ver. I 2—7; II 5.
T. Livi *Ab urbe condita* (rec. Weissenhorn-Müller), Lipsiae 1906.	V 33—35; IX 17; XXI, XXXVII 40; epit. 63, 65 и 104.
M. Ann. Lucani *Pharsalia* (tr. A. Bourgem), Paris 1927.	Lucan. *Phars.* III 225.
Lucianus, *De historia conscribenda,* Lucian VI (tr. K. Kilburn), London 1968.	c. 57.

Lycophronis *Alexandra* (ed. L. Mascialino), Lipsiae 1964.	Lyc. Alex. 31 sqq.
Val. Maximi *Factorum et dictorum memorabilium* l. IX (ed. C. Kempf), Lipsiae 1837.	Val. Max. 1,4 ext. 1.
P. Mela, *De chorographia* (ed. K. Frick), Lipsiae 1880.	I 1—2, 19; 44, 49—60; II 7, 10; III 28.
Notitia dignitatum (ed. O. Seeck), Berolini 1876.	*Not. dign. Or.* I 72,73, 113—116; VIII 93; XXII 18—32; XXV 17.
Nicolai Damasceni *Ethnōn synagogē*, *FGrHist* 90.	F 103—124.
P. Orosi *Historia adversus paganos*, (ed. C. Zangemeister), Vindobonae 1882.	Oros. V 23.
Pausaniae *Graeciae descriptio* (ed. H. Hitzig), Lipsiae 1907.	II; VII 31.
Periplus Ponti Euxini, *GGM*.	
Philostratos; Vita Apolloni (ed. K. L. Kayser), Lipsiae 1870.	Philostr. *Vita Apoll.* I 6 и 21.
C. Plinius Secundus, *Naturalis historia* (ed. Ian-Mayhoff), Lipsiae 1875.	Plin. *N. H.* 225; IV 24, 26, 77, 79; V 47, 51—64, 66, 89; VI 29, 41—42, 117—132; IX 50; VIII 89—96; XXXI 2.
Plutarchus, *Vitae parallelae* (ed. C. Sintenis), Lipsiae 1895—1902.	Crassus 3, Lucull. 11.
Polybius, *Koine historia* (tr. Paton), London 1922—27.	Polyb. I 41—42; II 14—17; III 47; IV 35—42; V 10—11, 21—22, 44, 59; X 27, 48; XII; XXII 8; XXV; XXXIV; XXXVIII 6.
Poseidonius, *Historiae*, *FGrHist* 87.	F 70, 93, 94.
+ Pseudo-Clemens, *Recognitiones* 4,27.	
Cl. Ptolomaei *Geographia* (ed. C. Müllerus), v. I, Parisiis 1883.	III 5,10; IV 4,1; 7,10; V 8,1; VI 1—21.
M. Fabi Quintiliani *Institutionis oratoriae* l. XII (ed. L. Radermacher), Lipsiae 1965.	IV 3; 12—14.
C. Sallusti Crispi *Bellum Iugurthinum*, *De coniuratione Catillinae* (ed. M. Ernout), Paris 1947.	*Bel. Iug.* 3 и 17—19; *Cat.* 5,36, 53—54, 39.
— *Historiarum* reliquiae (ed. B. Maurenbrecher), Lipsiae 1891.	II fr. 1,11,6; III fr. 61—80.
L. Ann. Seneca, *Naturales quaestiones* (ed. A. Gercke), Lipsiae 1907.	Sen. *Nat. quaest.* 4,2,5; 6,26.
Scriptores Historiae Augustae (ed. E. Hohl), Lipsiae 1971.	HA Verus 8; Gord. 34,4; Tyr. trig. 22;
Sidoni Apollinaris *Carmina* (ed. A. Loyen), Paris 1970.	Quadr. tyr. 7,4—8,2. Aur. Sidon. Carm. 2,246 sq.
C. Iul. Solini *Collectanea rerum memorabilium* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1895.	Solin. c. 5,13—15, 17, 21, 32, 34, 49, 50, 53, 180.
Stephani Byzantii *Ethnika* (ed. A. Meineke), Graz 1958.	Steph. Byz.
Strabonis *Geographica* (ed. E. Meineke), Lipsiae 1895—1913.	Strab. I 2; II 1, 5; IV 4, 9; VI 6; VII 3, 4, 11; VIII 1; IX 5; XI 3, 5, 7, 8, 11; XIII 4; XVI 1, 2, 42—45; XVII 1.
Corneli Taciti *Annales* (ed. H. Goelzer), Paris 1953. — *Agricola*, *Germania* (E. Koestermann), Lipsiae 1970. — *Historiae* (E. Koestermann), Lipsiae 1909.	Ann. II 33, 60; III 62; IV 33; V 2—10; VI 28, 42; XIII 57; XL 8. Agricola 10—12. Germ. 3. Hist. I 11, 79.
The Theodosian Code and Novels (tr. C. Pharr), New York 1969.	Cod. Theod. 12,1,34.

Theopompi *Philippika, FGrHist* 115. F 1—5; 67b; 85—100.

Thucydidis *Peloponesiaka* (ed. O. Lushnat), Lipsiae 1954—1960. Thuc. I 1—7; 89—98.

Timagenes *FGrHist* 88

Xenophontis *Hellenika* (J. Hazfeld), Paris 1948—1960. Xen. III 1,10—28; VI 1,2—18; VII 2—3.

P. Vergilius Maro, *Aeneis* (ed. K. Kappas), Leipzig 1880. Verg. *Aen.* I 531; III 694; VII 44—45.

Zosimi comitis et exadvocati fisci *Historia nova* (ed. L. Mendelssohn), Lipsiae 1887. Zos. IV 20.

СКРАЋЕНИЦЕ

ANRW — Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin.
JRS — The Journal of Roman Studies
Kl. Pauly — Der kleine Pauly. Lexicon der Antike, I—V, München 1975.
RE — Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894.
Roscher myth. Lex. — W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie,* I—VI, Lipsiae 1884—1937.
ThLL — Thesaurus Linguae Latinae I —, Leipzig 1900 —.
ВДИ — Весник древней истории
ZPE — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

(У десном ступцу дате су скраћенице чешће цитираних наслова. Радови који су ми остали неприступачни обележени су знаком + испред имена аутора.)

F. E. Adcock, *Caesar as a Man of Letters*, Cambridge 1956.
A. Alföldi, *A. Conflict of Ideas in the Late Roman Empire*, Oxford 1952.
F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin 1959.
F. Arnaldi, *Il continuatore di Tacito*, Rendiconti della Academia d'Archeologia, Lettere e Belle Arti, Napoli 1967, t. 42, 103—154.
E. Auerbah, *Mimezis*, Beograd 1978. (prev. M. Tabaković).
G. Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim 1956.
W. A. Baehrens, *Bericht über die Literatur zu einigen wichtigen römischen Schriftstellern des* 3. *u.* 4. Jh. aus dem J. 1910/11—1924, Bursian Jahresbericht 203, 1925, 46—90.
T. Barnes, *The Lost Kaisergeschichte and the Latin Historical Tradition.* Historia Augusta Colloquium, Bonn 1968, 13—43.
J. Béranger, La términologie impériale: *une application à Ammien Marcellin*, Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie off. à P, Collart, Lausanne 1976, 47—60.
R. C. Blockley, *Ammianus Marcellinus.* A Study of his Historiography and Political Thought. Bruxelles 1975. (Coll. Latomus, t. 141).
— Tacitean *Influence on Ammianus Marcellinus*, Latomus 32, 1973, 63—78.
S. Blomgren, *De sermone Ammiani Marcellini quaestiones variae*, Uppsala 1937.
A. Betz, *Thrake* (römisch) *RE* VI A (1936) 432—472.
W. den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden 1972.
A. B. Breebart, *Eunapius of Sardes and the Writing of History*, Mnemosyne 32, 1979, 360—375.
H. R. Breitenbach, *Xenophon*, *RE* IX A (1967) 1569—1911.
J. Briscoe, *The First Decade* (u Livy, ed. Dorey) 1—20.
F. Bömer, *Thematik und Krise der römischen Geschichtsschreibung*, Historia II, 1951, 189—209.
M. F. A. Brok, *Die Quellen von Ammians Exkurs über Persien.* Mnemosyne 28, 1975, 47—56.
M. Budimir, *Laurion pedion i Taurisci*, Taurunum, Зборник Филозофског факултета у Београду 3, 1955, 269—289.
E. Burck, *Wahl und Anordnung des Stoffes.* Führung der Handlung (u Wege zu Livius), 331—351.
E. Burck (ed.), *Wege zu Livius*, Darmstadt 1977.
V. Buren, *Pons*, *RE* XXI (1930) 2435.
H. Cichocka, *Die Konzeption des Exkurses im Geschichtswerk des Ammianus Marcellinus*, Eos 63, 1975, 329—340.

Arnaldi, *Il continuatore di Tacito.*

Blockley, *Ammianus Marcellinus.*

Cichocka, *Konzeption.*

H. Cichocka, *Zależnošć Ammiana Marcellina od Solinusa w ekskursie o Egipcie* (XXII 15—16), *Meander* 30, 1975, 336—352. Cichocka, *Zależnošć.*
J. Cobet, *Herodots Exkurse und die Frage der Einheit seines Werkes*, (Historia Einzelschr. H. 17) Wiesbaden 1971.
Cohn, *Didymos* (8), *RE* III (1899) 471 sq.
W. R. Connor, *Theopompus and Fifth Century Athens*, Washington 1968.
Gary Crump, *Ammianus Marcellinus as a Military Historian. Historia*, Einzelshr. H. 27, Wiesbaden 1975. Crump, *Military Historian.*
A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1936
Chr. Danoff, *Pontus Euxinus*, *RE* Suppl. IX (1962) 866—1175
H. Dessau, *Garamantes*, *RE* VII (1910) 751 sq.
E. Diehl, *Pontarches*, *RE* XXII (1953) 2—18.
A. Dihle, *Zur hellenistischen Ethnographie*, *u Grecs et Barbares*. Entretiens sur l'Antiquité classique, t. VIII, Vandoeuvres—Genève 1961, 207—239.
E. Diehle, *Tyras*, *RE* VII A (1948) 1850—1863.
L. Dillemann, *Ammien Marcellin et les pays de l'Euphrate et du Tigre*, Syria 38, 1961, 87—158. Dillemann, *Ammien.*
— *La Haute Mésopotamie orientale et les pays adjacents*, Paris 1962 (Bibl. hist. et archéol. de l'Inst. fr. de Beyrouth t. LXXII). Dillemann, *Haute Mésopotamie.*
A. H. Mc Donald, *Theme and Style in Roman Historiography*, *JRS* LXV, 1975, 1—10.
Dopp, *Herodianus*, *RE* VIII (1912) 956 sq.
T. A. Dorey (ed.), *Livy*, London—Toronto 1971.
R. Drews, J. Cobet, *Herodots Exkurse*, *Gnomon* 47, 1975, H. 4, 329—334.
J. Duchesne-Guillemin, *Tomyris*, *Kl. Pauly*, 5, 885 sq.
D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966.
W. Ensslin, *Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus*, *Klio* XVI Beih., 1923. Ensslin, *Geschichtsschreibung*
V. Fadinger, Servilius (35), *Kl. Pauly* 5, 144.
J. Ferguson, *China and Rome*, *Aufstieg und Niedergang des römischen Welts* II 9.2, Berlin 1976, 581—602.
D. Flach, *Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen 1973 (*Hypomnemata*, H. 39). Flach, *Tacitus.*
— *Von Tacitus zu Ammian*, *Historia* 21, 1972, 333—350.
J. Fontaine, *Ammien Marcellin, historien romantique*, Bull. de l'association G. Budé. Lettres d'humanité 28, 1969, 417—435.
H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom*, Berlin 1938.
M. Fuhrmann, *Avienus*, *Kl. Pauly* I, 788 sq.
V. Gardthausen, *Die geographischen Quellen Ammians*, Jahrb. f. klass. Phil., Suppl. Bd. 6, 1872/73, 507—556. Gardthausen, *Quellen*
H. A. Gärtner, *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie, besonders bei Livius und Caesar* (Historia Einzelschr. H. 25) Wiesbaden 1975.
H. Gärtner, *Didymos* (3), *Kl. Pauly* 2, 13 sq.
— *Zu Ammianus Marcellinus*, Hermes 97, 1969, H. 3, 362—371.
M. Gelzer, *Der Anfang römischer Geschichtsschreibung*, *Kleine Schriften* Bd. III, Wiesbaden 1964, 92—103.
— *Nochmals über den Anfang der römischen Geschichtsschreibung*, *ib.* 104—110.
F. Giancotti, *Structure delle monografie di Sallustio e di Tacito*, Messina—Firenze 1976.
F. Gisinger, *Geographie*, *RE* Suppl. IV (1924) 521—685.
A. Godar, *Umetnost Irana*, Beograd 1965.
P. Goessler, *Rotomagus*, *RE* Suppl. VII (1940) 1186—1194.
— *Turoni*, *RE* VII A (1948) 1418.
Graef, *Amazones*, *RE* I (1894) 1755 sq.
I. Gualandri, *Fonti geografische di Ammiano Marcellino* XXII 8, *La Parola del Passato* XXIII, 1968, 199—211. Gualandri, *Fonti geografiche.*
Л. И. Гумилев, *Некоторые вопроси истории Хуннов* ВДИ, 4, 1960, 120—125.
A. v. Gutschmid, *Ammianus Marcellinus*, *Kleine Schriften* V, Leipzig 1894, 569—584.
— *Die beiden ersten Bücher des Pompeius Trogus*, *ib.* 19—217.
— *Trogus und Timagenes*, *ib.* 218—227.

E. Hahn, *Die Exkurse in den Annalen des Tacitus*, München 1933.
R. Hanslick, *Dexippus*, *Kl. Pauly* I 1502.
J. Harmatta, *The Golden Bow of the Huns*, Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae, I, 1951, 133 sqq.
— *The Dissolution of the Hun Empire*, *ib.* II, 1952, 277—304.
W. Hartke, *Römische Kinderkaiser*, Berlin 1951.
B. V. Head, *Historia Numorum*², London 1911.
A. Herrmann, *Kaspisches Meer*, *RE* X (1919) 2281 sqq.
— *Neuroi*, *RE* XVII (1936) 158—161.
— *Persischen Meerbusen*, *RE* XIX (1937) 1032 sqq.
— *Saspeires*, *RE* II A (1921) 56 sq.
— *Seres*, *ib.* 1678—82.
E. Herzfeld, *The Persian Empire*, Wiesbaden 1968.
W. Hinz, *Persis*, *RE* Suppl. XII (1970) 1022—1038.
Histoire et historiens dans l'antiquité. Entretiens sur l'antiquité classique IV, Genève 1958.
Höfer, *Sandas*, Roschers Myth. Lex. IV 319—333.
W. Hoffmann, *Livius und die römische Geschichtsschreibung*, *Antike und Abenland* 4, 1954, 170—186.
E. Honigmann, *Ktesiphon*, *RE* Suppl. IV (1924). 1102—1119.
E. Honigmann—A. Maricq, *Recherches sur les Res gestae divi Saporis*, Bruxelles 1953. — Honigmann-Maricq *RGDSap*
J. Hornblower, *Hieronymus of Cardia*, Oxford 1971.
Ihm, *Bituriges*, *RE* III (1899) 548 sq.
— *Bisontii*, ib. 504.
F. Jacoby, *Ktesias*, *RE* XI (1921) 2032—2073.
A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964. — Jones, *Lat. Rom. Empire.*
P. de Jonge, *Sprachlicher und historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus* XIV—XVII, Groningen 1936—1972. — Jonge, *Kommentar.*
St. Josifović, *Lykophron*, *RE* Suppl. XI (1968) 888—930.
А. П. Каждан, *Амиан Марцеллин в современной зарубежной литературе*, ВДИ 1, 1972, 223—232.
R. Katičić, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. VII, Sarajevo 1970, 71—132.
G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo 1916.
Kees, *Parthenium mare*, *RE* XVIII (1949) 1904.
— *Pentapolis* (3), *RE* XIX (1937) 509 sq.
Keune, *Samarobriva*, *RE* I A (1914) 2110—2117.
— *Santoni*, *RE* II A (1921) 2289—2301.
— *Senones*, ib. 1404 sq.
Kiessling, *Hunni*, *RE* VIII (1912) 2583—2615.
+ A. Klotz, *Caesarstudien*, 1911.
— *P. Trogus*, *RE* XXI (1952) 2300—2313.
E. Kornemann, Municipium, *RE* XVI (1933) 570—638.
R. Laqueur, *Theopompus*, *RE* V A (1934) 2176—2223.
— *Timagenes*, *RE* VI A (1936) 1063—1071.
R. Laqueur, *Nikolaos* (aus Damaskos), *RE* XVII (1936) 362—364.
— *Timaios* (3), *RE* XII A (1936) 1075—1203.
H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960.
G. A. Lehmann, *Ein neues Fragment der Hell. Oxy.: Einige Bemerkungen zu P. Cairo* (temp. inv. no.) 26/6/27/1—35, *ZPE* 26, 1977, 181—191.
Lehman-Haupt, *Satrap*, *RE* II A (1921) 82—188.
B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967.
P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951.
E. Livrea, *P. Laur, inv.* II/29: *Ecateo?*, *ZPE* 39, 1980, 73 sqq.
B. Lenk, *Thrake* (Geschichte), *RE* VI A (1936) 414—452.
O. Luschnat, *Thukydides*, *RE* Suppl. XII (1970) 1086—1354.
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950.
F. Millar, *P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-century Invasions*, *JRS* LIX, 1969, 12—29.
— *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964.
+ H. Michael, *Die verlorenen Bücher des Ammianus Marcellinus*, Wratislaviae 1880.

J. Miller, *Pakoros* (1), *RE* XVIII A (1942) 2437 sq.
— *Harpagos* (1), *RE* VII (1910) 2396 sq.
Mittelhaus, *Kephalonesos*, *RE* XI (1921) 217.
Th. Mommsen, *Ammians Geographica*, Gesammelte Schriften VII, Berlin 1909, 393—425. Mommsen, *Geographica.*
A. Momigliano, *The Lonely Historian Ammianus Marcellinus*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, 1974, 1393—1407.
R. Mc Mullen, *Some Pictures in Ammianus Marcellinus*, *Art Bulletin* XLVI, 1964, 435—455.
K. E. Müller, *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung* I—II, Wiesbaden 1972—1980. Müller, *Ethnographie.*
H .Münch, *Studien zu den Exkursus des Thukidides*, Heidelberg 1935.
В. Д. Неронова, *Амиан Марцеллин о варварах*, *Ученые записки* 143, Перм 1966, 65—69.
A. D. Nock, *Posidonius*, *JRS* XLIX, 1959, 1—15.
E. Norden, *Die antike Kunstprosa* I—II, Leipzig und Berlin 1918. Norden, *Kunstprosa.*
— *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Leipzig und Berlin 1923. Norden, *Urgeschichte.*
A. Norman, *Two Points on Ammianus Marcellinus*, *Proceedings of the Classical Association* 16 (1959) 29 sq.
Nouveau choix d'inscriptions grecques, par l'Institut F. Courby, Paris 1971.
Oberhummer, *Succi*, *RE* IV A (1931) 513 sq.
R. M. Ogilvie, *A Commentar on Livy* (1—5), Oxford 1970.
A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago 1960.
R. Pack, *The Roman Digressions of Ammianus Marcellinus*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association LXXXIV*, 1953, 181—189.
F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Preroman Times*, Amsterdam 1978. Papazoglu, *Plemena.*
— Људске жртве и трагови канибализма код неких средњобалканских античких племена, *Зборник Филозофског фак. у Београду* X-1, 1968, 47—61.
— *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957. Папазоглу, *Градови.*
— *Прилози историји Сингидунума и средњег подунавља у античко доба*, *Историјски часопис САН* VII, 1957, 303—321.
— *La province de Macedoine*, *ANRW* II 7.1, Berlin 1979, 303—369.
F. Paschoud, *Zosimos* (8), *RE* X A (1972), 795—841.
P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris 1964.
+ P. Perrochat, *Les digressions de Salluste*, Paris 1950.
B. Postl, *Die Bedeutung des Nil in der römischen Literatur*, Wien 1970.
+ G. B. Pighi, *Studia Ammianea*, Milano 1935.
M. G. Raschke, *New Studies in Roman Commerce with the East*, *ANRW* II 9.2, Berlin 1976, 605—1363.
O. Regenbogen, *Theophrastus*, *RE* Suppl. VII, 1940, 1354 sq.
Rehm, *Kanopos*, *RE* X (1917) 1882.
K. Reinhardt, *Poseidonius*, *RE* XXII (1953) 560—826.
J. Reynolds, *Libya antiqua*, *RE* Suppl. VI (1978) 233.
W. Richter, *Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus* (31,2.1—11), *Historia* XXIII, 1974, 343—377. Richter, *Hunni.*
A. S. Riginos, *Platonica*, Leiden 1976.
F. Ritterling, *Legio*, *RE* XII (1924) 1251—54.
L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, *Bulletin de correspondence Hellenique* CI, 1977, v. I.
P. Romanelli, *Storia delle province Romane dell'Africa*, Roma 1959.
J. de Romilly, *Histoire et raison chez Thucydide*, Paris 1956.
Rommel, *Margaritai*, *RE* XIV (1930) 1682—1702.
Rosdher, *Amazonen*, *Myth. Lex.* I 267—279.
K. Rosen, *Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus*, Bonn 1970. Rosen, *Darstellung.*
— *Ammianus Marcellinus*. Darmstadt 1982. Rosen, *Ammianus.*
J. Rougé, *L'Histoire Auguste et l'Isaurie au IV s*, *Revue des études anciennes* LXVIII (1966) 282—315.
Ruge, *Philyren*, *RE* XX (1941) 214.

E. Ruschenbusch, Theopompea: *antipoliteuesthai*, *ZPE* 39, 1980, 81—90.
G. Sabbah, *La Méthode d'Ammien Marcellin.* Recherches sur la construction du discours historique dans les *Res gestae*, Paris 1978. Sabbah, *Méthode*
— *Sur un passage inutilement corrigé d'Ammien Marcellin (Res gestae* 15,3,4), *Mémoires* I, Centre Jean Palerne, Saint-Etienne 1978, 83—91.
K. Sallmann, *Solinus*, *Kl. Pauly* 5, 260 sq.
M. Schanz—C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur* IV 1, München 1914².
+ P. Scheller, *De hellenistica historiae conscribendae arte*, Leipzig 1911.
Scherling, *Tricastini*, *RE* VII A (1948) 80.
— *Tungri*, ib. 1352—54.
M. Schuster, *Die Hunnenbeschreibung bei Ammianus, Sidonius und Jordanis*, *Wiener Studien* 58, 1940, 119—130.
E. Schwartz, *Asinius* (31), *RE* II (1896) 1603 sq.
— *Appianus*, ib. 217—236.
— *Dexippus*, *RE* V (1903) 288 sqq.
O. Seeck, *Ammianus Marcellinus*, *RE* I (1894) 1850—52.
O. Seel, *Eine römische Weltgeschichte.* Studien zum Text der Epitome des Justinus und zur Historia des Pompeius Trogus. Nürnberg 1972.
J. Seibert, *Alexander der Grosse*, Darmstadt 1972 (Erträge der Forschung 10).
P. Siewert, *Die übernahme solonischer Gesetze in die Zwölftafeln*, Chiron 8, 1978, 331—344.
В. С. Соколов, *Аммиян Марцеллин как последний представитель античной историографии*, ВДИ 70, 1959, 43—63.
A. Solari, *Le digressioni erudite di Ammiano*, *Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologische dell'Accademia dei Lincei*, Roma, Accad. Naz. dei Lincei, ser. 8, IV, 1949, f. 1—2, 17—21.
W. Sontheimer, *Der Exkurs über Gallien bei Ammianus Marcellinus* (XV 9—12), mit besonderer Berücksichtigung des Berichtes über Hannibals Alpenübergang, *Klio* XX, 1926, 19—53. Sontheimer, *Gallien.*
M. Sordi, *Ellenocentrismo e filobarbarismo nell'excursus gallico di Timagene*, Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichita, Contributi dell'Istituto di storia antica v. VI, Milano 1979, 34—56.
C. di Spigno, *Limiti e pregi della storiografia di Ammiano Marcellino*, *Atti della Accad. naz. dei Lincei*, Rendic. classe di scienze morale, storiche e filologiche 5, 1950, 387—396.
C. G. Starr, *Aurelius Victor, Historian of Empire*, *American Historical Review* LXI, 1956, 574—586.
A. Stein, *Untersuchungen zur Geschichte und Verwaltung Aegyptens unter römischer Herrschaft*, Stuttgart 1915.
+ I. J. Stein, *Dexippus et Herodianus rerum scriptores quatenus Thucydidem secuti sint*, Bonn 1957.
O. Stein, *Megasthenes*, *RE* XV (1931) 230—326.
A. Stein, *Asinius*, Prosopographia imperii Romani² I, 1933, 255 (A 1245 sq.).
G. H. Stevenson, *Roman Provincial Administration*, Oxford 1939.
H. Strasburger, *Poseidonios on Problems of the Roman Empire*, *JRS* LV, 1965, 40—53.
Streck, *Seleukeia*, *RE* II A (1949) 1149—1184.
R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968.
— *Astrology in the Historia Augusta*, Bonner HA Colloquium 1972/74, Bonn 1976, 291—309.
— *Tacitus*, Oxford 1958.
H. Szelest, *Ekskursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, Eos LVIII 1969/70, 115—123.
J. Szidat, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus* XX—XXXI, t. I—II (Historia Einzelschr. H. 31 n 38), Wiesbaden 1977—1981.
E. A. Thompson, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, Cambridge 1947. Thompson, *Historical Work.*
W. Tomaschek, *Alana orē*, *RE* I (1894) 1281.
— *Alani*, ib. 1282—1285.

— *Agathyrsoi*, ib. 764 sq.
— *Argippaioi*, *RE* II (1896) 719—721.
— *Dahae*, *RE* IV (1901) 1945 sq.
H. Traenkle, *Ammianus Marcellinus als römischer Geschichtsschreiber*, *Antike und Abenland* XI, 1962, 21—33.
Treidler, *Pyrgos Lithinos*, *RE* XXIV (1963) 33—46.
K. Trüdinger, *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*, Basel 1918.
Tümpel, *Eetion* (1) *RE* V (1903) 1976 sq.
З. В. Удальцова, *Идейно-политическая борьба в ранней Византии* (Увод), Москва 1974.
V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam 1977.
C. Vial, *Diodor de Sicile*, Bibliothèque historique, 1. XV, Paris 1977.
J. Vogt, *Ammianus Marcellinus als erzählender Geschichtsschreiber der Spätzeit*, *Abhandl. d. Akad. d. Wiss. u. d. Lit., Geistes- und Socialwiss.* Kl. Nr. 8, Mainz 1963, 801—825.
— *Kulturwelt und Barbaren — zum Menscheitsbild der spätantiken Gesellschaft*, ib., Mainz 1967, Nr. 1.
J. de Vries, *Keltische Religion*, Stuttgart 1961.
F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* I—III, Oxford 1957—1979.
— *History and Tragedy*, *Historia* IX, 1960, 216—234.
P. G. Walsh, *Die literarischen Methoden des Livius*, *Wege zu Livius*, 352—375.
— *Livy, his Historical Aims and Methods*, Cambridge 1961.
A. E. Wardman, *Myth in Greek Historiography*, *Historia* IX, 1960, 403—413.
F. Wehrli, *Die Geschichtsschreibung im Lichte der antiken Theorie*, Festgabe f. E. Howald, Zürich 1947, 54—71.
Weissbach, *Atropatena*, *RE* II (1896) 2149 sq.
— *Naarmalcha*, *RE* XVI (1935) 1440—1449.
Wege zu Livius, hgb. v. E. Burck, Darmstadt 1977.
J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila—Reiches*, München 1956 (Bayerische Akad. Phil.-hist. Kl. N. F. 38).
Wernicke, *Artemis*, *RE* II (1896) 1336—1440.
G. Widengren, *Iran, der grosse Gegner Roms*, *ANRW* II 9.1, Berlin 1976, 220—306.
J. Wiesner, *Die Thraker*, Stuttgart 1963.
J. de Witte, *Le dieu tricéphale gaulois*, *Révue archéologique* XXX, 1875, 383—387.
J. Wolski, *L'Historicité d'Arsace Ier*, *Historia* 8, 1959, 222—238.
+ H. Wrede, *Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig*, Berlin 1972.
K. Ziegler, *Phineus*, *RE* XX (1941) 215 sqq.
— *Tomyris*, *RE* VI A (1937) 1703 sq.

Vogt, *Kulturwelt und Barbaren.*

Walbank, *Commentary.*

Walsh, *Livy.*

SUMMARY

For the last few decades the *Res gestae*, Ammianus Marcellinus' historical work, has been attracting an ever greater number of students of the ancient literature. Modern scholarship has studied it primarily as an important source for the history of the period between 353 and 378 A.D., and from that point of view it has been evaluated, in spite of some deficiencies, as reliable and succesful. In view of the fact that the *Res gestae* present the events and social conditions not only in Rome but also over an expanse ranging from Britain to Central Asia and North Africa, and as, in addition to political history, they treat of diverse other topics, Ammianus' work lends itself to many approaches — historical, prosopographic, historiographic, before some others. Since the *Res gestae* possess all the qualities of a literary work, naturally they are also analyzed from the point of view of literary theory, stylistics and language. The efforts of numerous scholars are better and better elucidating the personality of the Antioch author and the place he occupies in the historiography of the Antiquity[1].

Our attention has been attracted by the excursus, the literary form whose very frequency in a work of history calls for an adequate explanation. In that connection, it is necessary to point out that the role the two largest groups of digressions play in the *Res gestae* — the one related to the natural sciences, dealing with the *mirabilia* in the vegetable and animal world, and the other related to geography and ethnography — cannot be regarded as of the same order. While the former provides uncritical data and is intended solely for the amusement and relaxation of readers, the latter deals with geographic frameworks of the historical events and with the descriptions of peoples who participated in them. Therefore, it is important for the understanding of the main line of Ammianus' argument. This latter group, so far never examined in its entirety[2], has been the main object of my study*, and I have primarily discussed it from the historiographical point of view. Although it was not possible to avoid a discussion about the sources of these sections and about the value of the particulars found in them, the main stress has been laid on the structure of the excursus, the choice of the data in them, and on their role and the place they occupy in the *Res gestae*. The problem of Ammianus' conception of digressions, presented in this manner, opens up a further problem, i.e. to what extent it is in accord with the conception of his work as a whole. While defining the conception of Ammianus' excursus I have tried, also, to find out to what extent these digressions depend on the digressions in earlier Greek and Roman literature, or more exactly: how important is Ammianus' contribution to the development of this genre of the ancient historiography.

To work on a subject defined in this manner means to cope with various kinds of difficulties. To begin with, we must point out that the first thirteen books of the *Res gestae* have not been preserved, while, as the author himself notes in his later books[3], several ethnogeographic insertions have been included into them. The analysis is further complicated by the variety of the problems involved. Ten geoethnographic excursus of the History have, naturally, dealt with different geographic areas

* Doctoral thesis defended at the University of Novi Sad, in September 1983.

and peoples, so each time we encounter new *realia* whose sources, exactitude and value should be examined. Another serious difficulty, on the historiographic side, was the lack of a comprehensive modern study devoted to the development of the excursus as a genre in Greek and Latin historical literature. Such a study would have helped us to determine the place of Ammianus' digressions within the whole evolution of that genre in the Graeco-Roman literature. Without it, my first task was to reconstruct that complex evolution, in its main lines, up to the fourth century A. D.[4]. Modern studies of excursus in certain authors have proved useful in that part of my work[5]. My conclusions concerning the conception of Ammianus' geo-ethnographic excursus depend, inevitably, on the reconstruction just mentioned — a circumstance which must be borne in mind when the results of the present thesis are considered.

At this juncture, it is necessary to retrace briefly the development of the excursus, starting with their two main lines, the 'Ionian', which can be followed from Herodotus onwards, and the 'pragmatic', introduced by Thucidides. They reveal, except for a few transitional case, two fundamental attitudes towards the excursus. The followers of the first tradition resort more frequently to this kind of presentation and with regard to the subject matter it is more varied; excursus are more losely connected with the main course of narration[6]. Thucydides, on the contrary, is stricter in the choice of the topics used for digressions, which in his case are always in the function of the main line of argument[7]. We mention in passing that the historian of the Peloponnesian War uses a term of his own to denote a break in the narrative — *ekbolē tou logou*. With Theopompus, the most popular writer of the next century, digressions of the entertaining character reach their peak. However, Theopompus' contemporary, Ephorus, makes use of a more serious conception, in the spirit of the progress of exact sciences. He did not present geographical data in individual excursus but he dedicated the whole introductory part of his *Universal History* to the description of the countries whose history he was going to deal with.

The period of Alexander's conquests and the early Hellenistic age provide the historians with new and appropriate opportunities to write about distant countries and exotic peoples and customs. Many of these works have not reached us; however, there is no doubt that Ionian enthusiasm for digressions received a strong impetus then. Excursus, like the most of the topics encountered in them, became firmly established in the historiography of the time of the early Hellenistic period, to remain a form of the historiographic writing till the end of the classical world. Vacillating between the instructive and the entertaining, excursus received a theoretical justification within the framework of the development of historiographic teachings of peripatetic and rhetoric schools[8].

Among the Hellenistic authors, Polybius occupied a special place; his work stands as a central link connecting the Greek and the Roman historiography. Like Ephorus, Polybius has dedicated a whole book of his History (XXXIV) to geography. Nevertheless, he frequently inserts shorter excursus[9] in his work; though he was a follower of Thucydides' conception, these are not always connected with the main narration.

The use of the excursus by Roman *rerum scriptores* cannot be followed only from the 1st century B.C. From what can be seen in the small number of preserved fragments, and judging by a series of other facts, the early annalists did not seem to have needed elaborate geographic descriptions. However, in telling anecdotes for instance, they occasionally deviated from the main theme. Three prominent representatives of Roman historiography — to which, according to the language criterion our author belongs as well — Sallust, Livy and Tacitus, show different conceptions with regard to geographic and ethnographic sections in their historical works. Famous for his conciseness, Sallust does not avoid digressions, provided they are justified from the point of view of the contents and are cleverly united with the main body of the composition[10]. Even the data of the natural sciences have been included in the fragments of his *Historiae*[11]. In contrast to him, lengthy Livy consciously — as he himself states in b. IX 17 — avoids digressions. Indeed, in the preserved books of the *Ab urbe condita* there can be found but an excursus on Gaul[12], dealing only with the so- called archaeology of Gauls, which means that it has not a geographic character in the proper sense of the word. The necessary topographic data were incorporated by Livy in the main narrative. Finally, Tacitus uses excursus with different contents: they can treat of antiquarian, cultural-historical and — what is a novelty — legal topics. His two great works also contain geo-ethnographic sections, but compared to Hellenistic digressions of the same kind they are drier and less frequent[13]. After Tacitus, Roman historiography of the second and third century has no representa-

tives worth mentioning, while the Thucydidean tradition found its remarkable inheritors in the rich production on the Greek side. Later on, Dio and Dexippus, among others, were very cautious in choosing the material for, and the length of, their digressions.

Among the historical works from the fourth century, not a single work has been preserved whose quality and scope could bear comparison with Ammianus'. Imperial biographies, chronicles and *breviaria*, numerous and popular in the late Antiquity, show, naturally, no need and provide no room for horographic and ethnographic sections. It is only in the extensive *Historia Augusta* that we encounter digressions; however, their topics are different from those we have analyzed in the *Res gestae*[14]. Geo-ethnographic excursus in the Greek prose of Ammianus' somewhat younger contemporary, Eunapius, could be used as a welcome parallel to those of Ammianus. Unfortunately, Eunapius History has reached us only in fragments; nevertheless, it can be concluded that the excursus were included only when they were necessary for the better understanding of the main narration. Consequently, in the preserved litterature of the late Antiquity there is no direct analogy for the conception of the digressions which has been accepted by Ammianus.

Ten geographic-ethnographic digressions which have reached us in the preserved books of the History — on the Saracens (XIV 4), Eastern provinces (XIV 8), The Lake of Constance (XV 4,2—6), Gaul (XV 9—12), Succi gorge (XXI 10,2), Thrace and Pontus (XXII 8,1—48), Egypt (XXII 15—16), Persia (XXIII 6), diocese of Thrace (XXVII 4), and on the Huns and the Alans (XXXI 2) — beside their common features show some differences. With regard to the art of their composition, the simplest among them are two short topographic sketches of the Succi gorge and the Lake of Constance. The similar case is that of the excursus about Saracens — the name comprises various tribes from the northern part of the Arabian peninsula — a causal and stereotyped description of the nomadic life, also of a brief scope. Other digressions appear in a more developed form, and with the exception of the one about the Huns, they were written in accordance with a definite pattern. The description of the Huns stands apart primarily because it has not been written on the basis of the earlier sources. Actually, it is the first testimony in the narrative history about this tribe and this fact is, despite the digression's understandable deficiencies, of particular importance for Ammianus' ethnographic ideas[15]. Common themes in other excursus are: the so-called archaeology — the oldest data, as a rule mythological, about the people and the country they are dealing with — followed by the comments on the geographical situation, rivers, administrative organization and principal towns, and on the customs observed by the population; finally, on the events leading to the Roman occupation of the country[16]. In addition to the mentioned matters — for instance in the digressions concerning the Black Sea, Egypt and Persia — *mirabilia* from the animal world have been included. The arrangement of themes has not been always consistently carried out, nor has each of them been obligatorily represented in the digression. Thus, for instance, the *topos* about the people's coming under the Roman rule could not be expected to appear in the description of Persia. Other excursus, for instance the one on Egypt, show deviation from the pattern, no doubt because the author has already discussed this subject in some of the preceding books. The first excursus on Egypt, unfortunately, has not been preserved, and so we cannot compare it with the one we have before us.

The common feature shared by the sections dealing with the administrative organization of the provinces is that they have not been written taking recourse to contemporary documents, but that they reflect a somewhat earlier state of affairs — two or three decades — than the time in which the work has been actually written. I have assumed that the anachronism may be indicative of the possibility that the author has written the excursus separately and earlier than the main body of the History. As for the relatively short ethnographic sections, they are, as a rule, stereotyped; an unconventional approach to the subject matter and lively descriptions seem to be present only when the Gauls and the Persians are dealt with.

Considering the expanse of the geographical area covered by the digressions and the variety of topics discussed in them, it is natural to find that the Antioch author has made use of different sources; beside the official provincial lists and works of his predecessors, he also consulted geography and natural sciences textbooks and collections of *mirabilia*. More often than not Ammianus does not refer to their titles, nor does he mention the name of their authors; the literary practice of the Antiquity, as we know, did not make him bound to do so. A valuable exception in this respect is the excursus about Gaul, based on the information drawn from the Greek historian Timagenes (XV 9,2). Though Timagenes' work has not been

preserved, we have at our disposal a sufficient number of indirect data to throw some light on Ammianus' historiographic models[17]. Sources for other excursus — and as a rule there were several of them for each excursus — have been identified; in the first place, they are Apollonius Rhodius, Pliny the Elder, Cassius Dio, Solinus.[18] To their number we should add Trogus-Iustinus[19], as for other authors, our evidence is still inconclusive[20]. On the whole, the problem of the sources used in the *Res gestae* has not yet found a satisfactory solution in modern scholarship. It is, probably, of no great importance for the evaluation of Ammianus' artistic and scientific attainments; what matters more is how Ammianus puts together this material. From among the relevant problems we have been concerned with in our research, we shall single out (1) the *Conception and Function of excursus in the Res gestae* (ch. IV, 1), and (2) *The Excursus and the Narrative: the Choice of the data* (ch. IV, 2).

(1) *Conception and Function of Excursus in the Res gestae*

To designate his digressions Ammianus uses the term excessus[21]. The same term, which is an obvious calque coined after the Greek *ekbasis (parekbasis)*[22], is encountered in other Latin writers too[23]. The definition of this term has been provided by the theoretician of rhetoric, Quintilian: *Parekbasis est... alicuius rei, sed ad utilitatem causae pertinentis extra ordinem excurrens tractatio*[24]. As topics typical of the excursus (the term also used in Quintilian's text) Quintilian mentions: *laus hominum locorumque, descriptio regionum, expositio quarundam rerum gestarum, vel etiam fabulosarum*[25]. Ammianus' digressions fit into the framework delineated by the *Institutio oratoria; descriptio regionum* is, naturally, the main subject of the sections on the geography in the History, but the other elements mentioned by Quintilian are also encountered in them. It is not surprising to see that our author was familiar with rhetoric. It is natural to suppose that already in Antioch he attended the classes of rhetoric; besides, we know that he admired and imitated Cicero[26]. Ammianus' procedure in the composition of the excursus reveals his knowledge of rhetoric. Introducing his narrative insertions by the aid of a standard formula, he makes it clear that his »deviation from the road« is made consciously, with definite intentions. In accordance with rhetorical rules, he also uses the closing formula, e.g.: *Evectus sum longius, sed remeabo tandem ad coepta* (XV 12, 6), quite similar to the one which Quintilians records under the term of *aphodos: Longius evectus sum, sed redeo ad propositum (Inst.* 9,3,87).

On what has been said here we may assume — although Ammianus nowhere cites Quintilian by name — that our author was acquainted with the *Institutio oratoria.* Beside the use of rhetorical patterns in excursus, patterns which, according to our knowledge, have not been pointed out so far, there is also the problem of the conception of excursus as a whole. It has also been neglected by modern scholarship. As to the general function of digressions, G. Sabbah[27] is of the opinion that they are »ethical«, i.e. they are intended to show how learned and informed the author is, while at the same time having full control over the course of his narration; when Ammianus lets *pathos* carry him away too far, he makes a pause to insert excursus in his narrative. G. Crump[28] points out that the geographical sections have pragmatic value and that they are functional from the point of view of the historian, being necessary for the understanding of the main course of narration. However, he puts aside other aspects of the excursus in Ammianus' work. Contrary to Crump, J. Szidat[29] ascribes the existence of excursus to their literary and compositional function, but this explanation, being partial, cannot be accepted. Finally, K. Rosen, summing up the results of previous analyses, is inclined to maintain the view of the complex role of digressions, putting emphasis on their importance for the architectonics of the whole work[30].

The arrangement of digressions constitutes a major aspect of the entire problem. On the evidence of the extant books, it is possible to conclude that the author tried to distribute them all over his work. Whenever he discusses the same theme on several occasions, Ammianus always refers to the previous text[31]; thus the reader will not be under the impression that the author lost his way. Moreover, the author of the History sometimes makes »digressions in digressions«, especially in case of longer descriptions[32], but even then he provides a short explanation for such a procedure. Finally, let us mention once more the passage XIV 7,2, in which the reading public is informed that the description of Egypt has been postponed for some of the later books. All these remarks have been included in the text of the History to show that the author bears in mind both the plan for the excursus and the outline of the whole *opus.* The irregularity in the arrangement of digressions points to the fact that the author did not distribute his insertions mechanically, but tried,

in harmony with the topics they discussed, to put them where they fit best in the main course of the narrative. However, his turning toward a digression is not always carried out in a logical manner, nor does it seem to follow necessarily from the main course of the narrative[33]. Sometimes — especially in case of the descriptions related to natural sciences — one is left with the impression that they are virtually superfluous. A large number of diverse insertions all too often interrupt the narration, and even appear to be an incumbrance[34]. However, a composition differentiated in such a manner — providing room, even in the main narration, for the telling of episodes, for speeches of the main characters, for anecdotes, myths, and quotations — offers a natural contest for digressions, with diverse topics, value and aim, such as are encountered in the *Res gestae*.

About his conception of geographical excursus, the author does not give us any direct information, except the briefest and the most elementary ones found in the introductory formula for these sections. One such reference, found in the well-known proemium to Book XXVI, however marginal and reduced to the explanation of one kind of data only, is invaluable therefore. Here the author replies to the remarks made in connection with the earlier books of the History. We are, thus, informed that his critics were of the opinion that ... *non decuerat in descriptione multiplici regionum super exiguis silere castellis*. Our author is accordingly, selective in enumerating the toponyms and the selection, in contrast to Ammianus' contemporaries, does not seem too severe to the presentday reader[35]. We do not know what opinion Ammianus' readers had about other topical points of his geo-ethnographic excursus; there is good reason to believe that the diversification of the topics in digressions is Ammianus' innovation.

The excursus conceived in this manner, where at first glance the geographical, mythological, historical and other elements appear to be loosely connected, while many other data which could be verified by the author on the actual spot have been omitted, can be only partially considered as a constitutive part of a historical narration. In point of fact, ethnohorographic excursus are closer than any others to the main course of narration and, although it is by no means their only role, they were obviously intended to help the reader in his following of the main line of argument. The author himself had such a function in mind when entering into digressions; this may be concluded from the introduction to the description of Gaul (XV 9,1).

All the excursus, however, do not fulfill equally well their historiographic task. We have already mentioned that some of them — thus, for instance those consecrated to Gaul, Pontus, Thrace — give a picture of the countries involved that contains more detailed information, and is drawn on a large scale, than demanded by the events Ammianus puts in the corresponding geographical framework. The excursus on the Huns, regardless of the correctness of its data, is more justifted than the others from the historiographic point of view. Two topographic sketches, of the Succi gorge and the Lake of Constance, which actually depart from the author's conception of the composite excursus, come perhaps closest to the precise task of describing the stage of action. Both the Lake of Constance and Succi reflect the autopsy of the author, in a concrete and tense manner. Skillful descriptions of the scenes of action, in accordance with Polybius' precepts are, in fact, encountered on several occasions in the main narration of the *Res gestae*[36], but the author does not give them the form of excursus.

Geo-ethnographic excursus in the *Res gestae* have, furthermore, a clearly defined structural function. They break the narrative wherever the author finds it necessary. As a rule, they introduce the description of some important events, when new countries and new peoples appear on the scene of the History. This is, for instance, the case with the excursus dealing with the Gauls and the Huns; the former playing a special role of an introduction to Julian's quinquennium. The excursus on Pontus and Egypt, both in the same (XXII) book — which they divide into two symmetrical halves[37] — are planned to delay the action, as does the extensive Persian excursus in the following book; it represents an interlude between the books dedicated to Julian's character and his Eastern campaign[38]. After that, there are no more excursus until the end of Book XXV which marks the end of History in its original version; in a rapid succession, the events succeed each other until Julian's death, which also marked the breakdown of the Roman expedition. However, a cut in the narrative is also made whenever, carried away by the tumultuous events and by the author's exalted style, it becomes too dramatic; the excursus breaks the tension and gives a pause to the reader. Such are, in our opinion, the excursus in Book XIV[39]. The narration about other, especially distant countries, interwoven with various *curiqsa*, makes a

suitable context for a pause of this kind, offering both a moral and a rest. The first of these two elements in geo-ethnographic digressions has been underlined by the author himself: a detailed description will make our knowledge more complete (XXIII 6,1), and this is one of the historiographic aims set by the author of the *Res gestae*. Even if his excursus were meant to make him appear learned and well informed in the eyes of his readeres, that ambition should not be taken for a dominant motive for his insertion of passages of this kind[40].

The author's political, prosopographic or moral tendeicies have also influenced the function of Ammianus' excursus. More often than not such tendencies are implicit and discrete, less frequently we find overtly expressed opinions. However, the intention with which the author chooses his details, the manner in which he presents them, and the sense that the context gives them, are of vital importance in the moulding of the message carried by a digression, the message which, perhaps, was the reason a particular passage has found its place in the *History*. Thus, the extolling of the Hellenism, the support given to Julian and the tribute paid to Roman policy, are all important goals Ammianus' digressions[41] have aimed at.

(2) *The Excursus and the Main Narrative: the Choice of the Data*

It has been noticed that some geographical regions have been dealt with more extensively both in the main narrative of the *Res gestae* and in individual digressions. The data from the one and the other side sometimes complement each other, but they also frequently repeat themselves, and may be even mutually contradictory. In order to achieve a more complete understanding of the author's conception of the excursus, it is necessary, therefore, to compare the information given in the form of a digression with the data presented in the main narrative of the History. When discussing these problems, we should make an attempt to judge Ammianus' results not so much comparing them with the presentday standards applied to a well-written excursus, but rather bearing in mind the intentions of the author himself, as far as they can be ascertained.

We shall first call the attention to the data concerning the notions appearing in both the historical narrative and the excursus. The expected ratio between these two kinds of contexts should be such that the geographical conception is briefly mentioned in the main narrative, only as a toponym, hydronym, oronym etc., and that it is discussed at some length in a digression, provided it is interesting enough. This is the case with the Succi mountain pass, which as a term has been encountered on several occasions in the main text, so that its description in a short digression is fully justified. However, other examples of this kind can be hardly found in the *History*. It is natural that the names of some towns, known from the relevant digressions, are also mentioned later on in the narrative, when the course of events makes it necessary, but it is worth pointing out that sometimes new and elaborate information about towns occur in the main narrative[42], instead of in the excursus where the toponym is mentioned. In his description of Persia, Ammianus mentions »the royal river« (XXIII 6,25); however, its original name, with the translation, does not appear here but in the historical narration[43]. Also, our author makes a distinction between Adiabena and Assyria in the main text, while his excursus concerning the same topic is less precise[44]. Beside the toponyms we encounter in the Persian excursus, Ammianus, when describing Julian's campaign, records the names of a large number of towns, sometimes even their position, and gives a description of the landscape through which the army has passed[45]. These data, incorporated in the main text, are significant among other things because they help us to localize some settlements, but only assessed together with the data found in digressions can they give a complete picture of that part of the world.

Some details, which seem to be a more suitable material for excursus, are incorporated in the main narrative. Thus, more valuable evidence about Egypt can be found in the main text-in spite of the fact that the events taking place in this country are not the proper subject of the main text of the *Res gestae* than in the corresponding excursus. The author took no advantage of his visit to this country to describe the interesting things he had seen there. In a separate digression, Ammianus gives the description and the Greek transcript of the hieroglyphic inscription on the obelisk transferred to Rome, with a brief remark that he saw such monuments in Thebes[46] but he does not refer any more to such details in a later description of Egypt which, as we have remarked, is of quite another kind. An anecdote in the main narration[47], which throws a more direct light than the digression itself on the features characteristic of the Egyptians, gives us a clear idea what kind of data, in Ammianus' opinion, should be included in an excursus and the main text respectively. We are witnessing a scene — and

no doubt the author of the *History* was present at it and described it without any embellishments — in which the Egyptians appear to be very greedy and always ready to quarrel so that even Julian himself had to resort to a small ruse in order to get rid of them.

A concise and vivid epizode describing the annual fair held at the town of Batne in Osdroëne, contributes to our knowledge of commerce in the East[48]. However, neither description has been included in the excursus about the diocese of the Orient; according to his plan, the author has excluded Osdroëne from it. These two sections are fundamentally different: while the first provides a modest but valuable evidence about the life in the city, the second lacks in precisely such details as might diversify the monotonous enumeration of the provinces and urban centres. At this point we should like to call attention to another piece of information about the inhabitants of Bosporus, who are referred to by Ammianus immediately before the excursus on Pontus (XXII 7,10), but whose kingdom[49] is no longer mentioned later on in his description of the coast of the Black Sea.

From the above — mentioned examples we arrive to the conclusion that the author of the *History* had at his disposal more concrete information about the countries he had described in separate excursus, but did not think it necessary that this kind of information should be included in geographical digressions as he had conceived them, or had written them at a given point of the genesis of his work. The author's conception of the excursus may, therefore, come as a surprise to a presentday reader, and may appear to him to be too rigid and schematic, sometimes even inconsistent. The diversity of Ammianus' choice is a proof that the later was neither entirely utilitarian nor exclusively literary. The hybrid character of Ammianus' digressions is more indicative of the intentions than of the deficiencies of Ammianus as the author of the *History*.

One of the obligatory topics contained in geographical excursus concerns the information about the administrative organization of the Empire, a fact all the more important as such kind of information is not found in the main narrative. The author endeavoured to give a survey of Roman provinces with their principal cities and, similarly, the survey of Persian satrapies. As it has been presented in the analysis of the relevant sections, the accuracy of these data has not been always complete. The criticism refers, in the first place, to the fact that Ammianus' information is not up-to-date. The provinces of Gaul, as they have been described in the digression, correspond to the state of affairs from the middle of the fourth century, i.e. to the period of our author's stay in Gaul. The East provinces are correctly named, but their list does not register changes after 380 B.C. Egypt is included into the Eastern Diocese, although it was separated from it under Valens, while the province of Arcadia, formed under Theodosius, is left unmentioned. Only the diocese of Thrace corresponds to the picture given in the *Notitia dignitatum*, but even this does not necessarily mean that the corresponding chapter was written on the basis of contemporary sources, as the administrative status of Thrace did not change after Diocletian.

Between two possible explanations of these anachronisms the simpler is to suppose that our historian used out-of-date provincial lists. But, the reason could also be saught in the chronological order in which his work appeared. There is a good reason to suppose that Ammianus composed his digressions before the main body of the *History*, using for them the data which by about a quarter of a century preceded the time when he wrote and read his books to the public in Rome. This supposition, in itself, does not appear to be too bold, given the fact that some other historians, too, occasionally inserted in their texts passages which had been written at an earlier moment[50]. In the case of the author of the *Res gestae*, it is generally believed that he collected the material for his work and made his notes while he was still, as an army officer, accompanying Ursicinus, and later on Julian. This seems all the more probable as the geographical excursus which — composed according to a pattern and based on literature, not the author's experience — are simpler for writing than political history; consequently, Ammianus may have prepared them independently and earlier than the description of the events, at least the events of the fourth century. Such a possibility is supported by the cases spoken of above, where the descriptions of individual localities in the main text — sometimes preceding the excursus — are given with more detail than those in the main text. The author, therefore, did not use the information subsequently received to supplement the description which had been already written, but he communicated such pieces of information, for the greater part, in the notes built into the course of the main narrative.

*

On the whole, Ammianus' work — as well as the digressions included into it — does not seem to have had an immediate model. Just as

there does not exist one main source for the *Res gestae*, so, in our opinion, we should not look for a particular writer whom Ammianus took as an *exemplum* when writing his geo-ethnographical passages. The well-read author of the History assimilated both the Greek and the Roman historico-geographic legacy. However, he is more susceptible to the influence of his compatriots, among whom Timagenes should be mentioned again. The Antioch historian has somewhat modified the Helenistic conception of the geographical excursus to suit his topics and aims, endeavouring to put this literary form to many uses. These excursus, however, fundamentally differ from the pragmatic character of the *Res gestae*. We are led to think therefore that the author applies different conceptions in the same work, one for the reporting of events, the other for the excursus. This duality can be accounted for by the synthetic character of Ammianus work, — synthetic both with regard to its contents and with regard to its ideas and the form. The very period of the *History* assimilated both the Greek and and Christianity existed side by side, and different nations mingled and intermixed, favoured the creation of such works as Ammianus' *Res gestae*, as much as did the complex personality of their author. Linking his Greek nationality and culture to his allegiance to the Roman state and army, and enriching his traditional religiosity with a tolerant attitude toward Christianity, Ammianus tried to offer an overall picture of the events and peoples in the whole Roman empire, and even beyond its frontiers. His general tendency toward a mature and universal compromise found its general expression in the structure of the *Res gestae*, wherein the influence of more than one historical school can be discerned. True to his original conception of a complete, reliable and truthfully written historical deed, the Antiochene combined pragmatic narration of an analyst with the effect of a literary man and a culture historian. Rhetorical figures, anecdotes, speeches of principal characters, belong to this latter component of the *Res gestae*. The geo-ethnographic excursus actually belong to it as well, their function being to follow the principle of *delectare* and, at the same time, to lead *ad scientiam plenam* (XXIII 6,1) of the complex subject of Ammianus' History.

NOTES

[1] Cf. for instance G. Crump, *Ammianus as a Military Historian*, Wiesbaden 1975; K. Rosen, *Ammianus Marcellinus*, Darmstadt 1982, and especially, G. Sabbah's extensive study, *La méthode d'Ammien Marcellin*, Paris 1978.

[2] Individual excursus or some of their aspects have been the subject of a number of papers, however; see especially those published by H. Cichocka, W. Sontheimer, W. Richter (full data have been cited above, in the bibliographical list).

[3] Cf. his Introduction for the Description of the Eastern Provinces, XIV 7,21.

[4] It has been dealt with in the second chapter of this book, pp. 15—21.

[5] Such are studies by E. Hahn, *Die Exkurse in den Annalen des Tacitus*, Münich, 1935; H. Münch, *Studien zu den exkursus des Thukydides*, Heidelberg 1935.

[6] On Herodotus' excursus see the valuable monograph by J. Cobet, *Herodots Exkurse und die Frage der Einheit seines Werkes*, Wiesbaden 1971.

[7] The *Pentekontaetia* (I 89—98) and the Sicilian Antiquities (VI 1—7) represent the best examples of the historiographically functional, developed excursus. The causes of the Peloponnesian War would have been impossible to understand without the former, while the latter excursus provides the reader with the information necessary to follow the course of the Athenian expedition to Sicily.

[8] On those teachings see e.g. E. Burck, *Wahl und Anordnung des Stoffes*, in Wege zu Livius, Darmstadt 1977, 331—335.

[9] Cf. the excursus on the Rhone (III 47,2—4), the oceanographic study of the Black Sea (IV 39—42) et al. See also P. Pédech, *La méthode de Polybe*, Paris 1964, 531 sqq.

[10] A well-known description of Africa in *B. Iug.* ch. 17—19.

[11] In the description of the Black Sea, *Hist.* III frg. 61—80.

[12] V 33—35.

[13] In addition to the masterly volumes of R. Syme, *Tacitus*, Oxford 1958 (126, 310—311 et al.) see D. Flach, *Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen 1973, 45—49.

[14] Cf. H. Szelest, *Ekskursy i ich rola w zbiorze Historia Augusta*, Eos LVII 1969/70, 115—123.

[15] W. Richter, *Hunni*, on the contrary considers this description as »ethnographic fiction«. Cf. also p. 82.

[16] A slightly different pattern was postulated by V. Gardthausen, Jahrb. f. Klass. Phil., Suppl. Bd. 6, 1872—73, 507—556, and Th. Mommsen, *Ammians Geographica*, Ges. Schr. VII, Berlin 1909, 393—425.

[17] Jacoby, *FGrHist* 88 F 2, Anhang F 14 and 16 and the commentary; M. Sordi, *Timagene di Alessandria: uno storico ellenocentrico e filobarbaro*, *ANRW* II 30, Berlin—New York 1982, 775—797.

[18] Cf. H. Cichocka, *Zależność Ammiana Marcellina od Solinusa w ekskursie o Egipcie* (XXII 15—16), Meander 30, 1975, 336—352; L. Dillemann, *Ammien Marcellin et les pays de l'Euphrate et du Tigre*, Syria 38, 1961, 87—158; I. Gualandri, *Fonti geografiche di Ammiano Marcellino* XXII 8, La Parola del Passato XXIII, 1968, 199—211.

[19] Thus Amm. XXII 8,33 = Iust. 2,51—59; XXII 15,2 = Iust. 2,15; and perhaps also XXIII 6,2—9 =

Iust. 41 4—6; XXIII 6,22 = Iust. 1,27 and XXXI 2 = Iust. 2,2.

[20] Cf. for instance, M. F. A. Brok, *Die Quellen von Ammians Exkurs über Persien*, Mnemosyne 28, 1975, 47—56.

[21] Cf. XXIII 6,1; XXVII 4,1; XXVII 4,6.

[22] Cf. *ThGL*, s.v. as well as Quint. Inst. 4, 3, 12: *Hanc partem parekbasin vocant Graeci, Latini egressum vel egressionem.*

[23] Plin. *N. H.* Praef. 12; Tac. Dial. 22 and other authors, cf. *ThLL* s.v. *excessus* 2b. Some authors, however, did not use a special term for exercus, in spite of the fact that they clearly distinguished it from the main course of the narrative (Caesar, Sallust), cf. II ch. p. 19.

[24] *Inst.* 4,3,14.

[25] *Inst.* 4,3,12—13. Cf. also Cicero's well-known attitude toward history, *Or.* 66.

[26] The application of rhetorical theory and technique has been established in the *Res gestae* as a whole by Rosen, *Darstellung*. Cf. also Ammianus' proemium for Book XXVI, in which he mentions the source (Cicero's letter to Nepos) of his knowledge of the historiographic ideas of the famous orator.

[27] *Méthode*, 525—528.

[28] *Military Historian*, 38. Similarly Rosen, *Darstellung*, 66.

[29] J. Szidat, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*, Buch XX—XXXI, T. I—II, Wiesbaden 1977—1981, 50 (it refers, however, only to the description of the Succi.)

[30] *Ammianus* 69—86.

[31] E.g. XIV 4,1—7 and XXX 16,5 (on the Saracens).

[32] E.g. XV 11,18 (on Gaul): *Sit satis de situ locorum. Nunc figuras et mores hominum designabo*, or *Hactenus super Alpibus. Nunc ad restantia veniamus* (XV 10,11) et al.

[33] Cf. the digressions about Pontus (XXII 8) and Egypt (XXII 15—16).

[34] The point insisted upon by Müller, *Ethnographie*, 188.

[35] As a matter of fact, in all larger geographical digressions more toponyms and other geographical terms are used than it is necessary for the understanding of the main line of argument.

[36] Thus, for instance, the description of the confluence of the river Tisa (Patissus) with the Danube and the surrounding area fits well into the section dealing with Constantius and his opperations against the Sarmatians (XVII 13,4); the description of Julian's recovery by the description of the place itself (XVI 3,1).

[37] A circumstance justly underlined by Rosen, *Darstellung*, 133 sq.

[38] This role of the Persian excursus has been noticed by F. Arnaldi, *Il continuatore di Tacito*, 137.

[39] On the Saracens and about the Eastern Diocese. The same interpretation has been offered by Arnaldi, l.c. The italian scholar puts an emphasis on the contrast between these excursus, with their neutral style and contents, and the dramatic description of Constantius Gallus' last days.

[40] As for instance Ensslin has done, *Geschichtsschreibung*, 16—18. For a more balanced judgement, Sabbah, *Méthode*, 525 sq.

[41] Political intentions can be noticed, as it has been remarked supra, in practically speaking all digressions (cf. the digressions on Gaul, Pontus, Persia).

[42] Thus, Samosata is mentioned only by name in the excursus on Eastern diocese (XIV 8,7); later on, (XVIII 4,7) it figures also with the added atribute *Commageni quondam regni clarissimum sedem*. Such examples are fairly frequent.

[43] XXIV 2,7 ... *Naarmalcha nomine, quod fluvius regum interpretatur.*

[44] Cf. XXIII 3,13 ... *duae ... viae regiae, laeva per Adiabenam, dextra per Assyrios*, as against XXIII 6,20—22, where it has been stated that Adiabena is in Assyria.

[45] For example (imperator) *Maiozamalcham venisset urbem magnam et* validis circumdatam moenibus (XXIV, 4,2). A fine description of the landscape, due no doubt to the fact that the author as a witness was there together with the army, is found in XXIV 3,12: *in his regionibus agri sunt plures, consiti vineis varioque pomorum genere ubi oriri arbores assuetae palmarum, per spatia ampla ad usque Mesenen et mare pertinent magnum, instar ingentium nemorum.*

[46] XVIII 4,6.

[47] XXII 6,1—3, cf. p. 91.

[48] XIV 3,3.

[49] This description, however, does not reflect the contemporary picture of this region.

[50] In the same manner, Sallust collected the material on Africa during his previous stay there (the excursus in *B. Iug.* ch. 17—19). Tacitus wrote *Germania* before his great historical works. It is assumed that Livy, too, incorporated into his work a digression compiled in his youth. The passage in question is IX 17; see on it J. Briscoe, *The First Decade*, Livy, ed. Dorey, London 1971, 13.

ИНДЕКС АНТИЧКИХ ИМЕНА

А

Август, в. Октавијан
Августин 99
Авијен 47, 50 н. 58, 75 н. 115
Агатархид 22 н. 25
Аетиос, митски владар Троизена 28 н. 1, 29
Ајакс 42
Александар Македонски 16, 17, 22 н. 28, 23 нн. 28, 44, 59, 61, 62, 66, 74 н. 56, 99 н. 2.
Амијан Марцелин — passim
Амик 42
Амфит 43
Амфитрион 32
Анаксагора 42, 54, 96 н. 13
Анаксимандар 94, 96, н. 16
Аноним из Оксиринха 16
Антенор 39 н. 9
Антиној 53
Антоније, Марко 54, 62
Антонин Пије 58
Апијан 23 н. 49, 100 н. 10
Апије Клаудије Пулхер 76, 77
Апион в. Птолемеј
Аполодор 47, 49 н. 31
Аполон 62
Аполон Комај 62, 69
Аполон Сминтије 42
Аполоније Роданин 46, 48, 49 нн. 18, 41, 50 н. 42, 56, 58 н. 39
Аполоније из Тијане 61, 96 н. 15
Арбетион 31.
Аријан 17, 72, 74 н. 67
Аристарх, граматичар 54, 96 н. 14
Аристотел 21 н. 3, 76, 94, 96 н. 13, 99 н. 3
Арсак 59, 64, 67, 72 н. 9
Арсакиди 67, н. 16
Артемида 48
Архимед 94
Асиније Квадрат 21, 101
Аурелијан 54, 56
Аурелије Виктор 21, 96 н. 2
Афродита 30
Ахемениди 67

Б

Бах 47
Бат, Спартанац 53, 56
Бел 62
Белона 76, 77

В

Валенс 56, 75, 76, 78, 81, 83, 93, 98
Валентинијан 10, 98, 100 н. 11
Валерије Максим 59 н. 35
Вардан 62, 68, 69
Вер, Луције Аурелије 62, 69
Вергилије 32 н. 3, 75 н. 94, 94, 96 н. 11

Г

Гал, Констанције 11, 25, 29, 31 н. 24, 91 н. 34
Галатеја 38 н. 3
Герион 34, 37
Германик 58 н. 39
Горгија 96 н. 15
Готарз 69

Д

Данаја 26
Дарије 61, 62, 63, 67
Дексип 10, 20, 21, 24 нн. 91, 92, 79 нн. 21, 83, 85 н. 28, 95, 101
Дидије, намесник Македоније 76, 77
Дидим Халкентер 54, 59 н. 42, 96 н. 14
Дијана (в. Артемида и Орсилохе) 44
Динократ, архитект Александрије 53, 56
Диоклецијан 56, 57
Диодор 16, 17, 18, 22 нн. 17, 22 н. 27, 23 н. 49, 37, 38, 84 н. 10
Диомед 36 н. 1, 42
Дион Харизостом 29
Дионисије Периегет 45 н. 1, 46, 47, 48, 49 нн. 6, 29, 50 н. 42, 58 н. 28, 95, 101
Дионисије из Халикарнаса 16.
Друз, Ливије 76, 77
Дурид 22 н. 25

Е

Еетион, краљ Тебе у Киликији 28 нн. 1. 29.
Енеја 42, 76, 78
Епикур 96 н. 15
Ератостен 32 н. 2, 42, 48, 49 н. 2, 59 н. 4, 67, 75 н. 104, 78 н. 1, 94
Есхил 46
Ефор 16, 17, 22 нн. 13, 14, 101
Еудоксо с Книда 16, 22 н. 13
Еуктемон 94
Еунапије 20, 21, 24 н. 92, 83
Еурипид 76, 77, 97 н. 31, 99 н. 3
Еутропије 78 н. 8

З

Зевс 83.
Зороастер 62, 69
Зосим 11, 83

И

Идоменеј 36 н. 1
Инах 42
Ион са Хиоса 16
Ирод Велики 28
Исократ 16, 17
Ифигенија 50 н. 46

Ј

Јасион, Парисов отац 42
Јасон, тесалски тиранин 16.
Јован Хризостом 99.
Јорданес 78 н. 18, 82 н. 3, 85 н. 28
Јосиф Флавије 23 н. 47, 84
Јуба, мавритански краљ 51
Јувенал 97, 99 н. 4
Јулијан 9, 10, 11, 36, 40, 55, 57, 58, 59 н. 47, 66, 68, 69, 75 нн. 105, 122,77, 89, 91 и н. 31, 92, 96 н. 21, 99 н. 2
Јуниор филозоф 29, 50 н. 62, 102
Јупитер 26, 28, 54, 64
Јупитер азбамејски 61, 68
Јустин (в. и Помпеј Трог) 23 н. 45, 49 н. 18, 50 н. 52, 72 н. 9, 73 н. 39, 85 н. 26

К

Камбиз 63
Калистен 22 н. 25, 96 н. 13
Каноп, Менелајев кормилар 54, 56
Касије Дион 10, 20, 21, 24 нн. 87, 88, 67, 68, 72 и н. 9, 73 нн. 28, 31, 39, 42, 78 н. 8, 84 н. 3, 95, 100 нн. 10, 16, 101
Кастор 43
Катон Старији 22 н. 36, 37, 99 н. 8
Катон (М. Порције), конзул 114, пре н. е. 77.
Катон Млађи 28
Квинтилијан 87, 90 н. 2
Керкије, Спартанац 43
Кир 32, 61, 62, 63, 67
Клаудијан 84 н. 23, 99
Клаудије 26
Клемент александријски 74 н. 62
Клеопатра 53, 54, 56
Клитарх 17
Кодро 42
Констанције II 72 н. 11, 90 н. 31
Корнелије Гал 96 н. 11
Котије, галски краљ 34
Крас (М. Лициније) 23 н. 56
Ксенофонт 15, 16
Ксеркс 42, 61, 67
Ксифилин 21
Кратип 21 н. 9
Ктесија са Книда 16, 17, 21 нн. 11, 12, 101
Курције Руф (Квинт) 73 н. 39

Л

Лаомедонт 47
Либаније 9
Либер 43
Ливије 12, 18, 19, 23 н. 65, 24 н. 67, 37, 38, 39 н. 19, 21, 22, 74 н. 85, 77, 78 н. 15, 93, 102
Лукул (Теренције Варон М.) 43, 76, 77

М

Магно из Кара 10
Максимин 11
Манија, персијска намесница у Еолиди 15
Марије Максим 96 н. 2, 99 н. 4
Марин из Тира 74 н. 93, 84
Марко Аурелије 25
Марс 76, 77, 78 н. 16, 79, 81
Менандар 96 н. 15
Мегастен 22 н. 26
Мела, в. Помпоније
Менелај 54, 56 59 н. 39
Метон 94
Митридат VI 46, 64, 70
Мопсо 26
Муниције Руф 76, 77

Н

Напулиј, Паламедов отац 42.
Неарх 17
Невита, командант коњице 40
Непот, Корнелије 96 нн. 2, 12
Нерва 9
Николај из Дамаска 18, 23 нн. 47, 48
Нилеј, Кодров син 42
Нин, персијски краљ 62

О

Октавијан Август 28, 34, 54
Онесикрит 17
Оросије, Павле 78 н. 4
Орсилохе (Дијана) 44

П

Пакор, партски краљ 62, 68, 69
Паламед 42
Панетије 18
Папа, јерменски краљ 100 н. 22
Парис 42
Паусанија 78 н. 12
Пелеј 53, 56
Персеј 26, 29, 30 нн. 13, 15
Перинт 42
Пиндар 32 н. 3

Питагора 54, 96 н. 13
Платон 54, 58 н. 8, 57, 62, 96 нн. 13, 15
Плиније Старији 32 н. 3, 48, 49 н. 2, 50 нн. 49, 56, 55, 56, 58 нн. 3, 4, 6, 18, 28, 68, 72 н. 14, 74 н. 67, 75 нн. 95, 116, 78 н. 12, 84 н. 3, 90 н. 3
Плотин 54, 96 нн. 14, 15
Плутарх 73 н. 42, 74 н. 85
Полибије 12, 16, 17, 18, 22 нн. 16, 33, 32 н. 3, 40 н. 30, 49 нн. 2, 69, 73 н. 56, 74 н. 57, 89, 90 н. 2, 95, 96 н. 26. 101, 103 н. 7
Полифем 38 н. 3
Полукс 42 н. 3
Помпеј, Гнеј 28, 53
Помпеј Трог 18, 23 н. 45, 46, 48, 50 нн. 52, 55, 57, 68, 83
Помпоније Мела 32 н. 3, 48, 49 н. 8, 50 ни. 48, 49, 58 нн. 3, 4, 82, 84 н. 3
Посејдоније 18, 20, 22 н. 40, 23 нн. 42, 45, 46, 38, 39 н. 15, 47, 78, 101
Прокопије (узурпатор) 76, 100 н. 11
Протагора 42
Протеј 53, 56
Птолемеј (географ) 17, 42, 47, 48, 50 нн. 56, 57, 58 нн. 2, 31, 68, 69, 70, 71, 72 и н. 7, 73 нн. 20, 22, 25, 49, 54, 55. 74 нн. 68, 70, 76, 77, 86, 88, 89, 93. 75 нн. 94, 98, 100, 101, 103, 84 н. 2, 91
Птолемеј, краљ Египта од 80—58 г. пре н. е., 28
Птолемеј Апион, краљ Кирене 54, 59 н. 49
Птолемеји, династија 54.

С

Салустије 10, 18, 19, 20, 23 н. 61, 24 н. 73, 36, 48, 49 н. 18, 50 нн. 57, 58, 74 н. 85, 90 н. 3, 93 и н. 20, 94, 96 н. 7, 102
Сака Амоније 54, 96 н. 14.
Сандан 26, 28, 29, 30
Сасаниди 67, 73 н. 21.
Светоније 24 н. 95
Север 50
Секстије Калвин (Гај), конзул 124 пре н. е. 36
Селеук Никатор 26, 59, 62
Семирамида 62
Семпроније Азелион 22 н. 39
Сенека 58 н. 6
Сервилије (Ватиа Исаурикус, П.), конзул 79 пре н. е. 26
Сидоније Аполинарис 84 н. 10
Симонид 96 н. 15
Синесије 99
Скауро (Емилије, М.) 52, 56
Сократ 96 н. 13, 15
Солинус 32 н. 3, 50 нн. 49, 56, 55, 56, 58 нн. 9, 17, 18, 28, 70, 71, 72, 74 нн. 63, 78, 85, 90, 75 нн. 95, 96, 97, 116, 96 н. 23
Солон 54, 59 н. 45, 96 н. 13
Спаргапис, Томиридин син 72 н. 15
Стефан Византинац 28 н. 1, 30 н. 10, 74 нн. 66, 67
Страбон 18, 21 н. 12, 22 н. 33, 32 нн. 1, 2, 3, 37, 38, 39 нн. 10, 13, 15, 26, 46, 47, 49 нн. 2, 7, 15, 18, 50 н. 46, 51 н. 56, 59 нн. 34, 36, 67, 68, 70, 73 нн. 17, 25, 27, 39, 43, 47, 49, 74 нн. 57, 61, 67, 73, 78, 79, 81, 84, 88, 90, 92, 75 нн. 99, 116
Сципион (Корнелије, Гнеј) 34
Сципион (Корнелије, П.) 34, 37

Т

Тауриск 34, 37
Тацит 19, 20, 23 н. 46, 30, 58, 59 нн. 34, 39, 69, 73 н. 41, 75 нн. 97, 116, 78 н. 4, 83, 84 н. 10, 90 н. 3, 93, 100 н. 33, 102, 103 н. 17
Темистокло 42
Теодосије Велики 11, 56, 92
Теопомп 16, 21 н. 9, 22 н. 20, 93, 101
Теофраст 22 н. 25
Тигран 28
Тимаген 18, 31, 32 и н. 2. 36 и н. 1. 37, 38, 39 нн. 10, 11, 15, 22, 26, 40 н. 33, 48, 50 н. 52, 57, 73 н. 39, 93, 95, 96 нн. 4, 26, 101, 102
Тимај из Тауроменија 17, 32 н. 3, 101
Тисија, Горгијин учитељ, 96 н. 15
Тит 24 н. 72
Тлеполем 36 н. 1
Томирида, скитска краљица, 61, 72 н. 15
Трајан 28, 29, 68
Тулије, в. Цицерон
Тукидид 15, 16, 17, 20, 21 н. 5, 65, 90 н. 2, 93, 96 н. 5, 101

У

Урсицин 9, 11

Ф

Фабије Максим 36
Фабије Пиктор 22 н. 38
Фест, Руфије 40 н. 28, 57, 77, 78 нн. 8, 13
Флор 30, 77, 78 н. 4, 8
Фок, Пелејев брат, 53.
Фонтеј 36
Фриних 96 н. 15
Фулвије (Флак, М.), конзул 125 пре н. е., 36

Х

Хадријан 50
Хаздрубал 34
Ханибал 34, 37
Харпаг, намесник Киров 32, 37
Хекатеј 42, 48, 58 н. 4, 74 н. 88, 94, 103 н. 5
Хекуба 42
Хеланик 21 н. 12
Хелена 43, 47
Херкул (Хераклo) 29, 30 нн. 13, 15, 32, 34, 37, 42, 47
Херодијан из Александрије 54, 96 н. 24
Херодијан, историограф 10, 20, 95, 97 н. 27
Херодот 15, 16, 17, 21 и нн. 1, 2, 12, 46, 50 н. 46, 53, 55, 56, 58 н. 4, 70, 71, 74 нн. 57, 61, 90, 92, 75 нн. 106, 107, 112, 115, 77, 78 н. 3, 84 н. 4, 90 н. 2, 94, 96 н. 9, 101
Хесиод 49 н. 15
Хијероним из Кардије 17, 22 н. 27
Хијероним 10, 83, 84 нн. 21, 23, 85 н. 26
Хила 42
Хипарх, философ 94
Хипија, софист 96 н. 13
Хистасп, Дариј ев отац 62.

Ц

Цезар 18, 19, 20, 23 нн. 56, 57, 58, 36, 37, 38 и н. 4, 39 н. 15, 44, 54, 78, н. 4, 90 н. 3, 100 н. 33, 101
Цицерон 15, 18, 21 н. 3, 24 н. 67, 52, 54, 57, 58 н. 6, 76, 87, 90 нн. 5, 6, 94, 95, 96 н. 12, 99 н. 8

Ш

Шапур, персијски краљ 72 н. 11.

INDEKS IMENA SAVREMENIH AUTORA

A

Adcock, F. A. 19, 23 n. 50, 52
Albrecht, M. V. 22 n. 37
Alföldi, F. 58, 84 n. 17, 91 n. 33, 34
Altheim, F. 84 n. 5
Arnaldi, F. 100 n. 5
Avenarius, G. 22 n. 36
Auerbah, E. 103 n. 2

B

Barnes, T. 24 n. 79
Bayet, J. 87
Berger, H. 45, 49 n. 36, 50 n. 61
Betz, A. 79 n. 20
Blockley, R. 83, 100 n. 25, 103 n. 15
Boer, W. der 57.
Bömer, T. 22 n. 39
Breebart, A. B. 24 n. 92
Breitenbach H. R. 21 n. 8, 50 n. 52
Briscoe, J. 24 n. 66, 67
Brok ,M. F. A. 58 n. 14, 67, 68, 70, 74 nn. 73, 74
Brown, T. S. 22 n. 30.
Bruce I. A. F. 21 n. 10
Budimir, M. 50 n. 1.

C

Cichocka, H. 12, 14 n. 17, 26, 55, 58 n. 9, 90 nn. 14, 15
Cobet J. 15, 12 nn. 1, 2, 3
Cohn, 54
Connor, W. R. 22 n. 20
Christ-Schmidt 59 n. 43
Christensen A. 72 n. 11, 74 nn. 60, 62
Crump ,G. 12, 14 nn. 2, 17, 40 n. 35, 88

D

Danoff Ch. 74 n. 81
Diehl, E. 50 nn. 48, 53, 54
Dillemann, L. 12, 30 n. 8, 67, 68, 72 n. 2, 75 nn. 22, 28, 31, 34, 35, 38, 39, 50, 53, 74 nn. 66, 67, 69, 75 n. 120, 96, 103 n. 20
Domaszewski, A. v. 21
Dopp 24 n. 82, 84
Dörrie, H. 23 n. 46
Duchstein 59 n. 36
Dušanić, Sl. 22 n. 21

E

Earl, D. C. 23 n. 59
Ensslin, W. 11, 96 n. 21, 100 n. 25

F

Ferguson, J. 49 n. 34. 74 n. 93
Flach, D. 23 n. 61, 24 n. 68, 70, 105 n. 16
Fuchs, H. 24 n. 80, 99 n. 10
Fuhrmann, M. 49 n. 40

G

Gaidukevic, V. F. 50 n. 59
Gardthausen, V. 11, 14 n. 28, 26 n. 3, 29, 30 i n. 3, 32 nn. 1, 2, 45 n. 3, 49 n. 36, 58 n. 26, 67, 72 n. 2, 78 n. 1, 84 n. 21, 95, 96 n. 20
Gärtner, H. A. 23 n. 52, 59 n. 43, 97 n. 27
Gelzer, M. 22 n. 37, 23 n. 49
Gisinger, F. 22 n. 13
Godar, A. 74 n. 62, 73 n. 16
Goessler, 39 n. 27
Graef 49 n. 12
Gualandri, I. 46, 47, 49 nn. 11, 12, 14, 28, 57, 96 n. 25
Gutschmid, A. v. 37, 46, 50 n. 52

H

Hahn, E. 14 n. 25, 24 nn. 71, 72
Hanslick, R. 85 n. 28
Hartke, W, 72 n. 12, 99 n. 7
Harmatta, J. 84 n. 15
Head, B. V. 49 n. 22
Herrmann, A. 49 n. 26, 50 n. 44, 66 n. 13, 74 n. 93, 75 n. 94
Honigmann, E. 69, 73 n. 40

Honigmann, E.-Maricq, A. 73 n. 22, 75 n. 104, 84 n. 3
Hornblower, J. 22 n. 27
Höfer, 28 n. 1, 30 nn. 11, 12

I

Ihm, 39 n. 27

J

Jacoby, F. 21 n. 11
Jones, A. H. M. 30 n. 2, 58 nn. 25, 27, 30
Josifović, S. 49 n. 31

K

Katičić, R. 50 n. 41
Kazarow, G. 78 n. 13
Kees, 30 n. 6, 58 nn. 2, 3, 28, 59 n. 33
Keune, 39
Kiessling, 75 n. 101
Klotz, H. 23 n. 45

L

Laqueur, R. 22 n. 19, 23 nn .47, 48
Lausberg, H. 90 n. 7
Lehmann, G. A. 21 n. 9
Lehmann-Haupt 73 n. 21
Lenk, B. 78 n. 17.
Levick, B. 30 n. 8
Lisičar, P. 39 n. 9
Livrea, E, 49 n. 5, 103 n. 5
Luschnat, O. 21 n. 5

M

Magie, D. 30 n. 8
Maricq, A. 68, 73 n. 50, 73 n. 49, 50
Maurenbrecher, B. 50 n. 58
Millar, F. 20, 24 nn. 79. 80, 81, 86, 88, 99 n. 10.
Miller, J. 73 n. 42
Mitthelhaus, 50 n. 50
Momigliano, A. 100 n. 26
Mommsen, Th. 11, 14 nn. 28, 31, 30 nn. 13, 16, 32 n. 2, 38, 39 nn. 18, 28, 46, 49 n. 1, 55, 58 nn. 9, 17, 59 nn. 35, 41, 67, 69, 73 n. 28, 77, 78 n. 9, 96 n. 16
Müller, K. 16, 23 n. 40, 24 nn. 75, 76, 84 nn. 6, 22, 90
Müllerus, C. 49 n. 29, 5 0n. 58
Münch, H. 14 n. 25, 21 n. 5

N

Neronova, V. A. 100 n. 26
Nock, A. D. 23 n. 44
Norden, E. 14 n. 16, 19, 23 nn. 42, 43, 46, 54, 55, 57, n. 67, 77, 78, 81, 36 n. 1, 90 n. 6
Norman, A. 30 n. 25.

O

Oberhummer, 40 n. 3
Ogilvie, R. M. 39 n. 22

P

Pack, R. 99 n. 7
Papazoglu, F. 22 n. 24, 77, 78 nn. 5, 16, 79 n. 19
Pédéch, P. 17, 22 n. 35.
Perrochat, P. 14 n. 25
Postl, B. 58 nn. 4, 18

R

Raschke, M. G. 75 n. 96, 93 n. 10
Regenbogen, O. 22 n. 25
Rehm, 59 n. 39
Reinhardt, K. 22 n. 40, 23 nn. 41, 42
Reynolds, J. 58 n. 30
Richter, W. 12, 13, 81 nn. 3, 4, 83, 84 nn. 18, 22, 85 nn. 25, 29
Riginos, A. S. 59 n. 45
Ritterling, E. 30 n. 8
Robert, L. 30 n. 15
Romanelli, P. 100 n. 20
Rommel, 75 n. 115
Rosen, K. 88, 90 nn. 6, 10, 23, 28, 91 n. 32, 96 n. 10, 97 n. 27, 103 n. 19
Roscher, 49 n. 17
Rouge, J. 73 n. 29, 100 n. 20
Ruge, 49 n. 27
Ruschenbusch, E, 21 n. 9

S

Sabbah, G. 11, 31 n. 24, 37, 59 n. 44, 72, 87, 90 nn. 8, 24, 91 n. 35 93, 94, 95, 96 nn. 6, 8, 9, 12, 21, 25, 97 nn. 28, 36, 38, 99 n. 7, 100 n. 17, 103 nn. 7. 19
Sallmann, K. 58 n. 14
Schachermeyer, 49 n. 2
Schanz-Hosius, 14 n. 16, 26, 91 n. 35
Scherling 39 n. 27
Schmidt, P. 23 n. 59
Schwartz, E
Seeck, O. 10
Seel, O. 23 n. 45
Seibert, J. 22 n. 24
Sokolov, V. S. 14 n. 14
Solari, A. 12, 14 n. 17
Sontheimer, W. 12, 36 nn. 5, 6, 37, 38, 39 nn. 23, 25, 27, 28, 33
Sordi, M. 38, 39 n. 10, 23
Starr, Ch. 24 n. 93
Steier, 81 n. 3
Stein, A. 24 n. 96
Stein, F. J. 24 n. 81
Strasburger, H. 23 n. 46
Streck, 73 n. 47
Syme, R. 10, 24 nn. 73, 74, 76, 77, 24 n. 94, 59 n. 47, 84 nn. 14, 23
Szelest, H. 24 n. 95
Szidat, J. 40 n. 4, 88, 90 nn. 12, 30

T

Tarn, W. W. 22 n. 24
Thompson, E. A. 11, 14 n. 7, 26 n. 1, 85 n. 85 n. 25, 90 nn. 16, 21, 24

Tomaschek, W. 50 nn. 43, 49, 84 n. 2
Tränkle, H. 14 n. 14
Trüdinger, K. 14 n. 24, 22 nn. 17, 21, 26, 29, 39 nn. 13, 15, 84 n. 18
Tümpel, 29 n. 1

U

Udaljcova, Z. V. 14 n. 14

V

Velkov, V. 79 n. 21
Vial, C. 22 n. 17
Vogt, J. 84 n. 6, 100 nn. 24, 25, 30, 31
Volkmann, H. 59, 34
Vries, J. de 39 n. 8

W

Walbank, F. W. 22 n. 13
Walsh, P. G. 23 nn. 63, 64, 65, 24 n. 67
Wardman, A. E. 22
Wehrli, F. 22 n. 23
Weissbach, 50 n. 49, 73 n. 50
Werner, J. 84 n. 20
Wernicke, 50 n. 46
Whittaker, C. R. 24 nn. 82, 83, 84
Wiesner, J. 78 n. 13
Witte, J. de 38 n. 8
Wolsky, J. 72 n. 10
Wrede, H. 85 n. 29

Z

Ziegler, K. 49 n. 15, 72 n. 15, 73 n. 40

СПИСАК КАРАТА

1. Источне провинције 27
2. Западне провинције 32
3. Тракија и Црно море 41
4. Персијско царство 60
5. Дијецезе и провинције Римског царства око 400. г. 104

Тираж 1000 примерака

Штампа: ГРО „Култура", ООУР „Радиша Тимотић".
Београд, Јакшићева 9

7703631
DM 20.—

137912